

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР

Празька школа:

хрестоматія прозових творів

Упорядкування, передмова і примітки

Віри Просалової

Донецьк
"Східний видавничий дім"
2004

ББК 83.3 (4 УКР) 6 я 73
УДК 82-3:821.161.2 (437) "19"
П 83

“Празька школа”: Хрестоматія прозових творів / Упоряд., передм. і приміт. В.А.Просалової. –
Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 236 с.

ISBN 966-7804-74-7

До хрестоматії ввійшли прозові твори Юрія Липи, Юрія Клена, Оксани Лятуринської, Галини Мазуренко, Олега Ольжича, Олени Теліги та уривки з роману Леоніда Мосендза “Останній пророк”. Проза письменників, яких В.Державин назвав “Празькою школою”, вагома змістом, цікава формою. Частина творів в Україні друкується вперше.

Книга адресована студентам-філологам, учителям-словесникам, усім, хто цікавиться українським словом.

Упорядник хрестоматії висловлює щире подяку Канадському інституту українських студій Альбертського університету за надану дослідчу дотацію з Вічного фонду ім. родини Ремезів, яка уможливила підготовку видання.

*Видання здійснене за підтримки Товариства української мови
м. Чикаго (США)*

Відповідальний редактор: докт. філол. наук,
проф. Є.М.Прісовський
ББК 83.3 (4 УКР) 6 я 73
УДК 82-3:821.161.2 (437) "19"

© Обкладинка роботи художника
Олександра Трошкіна, 2003

ПРОЗА “СПІЗНЕНОГО ПОКОЛІННЯ”

Є.Маланюк вважав своє покоління “спізненим” тому, що зрілість – і громадянська, і національна – прийшла до його ровесників уже після трагічних подій 1920 року. Усвідомлення гірких наслідків поразки національно-визвольних змагань українського народу змушувало шукати відповіді, осмислювати причини. Бажання надолужити нереалізоване потребувало дії, і тому творчість в умовах еміграції ставала формою життєтворення. Звідси сильні, відважні персонажі, здатні долати будь-які перешкоди, націєтворчі зусилля письменників. Державотворча діяльність в умовах бездержавності, вимушеної еміграції - це справді сізіфова праця, належно не поцінована ні сучасниками, ні нащадками.

Життєві долі відірваних від рідної землі, розкиданих по світу українських письменників (Є.Маланюк, Ю.Дараган, Л.Мосендз, О.Ольжич, Ю.Липа, О.Лятуринська, О.Теліга, О.Стефанович, Н.Лівицька-Холодна, І.Прлявський та ін.), яких В.Державин назвав “Празькою школою”, склалися по-різному, та єдиною їх одне: Україна, далека, недосяжна, до болю щемка. Відірвані від неї, вони творили – на протигагу реальному – свій

художній світ, у якому чільне місце відводилося національним проблемам, духовним цінностям. Згадаймо, наприклад, “Нотатник” Ю.Липи, “Не той козак, хто поборов, а той козак, хто “вивернеться”...” Г.Мазуренко, “Чергу” Юрія Клена. Ці твори народилися під впливом вистражданого, пережитого. Це, за висловом Ю.Липи, “червоні” книжки, написані кров’ю.

Представники “Празької школи” – це передусім поети, покликані у літературу бажанням оповісти про себе і свій час. Лірика була для них формою самовираження, швидкого реагування, а проза – глибшого осмислення, багатогранного відтворення життя. Тому й намічався у письменників перехід до прози, у чомусь схожий і відмінний водночас: для одних – це віднайдення свого “Я”, для інших – пошуки нових ампула, ще для інших – наслідок розчарування у можливостях самовираження. Л.Мосендз, скажімо, спочатку визначився як прозаїк, лише потім як поет; Ю.Липа, навпаки, розчарувавшись у ліриці та у можливостях самовираження, став прозаїком. Юрій Клен залишив “сліди” саморуку: зразки прозопоезії, а Н.Лівицька-Холодна знайшла себе у ліриці і не зрадила Ерато до кінця життя.

У зверненні “пражан” до прози виявлялися певні закономірності: по-перше, потреба зважити пережите спостерігалася переважно у період зрілості (Ю.Липа, Юрій Клен, Г.Мазуренко) чи на підступах до нього (Л.Мосендз, О.Теліга); по-друге, перипетії національно-визвольної боротьби знаходили відгук у безпосередніх учасників подій (Г.Мазуренко, Ю.Липа та ін.); по-третє, у висвітленні цих перипетій автори уникали тенденційності, беручи на себе функції свідка, а не судді; по-четверте, саме у прозі еволюція цих письменників лишилася незавершеною. Зазначені закономірності простежувалися за принципом доміанти, адже О.Ольжич, наприклад, на відміну від Юрія Клена, рано почав писати прозу, про що свідчить, скажімо, спочатку приписуване його батькові оповідання “Рудько”. А говорити про прозу О.Теліги можна лише з урахуванням нереалізованості її таланту, який було знищено фашистськими катями у 1942 році. Через два роки після її героїчної смерті у фашистському концтаборі загинув О.Ольжич, був замордований енкаведистами Ю.Липа. Сказати, що з їх загибеллю нація втратила прозаїків, - це значить спростити, адже вона втратила універсалив: вчених, письменників, визначних діячів.

Перипетії національно-визвольної боротьби, що вплинула на “спізнене” покоління, знайшли відображення у різноманітних жанрах: новелах, оповіданнях, повістях. Фрагментарність вражень, що збереглися в пам’яті, динамічний перебіг подій були адекватними “малій” прозі. Достовірність зображеного підкреслювалася назвами творів (“Нотатник”, “Кам’янець столичний”), чіткою конкретизацією місця (Одеса, Січеслав, Кам’янець та ін.), рідше часу дії, змалюванням історичних осіб (С.Петлюра, Н.Махно) і подій. Дистанція між автором і героєм нерідко виявлялася мінімальною: автор знав, бачив більше, ніж його персонаж, занурений лише у свій час. Проте ототожнювати героя і автора немає підстав, адже мова йде про художні твори, а не документи.

З-поміж інших представників “Празької школи” Ю.Липа як прозаїк виявився чи не найяскравіше. Він залишив три книги «Нотатника», роман «Козаки в Московії» та ще кілька прозових творів. Поява його нових ампула - прозаїка, літературознавця, соціолога, політолога - витіснила в ньому поета. Книги нарисів і повістей про перипетії змагань і їх трагічні наслідки Ю.Липа назвав “Нотатником” не випадково, підкреслюючи цим стислість здійснених записів, достовірність зображеного, подеколи репортажний характер. Це об’єднане спільною назвою трикнижжя варто розглядати (згідно з авторським задумом) як «нотатки» з письменницького записника. Відповідно до обраної форми нотування здійснювалося за адресним принципом, що підкреслювалося заголовками: “Рубан”, “Гринів”, “Коваль Супрун” та ін. Очевидно, що прототипами зображених героїв були реальні особи, яких міг знати письменник. Не виключено, що у процесі роботи над “Нотатником” він користувався своїм записником. Принаймні, географічна конкретність творів давала підстави для таких тверджень.

Ю.Липа зображує критичні, межові моменти, коли, як висловився один із героїв, “меч говорить, і копита тупотять”, і летить кров. Герої «Нотатника» постають у сумнівах, ваганнях, у стихії боротьби. Кинуті у вир суспільно-політичних катаклізмів, вони розкриваються то у великому визвольному пориві, то у болісному переживанні гнітючого *vae victis*. Рубан, Гринів, Моренко, Супрун – постаті колоритні, своєрідні і напрочуд життєві. Віддані ідеї, окрилені мрією, вони виявляють дивовижну стійкість, сміливо дивляться смерті у вічі. «Він [Моренко. – В.П.] панував над ними, бо не боявся того, чого вони боялись. Смерті чужої і своєї власної смерті». Таким зображується вісімнадцятирічний учасник подій, який позбавився наївних ілюзій, що «Україна прийде сама». Смерть людини, що сталася на його очах, приголомшила героя: «Почув у пальцях, як багнет пройшов легко крізь щось, мов крізь полотно, і роздер потім щось, ніби гумове. Вартівник застогнав страшно (Моренко гадав – весь світ то чує, - хоч то був слабкий стогін) і впав, зложившись вдвоє коло ніг хлопця». Разюча невідповідність між сприйняттям і реальним перепадає те нервово збудження, яке пережив Моренко і яке розколело для нього світ мовби надвоє: на світле минуле і жахливе теперішнє, що змушує його боротися за національну ідею. Юрій Липа як безпосередній учасник боїв з більшовиками в Одесі у грудні 1917 - січні 1918 років зображує Моренка своїм ровесником – недосвідченим, мрійливим, романтичним, проте відданим Україні.

Змальовані у творах події нерідко відбувалися у добре знаній письменникові Одесі, поділеній на ареали впливу, строкатій, розбурханій зміною влади. Закономірно, що найбільше місця відводилося в них парадоксальному, вражаючому, незвичайному. Трагікомічний випадок кількісного роздування формованих більшовиками загонів знайшов відображення в оповіданні «Петька Клиш, нальотчик». Його головний герой

– ватажок злочинської групи, що затято бореться з будь-якими претендентами на лідерство. У поведінці нальотчика стільки розрахованих на публіку ефектів, стільки вродженого артистизму, що він стає улюбленцем ним же ошуканих людей. Про нього говорять, складають пісні, легенди – і це підносить його у власних очах, а в інших викликає заздрість. Для передачі змісту “блатної” пісні автор вдається до парафрази, бо ця пісня не має ні вагомого змісту, ні естетичної вартості, адже підпорядкована вихвалянню “нальотчика”, тобто того, хто відзначився у нальотах на чужі помешкання. Складена про Петьку Клина пісня стає наскрізною деталлю у творі: самого нальотчика вона підбадьорює, додає йому сил, а в іншого злочія – у Васьки Мацана – викликає заздрість, смертельну ненависть. Неодноразові згадки про цю пісню змушують автора щоразу знаходити інші засоби її передачі. Крім переказу змісту, пісня подається через сприйняття натовпу, котрий зображується неоднорідним: “Співав припертий до муру, на нього дивилися немигаючі дула двадцяти чотирьох рушниць, цікаво приглядався трохи згорблений офіцер, не без співчуття і пошани, як відважні на відважного дивилися збоку міліціанти з багнетами на рушницях, а з юрби праворуч і ліворуч виривалися зойки, зітхання і плачі...”. Процесуальність зображеного передається нагнітанням дієслівних форм: Петька “почав співати”, “співав різким фальцетом”, “співав припертий до муру”, “в кінці заспівав ... про свою власну смерть”. Багатоголосся, широка шкала оцінок присутніх при цьому (від звичайної цікавості – до співчуття і захоплення) надають описаному багатовимірності. Сюжет оповідання “Петька Клин, нальотчик” будувався на нагнітанні найбільш напружених і ефектних з точки зору “режисури” сцен. Незначні епізоди опускалися, щоб тримати читача у постійній напрузі. Для відтворення колориту злочинського середовища письменник вводив у текст арготизми (“фараони”, “блатяки”, “масалки” та ін.), що надавали експресивності і переконливості висловлюванням.

У творах «Нотатника» відбилися особисті враження, симпатії і антипатії автора, прагнення збагнути глибини людської душі. Ю.Ліпі притаманні психологічна точність, лікарська допитливість, доскіпливість у встановленні “діагнозу”, рентгеноскопія людської душі.

Автор “Нотатника”, прагнучи “зрозуміти свій час, зрозуміти людей, людські стремління”, виступає не суддею, а свідком, який зберігає трагічні перипетії, щоб донести закарбоване в своїй пам’яті до майбутніх поколінь. Звичайно, не можна все звести до фіксації подій, доль, авторська індивідуальність виявляється в оцінці окремих історичних осіб, в особливій прихильності до одеського типажу і колориту, в осмисленні трагічного перебігу подій, що позначилися на долі всього народу.

Для «Нотатника», крім того, характерне захоплення морською стихією – незбагненною, непідвладною, таємничою. Картини моря не стільки зображальні, скільки виражальні. Безкрає і непостійне, воно нагадує про боротьбу, про силу розбурханої стихії, наводить на філософські роздуми: “Море – це був простір без видимих границь і без видимих перепон, не раз лагідний і відкритий для всіх, навіть найслабших, а небезпечний. Під ногами людини була завжди прірва і знищення. Плюсикт хвиль нагадував про смерть”. Так сприймає море людина, яка не раз зустрічалася зі смертю віч-на-віч, яка у морському безмежжі знаходила аналогії з суспільно-політичними катаклізмами і з людським життям зокрема.

Ю.Ліпа у “Нотатнику” не прагнув ввести свого посередника: близький йому Гринів загинув у розквіті сил, розважливий Моренко діяв лише в однойменному творі, письменник-початківець Єрлець з новели “Література” розкривався здебільшого поза текстом (у своєму рішенні допомагати пораненому виконати доручене). Наведена у цьому творі розмова Єрлеця і досвідченого Приступка про літературу – це спроба самооцінки, виявлення різних акцентів у ставленні до літератури. Тим більше, що в зображений період сам письменник був початківцем, тому його розмови з Іваном Липою чи частими гостями родини (у них бували М.Коцюбинський, О.Маковей, Б.Грінченко, В.Самійленко, О.Олесь, М.Вороний, Г.Чупринка) могли послужити матеріалом для твору. Почувши написане Єрлецем, Приступко передбачає, що скажуть рецензенти, критики про нього. Він висловлюється образно: “Не вітряки інтелігентської буденщини, не сморід мужицького пригнічення, та й не Афонська гора естетів, - а щось інше тепер буде на чолі”. Сам автор пережив пошуки того, що окреслив Приступко, але це збіг на певному етапі. Площини мовлення персонажів і автора перетинаються, але частково, бо це збіг у чомусь одному, конкретному, а не у всьому. Alter ego автора, отже, не має цільності, розпадається на ряд персонажів.

Своєрідність “Нотатника” у тому, що окремих текст поставав у контексті інших, які разом відбивали мозаїку національно-визвольної боротьби та гнітючої адаптації після поразки. Герої цих нотаток розкривалися переважно у діях (якщо не брати до уваги табірне життя), адже доба не давала часу для роздумів. Центральною постаттю нерідко виявлялася сильна особистість, що висвітлювалася багатоаспектно, з різних точок зору. Більшість творів відзначалася чіткими просторовими координатами. Міжтекстовий зв’язок виявлявся у жанровій зумовленості текстів-“нотаток”, у перегуку творів, що відбивали події в основному зі збереженням хронологічної послідовності, у зверненні до народнопоетичної стилістики. Помітні, крім того, ситуаційні збіги з іншими текстами, зокрема з повістю Г.Мазуренко “Не той козак, хто поборов, а той козак, хто “вивернеться”...”, що, як і “Нотатник”, складається з окремих, відносно самостійних новел.

Повість “Не той козак, хто поборов, а той козак, хто “вивернеться”...” Г.Мазуренко присвятила своїй матері, перед якою все життя відчувала несплачений борг. Тому героїня твору отримала її ім’я. У долі юної романтичної Лізи авторка відтворила свою бурхливу юність: боротьбу у складі Залізної дивізії, перебування у в’язниці, на межі життя і смерті.

Повість складається з окремих новел, об'єднаних долею головної героїні, котра пройшла добру школу гарту, мужності у визвольних змаганнях. Рефреном через увесь твір проходять слова “Не той козак...”, що мають багатий змістовий потенціал. У них знайшли вияв як козацька кмітливість, характерництво, так і обумовлене трагічними обставинами пристосуванство, уміння вийти з небезпечної ситуації. Доля Лізи виявляється результатом не тільки набутого вміння вивернутися, а й допомоги багатьох людей, які зважали то на її вік, то на вірші, то на інтелігентність.

Ліза – не лише очевидець того, як роздягнуті, роззуті, нищені ворогом і хворобами бійці УНР виконували свій обов'язок, а й безпосередній учасник подій. Під впливом побаченого, пережитих жахів вона стала “загнаним звірятком”: їй скрізь ввижалися вороги і провокатори. Охоплена хворобливими підозрами, Ліза “молола всяку нісенітницю, суддя, що був дійсно суддя, і руки опустил, не здогадуючись, за кого його приймають!”. Витворені уявою жахи, недовіра – це тимчасовий стан доведеної до відчаю героїні.

Кінцівка твору, незважаючи на поразку, хвороби, обнадійлива: “А через плечі Різдва, мов нічого не сталося, весна сипала проліски, повстання, подорож і нові живучі надії! І воскресала пам'ять про Того, Хто не піддався в боротьбі проти страшного ворога людського роду...”. Різдво асоціювалося з народженням Спасителя, з початком нового життєвого циклу, з новими надіями і сподіваннями.

Помітний перегук між поезією і прозою Г.Мазуренко: на рівні мотивів, сюжетних ситуацій, образності. Її вірші (“Ініціація смерті”, “Залізна дивізія”) передують повісті “Не той козак, хто поборов, а той козак, хто “вивернеться”...” цілим комплексом мотивів. Зображена у творі ситуація, коли босі, голодні бійці Залізної дивізії мусили відступати, викликає асоціації з афористичними словами: “І, коли приходить смерть, повір, - / Йде вона, бо нас, живих, жаліє” (поезія “Що там далі? Ох, нехай, нехай...”). Мотив смерті як бажаного заспокоєння і звільнення зображується, отже, виходом з безвихідної ситуації у тематично співзвучних творах.

Повість “Не той козак, хто поборов, а той козак, хто “вивернеться”...” - це у повному розумінні прозовий твір, що відзначається напруженим сюжетом, в основі якого лежать перипетії національно-визвольної боротьби. Герої повісті розкриваються у діях, вчинках, роздумах, діють відповідно до обставин, згідно зі своїми переконаннями. Оскільки це повість про себе, то це певною мірою обмежувало авторствотворця зображенням пережитого чи побаченого, прив'язувало до життєвих перипетій “біографічного” автора. В оцінці дійових осіб, проте, не спостерігалось тенденційності, властивій радянській літературі. Проза Г.Мазуренко виростала з поезії: намічені в ній мотиви збагачувалися, поглиблювалися, знаходили підтвердження у життєвих долях героїв.

Проза вченого-хіміка Л.Мосендза багата і в тематичному, і в жанровому (оповідання, повість, роман) аспектах. Вона однозначно виходить за межі традиційно українських вимірів як за тематикою, так і за стилістикою. Інтелект вченого, що прагнув пізнати все - від альфи до омеги, відчувався у творах, реалізуючись у промовах героїв, котрі переважно розповідають про вчинки, ніж діють, хоч і не гучно, проте свідомо демонструють свою ерудицію.

Збірка “Відплата” (1939) складалася з шести творів (“Птах високого лету”, “Г'аа Рагата”, “Лист, “Євшан-зілля”, “Ненависть”, “Мінерва”), навіяних добою Середньовіччя і Відродження. Самі заголовки творів “відсилали” то до покровительки ремесел і мистецтв Мінерви, то до легенди про чарівне зілля та художніх творів про нього (“Отрок” М.Обачного, “Половці і отрок” О.Олеся, “Євшан-зілля” М.Вороного, “Володимир Мономах” В.Кулаковського та ін.). Оповідання “Мінерва” будувалося на розкритті зв'язків Сковороди не так із зовнішнім світом, як з провидінням, що допомагає мудрим. Г.Сковорода, прислухаючись до голосу своєї душі, сам стає носієм мудрості. Таємничий голос повертає його до рідних ланів, щоб він віддав те, чим сам збагатився у чужих краях: “То не туга за Мінервою – мудрістю гнала його з місця на місце. То сама його душа Мінерва сповнена вкрай назбираними скарбами, тягла його роздати їх по тій землі, з якої вона вийшла”. Мінервою, отже, стає його душа, а давньоримська богиня мудрості знаходить собі гідного спадкоємця в його особі.

Уже назвою оповідання “Євшан-зілля” підкреслювався зв'язок з джерелом, проте з самого початку твору наголошувалося на відштовхуванні від відомої легенди. Твір починався там, де вона закінчувалася, тобто зв'язок з попереднім текстом мав характер продовження, а не наслідування. “І коли Отрок, юнак-ханенко, понюхав чарівного Євшан-зілля, що приніс йому гудець Оря від його батька хана Сірчана, - згадав ураз свою половецьку вітчизну й утік із Орею з ворожого Києва до привільних степів”.

“Так кінчається легенда про чарівне зілля. Але тут лише-но починається історія самого ханенка Отрока”, - зазначає письменник, повідомляючи читачеві, що першоджерело не повторюється. Отже, читач, прийнявши умови угоди з автором, ставав інтерпретатором тексту, прочитував у ньому новий зміст на основі зіставлень з попереднім. Як відомо з Галицько-Волинського літопису за Іпатівським списком, син половецького хана повернувся на батьківщину завдяки чарівному євшан-зіллю. З цього повернення і починається розвиток сюжету у творі Л.Мосендза, причому у зворотному напрямку: новий хан прагне тричі подолати Русь, що дала йому колись притулок. Проте всі спроби виявлялися марними: “стояла Русь мов стіна святої Софії”. І тоді, за порадою Кобяка, половці вирішили перейняти руських богів, які здавалися їм сильнішими. Із запозиченням чужих богів народ-завойовник перетворився у покірну отару, а євшан-зілля стало звичайним сіном. Не зброєю русичі подолали завойовників, а вищим ступенем розвитку, своєю ідеологією. Розв'язка твору – наслідок фатальної помилки, за яку хан добровільно розплачується життям.

Таким чином, зображений “поїзд мертвих”, що везе спочатку батька, потім сина, служить своєрідним обрамленням твору. Навіть звуковий супровід збережено при цьому: “Коні коцали копитами об копита, сполохані ховрашки вискакували з-під ніг...”; “І знов, як перед роками, мчав страшний поїзд нічною тишею. Лише коцало копито об копито, шелестіли трави...”. Спостерігається, проте, суттєва відмінність, зумовлена тим, що смерть старого хана закономірна, а його сина передчасна, викликана усвідомленням загибелі довго виношуваного плану. Зіставлення цього тексту з легендою дає підстави твердити про появу нового тексту, відмінного від першоджерела.

Якщо збірка Л.Мосендза “Відплата” вписувалася у контекст ідейно-естетичних пошуків Юрія Клена, то “Людина покірنا” – у контекст “Нотатника” Ю.Липи. Збірка “Людина покірна” об’єднала твори про події національно-визвольної боротьби. “Сі новели, – відзначав рецензент, – се міцний протест нової людини проти дриглястих душ, проти так званої “культури вівце-людей”, що дає себе так легко нищити всякому брутальному чоботові”⁷. Зі співвідношення заголовка і вміщених у збірці творів ставала зрозумілою невідповідність між ними, що прояснювалася зіставленням із збіркою “Відплата”. Людині, котра мужніла у визвольному змаганні, проте не досягла бажаного, протиставлялися сильні особистості іншої доби. Від такого зіставлення зі здобувачами, справжніми переможцями непокірна людина здавалася менш помітною на тлі велетнів духу. Мабуть, у процесі визрівання і реалізації задуму нашаровувалися різні аналогії і зіставлення.

Непохитна людина асоціювалася у Л.Мосендза з берладником – одним з найулюбленіших образів, що засвідчував регіональну закоріненість автора. Оповідання “Берладник” тематично перегукувалося з поезією “Берладницька секстина”: твори зображують наполегливого здобувача – людину завзяту і рішучу, здатну на героїчні справи. Дід Яким з оповідання “Берладник” постає спадкоємцем героїчних традицій. Небагатослівний і витривалий, він раптом розговорився, тобто в текст оповідання вмонтовується його оповідь. Письменник при цьому передає не стільки зміст його слів, скільки враження від них слухача: “А за обр’ю мчали татарські загони, переслідувані козаками, сунули на північ бундючні яничари, щоб за мить утікати через Дністрові пороги, з криком і гомоном чвалували галасливі волохи, нещасний Хмельниченко похапцем переправлявся на той бік, Дорошенко з надією й жалем вдивлявся з горбів у розшарпану батьківщину...”. Своєрідність цього “тексту в тексті” полягає в тому, що авторство при цьому не змінюється. Письменник лише віддає свій “голос” діду, таким чином змінюється лише суб’єкт мовлення.

В оповіданні “Берладник” розмова представників двох поколінь – старшого і молодшого – коментується всезнаючим автором, котрий, за класифікацією М.Бахтіна, оволодіває героєм, щоб вписати його у контекст славних предків: “Тільки нащадки берладників, тих гульливих і одчайдушних попередників січового стрілецтва, нащадки громадян вільного Берладу, що їх завжди тягло на волю рідних балок і горбів, до неприступних скельних притулків над Дністром, – тільки вони могли мати такі думки”. Згадка про володаря Берладського князівства як про “нещасного Івана Берладника” готує читача до трагічного фіналу – героїчної смерті діда, цього вірного захисника рідної землі.

Пафос збірки “Людина покірна” спрямований проти психології так званих “вівце-людей”, яким протиставляється сильна особистість, що мужніє у вирі національно-визвольної боротьби. Міжтекстовий зв’язок творів простежується у своєрідній заангажованості оповідача, котрий прагне вразити слухачів парадоксальністю висновків, які знаходять подальше обґрунтування у його висловлюваннях. Цей принцип організації художнього матеріалу повторюється в оповіданнях “Людина покірна”, “Роксолана”, “Поворот козака Майкла Смайльза” та ін. Оповідання, які ввійшли до збірки, становлять єдиний макротекст, що підкреслюється заспівним характером першого твору (“Ви хочете мати характеристику так званої культурної людини? Добре! Ось вона: гомо лєніс – людина покірна...”) і завершальним контрапунктом останнього (“Я не пам’ятаю далі вже нічого, – докінчував Давид. – Опам’ятався десь аж ввечері, коли чекісти покинули фільварок. З розстріляних не спасся ніхто”).

Л.Мосендз, як і його сучасники (С.Маланюк, О.Лятурицька та ін.), звертався до відомих у літературі образів. Образ Роксолани в його однойменному творі вимальовувався внаслідок перетину різних дискурсів, що виникли упродовж віків. Роксолана розкривається тепер у вирі громадянської війни, що змушує її зробити свій особистий вибір, продиктований власною волею. Дискусія, яка виникла у творі між оповідачем і юнаком, передає множинність можливих інтерпретацій цього образу. Юнаку належить цікаве припущення про джерела однієї з версій: “Через це й думаю, що таку Роксолану, – на два боки добру: туркам і українцям, Христові й Магометові, – видумали значно пізніше... Мабуть, ті, що самі були в Роксоланиніні положенні... Вигадали, щоб виправдати самим собі свою власну поведінку...”. Новітня Роксолана, про яку оповідає присутнім Давид, після розправи над її нареченим приховала свій справжній намір. Вдаючи протилежне, вона скористалася нагодою, щоб помститися ворогам. Давид опускає подробиці здійсненої помсти, дає змогу кожному слухачеві зробити свій висновок. Його оповідь супроводжується зображенням реакції слухачів, які то слухають мовчки, то виявляють нетерплячість, то висловлюють подив. Завдяки цьому образ героїні вимальовується багатоаспектно, крізь призму сприйняття різних дійових осіб. Процес відштовхування від усвідомлення душевного роздвоєння Роксолани завершився наближенням до нього, адже героїня Л.Мосендза, граючи роль щасливої з убивцею свого нареченого, теж могла комусь здатися незрозумілою, теж викликала подив своєю поведінкою. Таким чином, у новій інтерпретації відчувалася відгомін уже відомої версії, заперечуваної спочатку. У схожості інтерпретації спостерігалася і відмінність, що виявилася у реалізованості задуманого героїнею.

Ремінісцентність, алюзійність творів Л. Мосендза сприяли актуалізації історичного досвіду народу. За допомогою ономастичних алюзій (“Ворскла, Жовті Води й Полтава, Грінвальд і Сарагоса, Царгород і Відень”), що нагадували про історичні події, перипетії роду Яхненків з оповідання “Великий Лук” вписувалися у контекст історії. Джерелом цих відсилань був родовід Мосендзів, частково описаний в автобіографічній повісті “Засів”, у поемі “Волинський рік”. Оскільки предки письменника відзначалися честолюбністю, то у тексті закономірно виникали ремінісценції зі “Словом о полку Ігоревім...”; окремі фрагменти, як, скажімо, “шукаючи собі честі, а батьківщині слави”, поставали поверх тексту-першоджерела.

Головним героєм оповідання “Великий Лук” був Марко, тобто письменник дав цьому персонажу ім’я свого батька, котрий рано помер. Знаменним виявилось також те, що Марко народився тоді, коли у бою загинув його батько. Великий Лук, який віщував смерть, згодом у руках Марка став символом відплати: “Дух Великого Лука повернувся до країни предків з величезним почотом...”, бо завдяки йому вдалося знищити увесь ворожий курінь.

У збірці “Людина покірна” сильна особистість протиставлялася масі, яка, за авторською характеристикою, знала лише “вагання, панічність, страх перед ризиком”, проте не виявляла інстинкту самозбереження. В оповіданні “На утвор” наводилися конкретні приклади, коли інертна маса сама прирікала себе “на утвор”, тобто на знищення. Заголовок твору створював ефект очікування незвичайного, і заданий ним тон підтримувався упродовж усього тексту. Втрата людиною інстинкту самозбереження стала тут предметом пильної уваги і втягувала у своє силове поле подібні ситуації. Однією з них був той випадок, про який оповів Давид – оповідач і водночас учасник подій. Його тактика цього разу полягала в тому, щоб спочатку вразити, заінтригувати присутніх, а вже потім звертаннями чи запитаннями до них підтримувати увагу. Тому і почав він з жарту про нібито винайдений спосіб омолодження, а потім перевів розмову на серйозне: “Бачили ви, панове, як у гірській колибі доять вівці. Навіть не мекаючи, товпляться вони до вузької вулички, де м’язисті руки вівчарів витискують з їхніх вимен молоко. Таким самим гуртово-отарним, покірною-бездушним був цілий процес викликуваних людей. І куди ж? На смерть!... А вони навіть товпилися, як ті вівці перед дійкою!...”. Оповідь Давида – не сухе повідомлення, а емоційний, розрахований на слухачів монолог, що супроводжувався постійними звертаннями: “Згадайте, панове, як...”, “Знаєте, може, як...”, “Пам’ятаєте, як часом...”. Він розказував про те, як потрапив у в’язницю і пропонував приреченим на “розход” людям тікати звідти, але це викликало у них лише жах. І хоч знайти підтримки у заляканих “вівцелюдей” йому не вдалося, проте, скориставшись несподіваною ситуацією (що забули зачинити двері камери), він втік. При цьому оповідач не намагався прикрасити свою втечу, витворити з себе новітнього богатиря, він говорив про це просто, без будь-яких зовнішніх ефектів, бо шанував слухачів.

Введення Л. Мосендзом у твори оповідача, котрий бачив чи чув те, про що розказував, надавало їм емоційності, переконливості. Нерідко достовірність зображеного підкреслювалася епіграфом-присвятою, як, наприклад, “пам’яті брата” (“Брат”). Зв’язок з позатекстовою реальністю, у даному разі – з загибеллю близької людини, надавав цьому оповіданню особливого ліризму. Невисловлена, нереалізована любов до слабкого фізично, але сильного духом брата бриніла у кожному його рядку, особливо в отому повторюваному звертанні “братіку милий!”. В оповіданні “Брат” дистанція між автором і оповідачем стає мінімальною, бо мова йде про духовне випростання його рідного брата, що вразило і, очевидно, вплинуло на нього самого. Для автора було важливим зафіксувати мить переродження, перетворення “крихкого, тендітного, мовчазного” юнака у свідомого борця, котрий вирішив іти на “жнива”, тобто виборювати волю. Алюзія “жнива” сприймалася лише в контексті, у зв’язку з протиставленням людей безсловесній худобі. “З села вже багато пішло на жнива!... Значить, і вони не захотіли бути худобою, відчули свою людськість...”, – підкреслює герой. Його переконаність, що бриніла в повторюваному “піді”, усвідомлення вирішального моменту історії змушували діяти: “Знаєш, я гадаю, що як ми прогавимо цей дев’ятнадцятий рік, а його вже половина геть, то ніколи не спроможемося на свою власну долю...”. Цим оповіданням письменник відгукнувся на звинувачення С. Маланюка у “черкаській шатості” (“Звідділь черкаська твоя шатость / І рабська кров твоя звідділь...”) як одній з причин поразки, тому і ввів у текст твору підказку “черкаська”: “О, ти шарлатний дев’ятнадцятий роце! У твоїй суховійній весні й пустельно-гарячому літі починає відроджуватися “черкаська” завзятість!”. Характерно, що ні зображена подія, ні місце дії (біля Бугу) ніяк не пов’язані з Черкасами, тобто слово “черкаська” служило розпізнанню попереднього контексту і розумінню того нового змісту, який виник під впливом цього маркера. М. Бахтіну належить цікава ідея розглядати людський вчинок як потенційний текст, що потребує діалогічного контексту. Вчинок брата, котрий спочатку говорив, переконував, а потім, уже не чекаючи згоди, відійшов туди, де чулися гармати, був і сприйнятий, і належно оцінений, отже, увійшов у діалогічний контекст художнього твору.

Зі стратегічної точки зору важливою є форма включення “чужого” слова у текст, його помітність, можливість розпізнання. Строкате іншомовне середовище, в якому працювали українські письменники-емігранти, створювало сприятливий ґрунт для чужомовних включень в україномовні тексти. Нерідко ці включення мали підсвідомий характер і оформлялися згідно з українським правописом 1929 року. Вони свідчили, з одного боку, про вплив чужомовного континууму, а з іншого – про певний рівень акліматизації у ньому.

У розташуванні оповідань у збірці “Людина покірна”, на перший погляд, не відчувається певної логіки, проте вона простежується у тонкій грі автора, котрий вибудовує ці тексти як розказані у чоловічому гурті. Невипадково збірка завершується оповіданням “Поворот козака Майкла Смайла”, що зображує, як “з

попелу американської прерії знов зроджується Фенікс української душі”. Велика буква виконує тут функцію виділення комунікативно-значущого слова. Парадоксальність поєднання винесених у заголовок слів прояснюється все тим же оповідачем, котрому (не без труднощів) вдалося відновити цю незвичайну історію: пробудження в американського підданого генів козака зі Сміли. Якщо вже Смайлз успадкував їх, то рід, котрий має таких завзятих спадкоємців, не може зникнути безслідно. Так, незважаючи на трагічну кінцівку - розстріл полонених, оповідання вселяло надію, віру у незнищенність українського роду.

В останні роки життя Л.Мосендз інтенсивно працював над романом, що мав стати вінцем усього його творчого життя. Роботі над «Останнім пророком» передувала значна підготовка: студіювання Біблії, Талмуду, історії Палестини і Риму, старогерейської мови. Над цим твором письменник, як стверджував Б.Кравців, працював “із прикметною йому, як науковцеві, ґрунтовністю і систематичністю”², почавши роботу над романом у 1935 році у Чехословаччині і продовживши її в Австрії та Швейцарії. Хворий письменник вважав цей твір «візиткою» з ложа хвороби, дописуючи його в умовах ізоляції. Нерозривна єдність автора з народом відчувалася не у прикутості до української тематики, а у віднайденні складного симбіозу загальнолюдського і національного, у відчутті суголосності трагічної долі ізраїльського та українського народів.

У романі «Останній пророк» письменник проповідує, точніше, намагається проповідувати устами героїв. Це твір, у якому послідовно відтворюються різні точки зору - незалежні одна від одної, нерідко діаметрально протилежні за характером, це твір, герой якого творить себе і в процесі самотворення – світ, це, зрештою, художня спроба самого письменника вповісти устами пророка заповітне. Мотив пророцтва генетично притаманний роману, в якому зображується Іоанн Предтеча, адже тільки пророк здатний здійснити прорив з минулого в майбутнє. Пройнятий тугою за провідником, справжнім вождем, цей роман ті проблеми, які хвилювали українців, вводив у коло знакових, невідкладних, що потребують нагального осмислення.

Доля останнього пророка, що готував до приходу Месії, була для Л.Мосендза тим імпульсом, який давав змогу прилучитися до вічності. Сумніви і вагання, духовні пошуки письменника вилилися у творі, хоч, безперечно, немає потреби ототожнювати “біографічного” автора (М.Бахтін) і його героя – і не лише через значну часову дистанцію між ними, а й тому, що подібне ототожнення призведе до нівеляції поліфонії цього широко закритого художнього полотна, яке зображувало переломний період історії, тобто той час, коли особливо гостро відчувалася потреба у передбаченнях.

Місцем дії у романі стала поневолена римлянами Палестина, що чекала появи Месії, тобто Палестина на рубежі двох епох – Дохристової і Христової. Багатостраждальному народу, котрий після довгих блукань знайшов землю обітовану, тепер загрозувало нове лихо – стагнація під гнітом могутнього Риму і розчинення в чужій історії. Культ римського імператора, культ сили послідовно насаджувався завойованим, і наслідком цього впливу було б духовне рабство, їх поглинання завойовниками. Культурна експансія римлян виявлялася у зневазі до законів і традицій іудеїв, у запровадженому переписі населення, що викликав опір, зокрема в Галілеї. Проте Самарія і Юдея поставилися до перепису поміркованіше, ніж, скажімо, мешканці заораного римлянами Сефорісу.

У творі осмислюється філософія духу у процесі його становлення, що протистоїть руїні – спочатку ще не усвідомленій, а потім все глибшій – по мірі того, як упевненішою ставала хода римського легіонера по палестинській землі. Конкретизація змісту «руїна» виявлялася у насильницьки здійснюваному переписі населення, у спробах Ірода втриматися на троні будь-якою ціною – навіть шляхом знищення усіх немовлят, у знищенні міст, що намагалися чинити опір, проте найглибшою вона була у людських душах. Під впливом неволі ослаблювався інстинкт самозбереження, а постійні чвари підривали імунні сили поневоленого народу. Л.Мосендз, можливо, через відсутність необхідних матеріалів не показав у творі спалахи народного обурення і протесту, здебільшого зосередивши увагу на наслідках поразки: “кращі загинули, гірші зігнулися ще нижче”, запанували зневіра і покора. Отже, звертається увага на зміни у свідомості поневолених, що зневірилися у появі Месії і тому змирилися зі своїм становищем.

Єрусалим поставав у творі як святе місто і як образ людської спільноти, що пов’язла у гріхах і тому потребувала духовного наставника, котрий би вивів її на справжній шлях. Місто, яке спочатку вразило Єгоханана величчю храмів, безліччю паломників, згодом сприймалося ним як місто облуди, як “хворе серце”. Навіть учні при храмі, котрі мали б відчувати його святість, швидше нагадували робочих волів, що покірно виконують повинність, ніж слуг народу.

Історія життя Єгоханана – останнього пророка, котрий був свідком пришествя Месії, дала змогу Л.Мосендзові відгукнутися на все: на потреби часу, який вимагав розробки нової тактики, на поклик далекої України, що перебувала у мороці невідання, на міжемігрантську гризню тощо. Єгоханан – активний персонаж, увесь час знаходиться у пошуку, у самотановленні. Молодший від Христа лише на шість місяців, він досить критично оцінює побачене. Справжньому пророку, на думку Л.Мосендза, притаманні винятковість, виключна саможертвність, підпорядкування особистого інтересам громади. Його поведінка - це свого роду проповідь, адже пророки, як стверджує О.Мень, - це, з одного боку, “люди, нерозривно зв’язані зі своїм народом і зі своєю епохою, в яку вони міцно вписані, і їх важко зрозуміти, якщо відокремити від історичного тла; і одночасно – це натхненні провісники Божі, чия проповідь іде безкінечно далі їх країни і їх часу”³. Природа пророків подвійна: вони вбирають божественне і людське, у конкретиці невиразних буднів прагнуть до духовної досконалості і чистоти. Отже, вони – люди, покликані Богом,

провісники Його волі, проте вони не можуть дорівнятися до Нього. Їхнє призначення - дослухатися до слова Божого і повідомляти його людям, тобто готувати їх до приходу Месії.

Історія створення роману та листування останніх років переконують у тому, що задуманий твір лишився недописаним. Посмертне видання частин «Батьки», «Вибранець», «Манівці» не вичерпує авторського задуму, адже герой так і не самовизначився, точніше, не розкрився у своїй конструктивній діяльності. Його манівці мали б уже скінчитися. Що ж до кінцівки третього розділу, то вона справді заслуговує на увагу: після участі в експропріації скарбу Беназара, яка призвела до смерті багатія, Єгоханан відвідує Хеврон (у тексті Геброн) і переконується, що з землею батьків його вже ніщо не пов'язує. Повернувшись до Єрусалиму, він не поспішає до зелотів, а шукає допомоги для хворого сина Закхії і змушує своєю наполегливістю і переконаністю зупинитися ессена, для котрого це означає звернутися до проблем нижчого за станом. «Ти посквернитися боїшся дихом уст нещасного, але забуваєш, що сказав Єдиний: милість давайте...» - наголошує він. Отже, кінцівка третього розділу готує читача до сприйняття нового періоду життя Єгоханана – його розходження з зелотами і зближення з ессенами, які прагнули врятувати ізраїльський народ від занепаду, морально оздоровити суспільство. Проте це так і лишилося у творчих планах письменника, котрий так і не встиг закінчити роман.

Літературність Л. Мосендза обумовлена тим, що він був людиною широкого діапазону, здатною вести діалог з європейськими інтелектуалами. Якщо епічні спроби Юрія Клена ще викликали сумнів щодо того, чи це проза прозаїка, чи проза поета, то твори Л. Мосендза відповідали «законам» епічних жанрів.

Проза Юрія Клена виняткова у тому плані, що дає змогу простежити складність переходу від ліричного самовираження до пошуків епічних форм. І хоч цей перехід, як правило, - процес складний і неоднозначний, але можна стверджувати, що він відбувся: письменник дав зразки справжньої прози. Показовим є саме літературне ім'я письменника – Юрій Клен, яким засвідчувався безпосередній зв'язок з українською національною традицією. «По-справжньому власне ім'я індивіда, - вважає І. Смирнов, - те, під яким він приховується, його так званний псевдонім – той єдиний особистий знак, який суб'єкт присвоює собі сам, а не отримує ззовні...»⁴. Самоозначення письменника в цьому плані нам здається найпосутнішим.

Мова вже відомого поета – автора збірки «Каравели» - у прозі змінюється: вона стає мовою про емоції і пережиті відчуття. У нарисі «Черга», наприклад, немає героя, який би активно діяв. Рушійною силою сюжету стають зіставлення черг, «чергоньок і чергиняток»: хлібної, мануфактурної, трамвайної та інших. Особистісне сприйняття цього «витвору революції» постає в описовій формі: «Вона [тобто черга. - В.П.] привчає до повільного і ненастанного руху вперед. Вона велика школа, що виховує в людині терпець. Вона навчає використовувати кожну хвилину життя...». Автор, розмірковуючи над парадоксами мануфактурної черги, веде уявну розмову зі співбесідником: «необачно жінкою чи чоловіком», котрі не допильнували чи не могли допильнувати потрібного талону у тому мусили переплачувати, скажімо, за взуття. Оця орієнтація на співрозмовника – спосіб викласти свої думки, висловити своє бачення подій, тобто у суб'єктивній формі подати об'єктивне. Апогеєм стає зображення письменником «черги без назви», що має свої закони і непередбачуваний сценарій, що пробуджує інстинкт помсти за ув'язнених батька, матір, брата, сестру, за замордованих і розстріляних. Пов'язуючи окремі фрагменти твору, письменник не просто описує, а й дає волю почуттям, вводить поетичні принципи організації художнього тексту. Ліричні фрагменти нарису об'єднуються в єдине ціле фольклорним принципом троїстості. Таким чином, можемо визнати, що твір будується переважно за «законами» ліричних, а не епічних жанрів.

Дійовими особами у творах Юрія Клена поставали не лише земні істоти, а й архангели, Ісус Христос. Письменник відчував себе громадянином не конкретної країни, а Всесвіту, тому й розмірковував про взаємозумовленість усього в світі. У новелі «Чудо Воскресіння» передавалося відчуття незримой присутності Всевишнього, передбачення розмови з ним, відкриття для себе інших орієнтирів у житті, вищого сенсу буття. Юрій Клен змалював Месію у складному і суперечливому оточенні, коли Він демонстрував свою божественну силу, своїми діями доводив перемогу добра над злом. Мотив чуда співвідносився автором з земними дивами, з перетворенням гидкого хробака в чарівного метелика. Подібні несподівані метаморфози - не лише засіб переконання у можливості чудес, а й вияв зачудування земним світом. «А якби йому, хробакові, показати метелика, чи пізнав би він себе у тому крилатому створінні...». Це, власне, авторські роздуми про людську душу, земне і небесне, сакральне і профанне.

У новелі «Чудо Воскресіння» Христос поставав то садівником, що обходив сад, то подорожнім, котрий пропагував ідеї розп'ятого, то великим страдником, який покійно терпів муки. Ставленням до інших Він запрограмував ставлення до Себе. Множинність, багатогранність виявів - знак Його всюдиприсутності, всевидючості, а трикратна поява (перед Марією Магдалиною, учнями, Хомою) – завершеності, абсолютного ступеня вияву. Це художня інтерпретація земного життя Христа. Новозавітні колізії у прозі Юрія Клена поставали у двох планах: у зображенні здійснених Ісусом див та у протиставленні їх жорстоким реаліям доби.

Оповідання «Пригоди архангела Рафаїла» (1947) відзначається напруженим сюжетом, свідчить про уміння автора привертати увагу читача до проблем людського існування у нелюдських умовах, гріховності і спокути. Щоб збагнути людей, архангел Рафаїл увійшов у плоть Андрона Лукича Вертопраха - рахівника державного банку, став, по суті, його ангелом-охоронцем. Висока духовність, втілена у людській плоті, неминуче постає перед земними спокусами, життєвими випробуваннями. Як у цих умовах уникнути

спідлення, не піддатися спокусі помсти? Чи людина фатально приречена на помилки і гріхопадіння? Як не намагався Рафаїл-Андрон подолати гріховність людського буття, не змізернити у життєвих випробуваннях, проте мимоволі відчував, як обставини все міцніше захоплювали його у свій вир. Коли мова йшла про його сподівання чи побоювання, хід подій виявлявся йому невіддільним. Навіть Рафаїл, “звизивши межі своєї архангелової свідомості до тісного жаб’ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили”. Невблаганні події вриваються у його життя і змушують не стільки діяти, скільки викручуватися. Його щирі зізнання про побратимів-архангелів, радше схожі на вияви божевілля, ніж на розповідь про реальні події, а головне, що вони призводили до арештів усіх Гаврилових, Гаврилюків і т.п. Треба віддати належне сміливості автора, котрий слугу Божого спустив з едему на грішну землю, показавши його в умовах радянської дійсності, зображеної як панування Антихриста, як справжнє пекло. Опозиції *небо – земля, рай – пекло, світло – темрява, верх – низ* підкреслювали недосяжність щастя, одвічну людську тугу за мрією. Напружена сюжетна колізія змушувала замислюватися над тим, чи спроможна людина перебороти обставини, зберегти свою божественну сутність у нелюдських умовах.

Суд, який приснився Рафаїлові, - це вияв його нечистого сумління, усвідомлення того, що він (хоч і несвідомо) завдав страждань іншим. Це невблаганний суд, під час якого обвинувачем і підсудним постає, власне, одна особа, котра не визнає ніяких пом’якшувальних обставин. Разом з тим виникає питання: якщо вже архангел у людській подобі не може собі дати ради, то як має почуватися звичайна рядова людина у цих перипетіях. Чи здатна вона витримати цей іспит? У чому її призначення?

Юрій Клен не пародіює архангелів, не знущається над церковними святощами, як це було прийнято в радянській літературі, він зближує різні сфери - горню і земну, продовжує релігійно-містичну традицію в художньому освоєнні біблійної тематики. Апокаліптичні візії не нагнітаються, адже автор прагне лише застеретти, попередити, бо людина сама вільна вибирати між добром і злом, сама мусить дбати про своє духовне очищення, сама повинна “крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору”. Рятунком для неї має стати зброя добра.

У несподіваних життєвих перипетіях, у які потрапляють персонажі Юрія Клена, вбачається нерідко вищий сенс: Антось Кшетуський – не пара, скажімо, Оксані з оповідання “Яблука”, тому поява Антона Перебийноса в її садку – закономірність, обумовлена потребою виправити цю невідповідність. Мотив несподіванки суттєво змінює ситуацію, “перевертає” планований перебіг подій: Оксана, зіставивши негідну поведінку свого коханого і лицарську незнайомця, віддає перевагу останньому і добровільно погоджується на шлюб з ним. Антін Перебийніс, хоч і готовий за честь і гідність змагатися навіть з вовчою зграєю, проте під впливом дівочої вроди і сліз блискавично змінює рішення: замість вірної смерті обирає вінчання з тією, котру бачив уперше. І хоч планувати чи вирішувати суб’єкти дії можуть, здавалось би, самі, але зображена у творі колізія переконуює, що і на ці дії героїв мають вплив зовнішні чинники, які корегують чи змінюють передбачуване.

Елементи несподіванки виявляються і у новелі “Медальйон”, що відзначається драматично напруженим сюжетом, загадковістю долі героїв. Андрій Гармаш, наприклад, врятувавши княгиню з донькою, міг би розраховувати на велику винагороду, проте він навіть не думає про це, не піддається спокусі затишного життя, а прагне пізнати світ. І саме жадоба незвіданого, усвідомлена життєва позиція змушує його залишити лікарню, де він мав і добрий харч, і догляд, і затишок. Тепер, не маючи власної хати, він “володів усіма байраками, чагарниками і хуторами, що траплялися на його дорозі”.

У творі виділяються дві сюжетні лінії, що розвиваються паралельно: перипетії мандрівного життя Андрія та викликані його вчинком добродіяння княгині Сангушко, котра щедро наділяла убогих, утримувала притулки для калік. На розвиток сюжету впливає мотив омани: княгиня на підставі знайденого нею у мертвого Йосипа Барика медальйона вважає його рятівником своєї доньки. Той медальйон, який мав би відкрити вбивці шлях у майбутнє, раптом призвів до його несподіваної смерті: “Усвідомив у раптовому переляку, що ланцюжок обірвався, і медальйон покотився на піскувату дорогу, за мить він потрапить під колеса або під копита коней, - медальйон, що був талісманом, який відімкне двері до скарбниці, яка криє у собі гори невидимих ще для ока самоцвітів...”. Під час спроби врятувати свій талісман Барика загинув - і це сприймається як закономірна відплата за усі його злодіяння. Таким чином, неадекватна вчиненому винагорода дістанеться все-таки не вбивці, а його дітям, котрі не можуть відповідати за злочини батька. Правда, про це княгиня ніколи не дізнається, адже і рятівник, і злочинець мертві. Автор не намагається замість хибної версії подати іншу інтерпретацію подій, бо зло і так виявилось покаранням.

У новелі відчутна багатозначність авторської позиції, яка не нав’язується читачеві, а природно виявляється у реакції персонажів. Лише наостанку письменник не втримується, щоб не підсумувати: “У великій книзі Долі, де записано рахунок кожного із земнородних, золотим пером архангел занотував ще одне велике сальдо на користь княгині Сангушко”. У цьому описі відчутне його схвалення благодіянь героїні, котра послідовно дотримувалася біблійних заповідей, завжди злу протиставляла “зброю добра”.

Звернення уже відомих поетів до прози – явище не поодиноке, а для представників Празької поетичної школи, можна сказати, навіть характеристичне: “Або-або...” О.Теліги, “Людина покірнa”, “Останній пророк” Л.Мосендза, “Нотатник”, “Козаки в Московії” Ю.Липи, “Не той козак, хто поборов, а той, хто вивернеться...” Г.Мазуренко та ін. Ці епічні спроби обумовлені не лише пошуками нових можливостей реалізації, а й нового шабля розвитку. Бурхливий час потребував невідкладної реакції, яка

могла б виявитися насамперед у ліриці, адже епос передбачав певну дистанцію. Тому “пражани”, уже маючи певний життєвий досвід, прагнули апробувати свої сили у прозі. При цьому закономірно виникало питання про те, як оцінювати її: як прозу прозаїків чи як прозу поетів.

На нарисах Юрія Клена, у центрі яких рефлектуюча особистість, позначилися, безперечно, поетичні прийоми організації художнього тексту. У деяких з них, як, скажімо, у “Міді звенящей”, зображальний план підпорядковувався плану вираження, епічне ставало основою ліричного. Проте оповідання “Яблука”, “Медальйон”, “Акація” свідчили про вміння автора побудувати напружений сюжет, сховатися за лаштунками своїх персонажів, котрі діють не з авторського примусу, а згідно з логікою розвитку характеру. Отже, письменник дав зразки справжньої прози.

О.Лятуринська, О.Теліга, О.Ольжич у прозі виявилися менш яскраво, ніж, скажімо, Ю.Липа чи Л.Мосендз. Проза О.Лятуринської і частково О.Ольжича незначна за обсягом, розрахована здебільшого на дітей і тому представлена у цьому виданні окремими творами. О.Теліга лише пробувала свої сили у прозі, про що свідчить фрагмент «Або-або». У цьому суголосному з поезією творі юна Ніна розкривається у драматичний період життя. Як співробітниця канцелярії вона постає перед вибором: або скоритися волі завідувача і лишитися на роботі, або зберегти свою гідність, заплативши за це дорогою ціною – місцем роботи. Ніна – не “рабиня”, ладна заради родини йти на все, але, за класифікацією авторки, і не “товариш”, бо кар’єризм їй чужий. Зіставленням поведінки п’ятнадцятирічної дівчини і професора, котрий підкорився волі дружини, увиразнюються різні життєві позиції. Письменниця викриває беззаконня, свавілля, конформізм, утверджуючи новий тип жінки – сильної, принципової, гордої особистості, наполегливо вивіряє свої думки долею героїні.

Перехід від автокомунікації, що домінувала у ліриці, до діалогічної ситуації, яка притаманна прозі, рідко буває послідовним і стабільним. При цьому прозаїк знаходиться на певній від зображеного дистанції, коментує, осмислює уже сказане ним як поетом. Текст, що виник внаслідок рефлексії, діалога з самим собою, виявляє погляд на себе з позиції сторонньої особи. Отже, проза відбивала іншу точку зору, відтворювала, за М.Бахтінім, “діалог” свідомостей. Епічні твори “Празької школи” свідчили про ідейно-естетичні пошуки авторів, виявляли їх уміння ховатися за вчинками персонажів, творити неперехідні художні цінності.

З урахуванням, що твори Юрія Липи, Олени Теліги, Олега Ольжича більше доступні сучасному читачеві, ширше подаємо в хрестоматії ще не видану в Україні прозу Леоніда Мосендза та Юрія Клена. Хрестоматія прозових творів “Празької школи” адресована не тільки літературознавцям, а й широким читацьким колам. Сподіваємося, що видання зацікавить усіх шанувальників українського художнього слова.

Віра ПРОСАЛОВА

1 О.В. Рецензія // Вісник. – 1937. – Т.IV. – Кн. 12. – С.923.

2 Кравців Б. Леонід Мосендз і його «Останній пророк» // Мосендз Л. Останній пророк. – Торонто, 1960. – С. XXIX.

3 Мень А. Ветхозаветные пророки. – Л.: Библиотека «Звезды» и издательства «Советский писатель», 1991. – С.19.

4 Смирнов И. Роман тайн и „Доктор Живаго”.- М.: Новое литературное обозрение, 1996.- С.19.

“Письменником бути, та ще в наші часи – це щось більше, ніж пером водити по папері. Це – покликання Боже”.

(Л.Мосендз)

“Бо є в тих книжках щось, що притягає. – Це пульсування крові, пульсування живе, нерівне, але щире. В тому пульсуванні – жива людина, що пише до живих людей. Це – книжки, що вийшли з крові, і тому це – червоні книжки”.

(Ю.Липа)

“Сі новели – це міцний протест нової людини проти дриглястих душ, проти так званої “культури вівце-людей”, що дає себе так легко нищити всякому брутальному чоботові”.

(З рецензії на збірку Л.Мосендза “Людина покірна”)

“Тут чуємо немов стихійний подув життя; видно, що письменник багато із того, що описує, сам пережив...”

(С.Гординський про “Нотатник” Ю.Липи)

“Сумлінність, з котрою автор підійшов до свого завдання, його любовне, сказали б ми, відношення до нашої минувшини, вміння вжитися в неї – все змушує сподіватись, що він не обмежиться цією першою спробою на полі історичного роману”.

(З рецензії на роман Ю.Липи “Козаки в Московії”)

Юрій Липа
(1900 - 1944)

Юрій Липа (син І.Липи) - український письменник, публіцист, лікар, історіософ, громадський діяч, учасник національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. Народився у 1900 р., здобув середню освіту і розпочав літературну діяльність у Одесі (1917). 1918 -1919 рр. вивчав право у Новоросійському університеті (Одеса). У 1920 р. емігрував до Польщі, закінчив медичний факультет Познанського університету (1929), згодом - школу військових лікарів у Варшаві (1931). Очолював літературне об'єднання українських письменників “Танк” (1929).

У 1943 р. повернувся в Галичину, працював лікарем у Яворові. Розстріляний НКВД у с. Бунів Львівської області (1944). Автор поетичних збірок «Світлість» (1925), «Суворість» (1931), «Вірую» (1938), історичного роману «Козаки в Московії» (1935), трьох книг оповідань під загальною назвою «Нотатник» (1936-1937), праць «Призначення України» (1938), “Чорноморська доктрина” (1940), “Розподіл Росії” (1941), “Цілющі рослини в давній і сучасній медицині” (1937), “Ліки під ногами” (1943).

ЛІТЕРАТУРА

Гавриїл Приступко, керманіч белетристичного відділу української газети, ішов з редакції додому.

Се була осінь 1917 — день був яскравий і прозорчастий, свіжий.

Приступко минав безлюдні вулиці швидким кроком і не ставав, тільки звільняв ходу, дивлячися на небо, коли там у синяві розпукувалися, мов вовна бавовняника, білі кучеряві дими шрапнелів.

Стрілянина все ряснішала. Зударилися дві сили, але відламки шрапнелі били по всіх; що прищулили вуха і сховались.

По дорозі додому Приступко мав минати комендантуру міста, але, хоч продовжував тим собі значно дорогу, обережно обійшов її бічними вулицями, де дома були нижчі і сумірніші, ніж п'ятиповерхові всередині міста.

Журналіст подумав, що коло комендатури, можливо, ще стоять юрби жовнірів, що неохоче шикуються в лави, машинально перевіряючи зброю. Є там також молоді прапорщики, що дзвінко кричать, стараючися не згубитися в юрбі; кулеметчики, що тягнуть на спинах кулемети. Є там також і спокійні хорунжі, що розвивають великі жовтоблакітні прапори на новесеньких соснових держалнах. А за цим усім слідкують очі з сусідніх вікон, де шиби повибивані де-не-де від вибухів. А до сього осередку з сірими невиспаними штабівцями дзвонять жадібно телефони за наказом, що його чекають, розкидані по великому місті, уперті «відділи» українського війська.

Дуже можливим було, що довкола суворого будинку комендатури билися, що слів не було чути, що будинок сей і сусідні зяяли пробоями і що кулемети, як злі пси, не давали обкрадати Націю.

Приступко був старшою людиною, що пережив багато, і тепер він, виконавши свої обов'язки в редакції, поспішав додому на обід і почував себе голодним і змученим.

Приступко станув.

На вулиці під високим і дуже довгим камінним парканом, що огорожував якусь фабрику, лежав забитий, як немовля, підібгавши руки і ноги. Він був убраний досить добре. Лиця не було видно. Вапняк паркана був покопирсаний частими кулями, і, може, кілька плям на шії нерухомого були плямами крові. Се був розстріляний.

Приступко з цікавістю, що була йому самому неприємна, підійшов зовсім близько, стараючися заглянути в лице трупа. Збоку виглядало, наче він обнюхував забитого.

Надумавшись трохи і поглянувши навкруги, літератор потягнув за волосся голову вбитого. Показалося лице, ніби дуже втомлене, з дуже великими, дуже блідими і затисненими губами.

І в сю ж мить Приступко відскочив і шарпнувся до брами дому насупроти; скочив і причинив хвіртку брами за собою.

Порожньою і безгомонною вулицею середньо швидко зближалася велике тягарове авто, повне озброєних робітників. Робітники стояли і при кожному струсі хиталися, очайдушно чіпляючися один за

другого, стривожено і нервово галасуючи; найбайдужніше виглядав ситий шофер у шкіряній куртці з червоною стрічкою.

Недалеко брами, де був Приступко, стихився хід самоходу. Шофер, з другим таким самим спокійним, скочив на землю і підніс покришку мотору, що нерівно гудів. Раз-у-раз пахкав карбуратор. Помічник шофера, упершись руками в коліна, також присідав і заглядав до машини, клонячи голову то до одного, то до другого плеча. Частина робітників повискакувала з авта, а провідник їх, сивавий дідок-жид з хижим профілем, виліз на сидження шофера і надсаджувався, виголошуючи промову, тримаючися одною рукою червоного обвислого прапору, де можна було прочитати тільки, «...ім. Лібкнехта».

Із-за рогу висунулося нагло дуло рушниць, пара очей, і, як бич, хляснув постріл. Хтось у юрбі ойкнув — може, таких було більше, — промовець зблід і поліз з високого сидження вділ. Робітники відповіли безладними пострілами.

Але саме тоді почулися слова команди, і кільканадцять вершників у сивих шапках по троє вилетіло з-за рогу, безперервно стріляючи. Ні, їх було не кільканадцять, властиво тільки сімох: шістьох великих козаків на тяжких чорних конях і вкінці на гнідому хлопчик, якому жовтоблакитні ленти на кашкеті додавали трохи дівочого вигляду.

Вершники летіли риссю і стріляли майже проміж очі своїх противників; потім їх губи завуришилися, розлягся крик, блимнули леза, кіннотчики розділилися і почали рубати шаблями утікачів.

Бо лише декількох з нападених стріляло з-під стін, кількох лежало скривавлених на землі, багато падало навколішки блідих, благаючи відпихаючим рухом рук, зрештою ціла сотня ім. Лібкнехта бігла перед себе, аби лишень не бачити того, що діється позаду.

Се тривало коротко.

На постріл і слова наказу вони верталися і покірно ставали в ряди полонених. Ніхто не втік.

Шофера знайшли і витягнули з-під авта: він згубив десь червону стрічку, але вираз лица мав такий самий байдужний, як перед тим.

Самохід рушив у той бік, звідкіля вискочили кіннотчики, везучи зброю, знесену бранцями. Авто їхало, мов на похороні, і полонені йшли за ним по чотири, по п'ять; чотири кіннотники по боках, а позаду два у сивих папах з молоденьким посередині.

Приступко глядів крізь своє віконце, аж поки всі не зникли за рогом. Як швидко то з'явилось, так швидко, як мариво, й зникло.

Під час наскоку Приступко не був певний своєї безпеки і все зиркав на дерев'яні сходи в сінях, що провадили вгору, однак цікавість перемогла, і він, трохи здригаючися, з нерівним віддихом, стояв увесь час коло малого, як долоня, віконця і дивився.

Тепер вулиця була порожня, ніхто живий з бійців не зістався, ніхто з забитих не рухався, ніхто не виходив з мовчазних домів, а літератор стояв коло хвіртки, як прикутий.

І раптом аж жажнувся, гамуючи скрик: хтось у півсутіні сіней торкнувся його рукава. Се був якийсь молодий чоловік, що вийшов з сутіні сіней.

Приступко подивився на нього неспокійно, але той цілою своєю істотою висловлював просьбу пробачити йому.

— Чого ви хочете? — голос Приступка був хрипкий.

Молодий чоловік попросив вибачення, але вже словом, і нагадав Приступкові, що вони знайомі, «хоч ви, може, й забули» — додав, він із тою несміливою усмішкою, яку Приступко звик бачити в редакції у початкуючих письменників.

Тут прийшла черга на Приступка чемно усміхнутися, хоч він не пригадував стисло, де бачив молодого чоловіка, і він простягнув втішеному юнакові руку до привітання.

Молодий чоловік попросив редактора «зробити йому честь і відвідати скромну хатинку, бо сьогодні уже не вперше б'ються на сій вулиці: недалеко стоять наші кінні стежі, а в сусідніх кварталах — червона гвардія».

Молодий чоловік мешкав невисоко з сестрою, жінкою негарною і мовчазливою. Двопокоєве помешкання було чисте і привітне.

Мов збагнувши таємні думки літератора, молодий чоловік запросив його до столу, де парувал борщ.

Під час обіду заспокоєний Приступко приглядався до свого господаря. Молодий двадцятькількалітній чоловік поза працею в конторі весь вільний час віддавав літературі. Його трохи булькаті ясні очі блищали задоволено, коли по обіді він показував Приступкові свою бібліотечку. Там переважали кольорові томики новітніх письменників.

Він щораз сміливіше засипав Приступка питаннями з літератури.

Приступко сів вигідно на софі і почав говорити своїм низьким голосом, потрясаючи сивавою головою; він говорив, уливаючися прізвищами і самим собою, він борзо обрисовував зустрічі і постаті літераторів, усміхнувшись до одного, обурившись несправедливостями в житті другого, поклепавши по плечу третього, а декого навіть покаравши раптовним: ех! - і мовчанкою.

Сам Приступко, як і більшість українських письменників, був чистим ліриком і свій ліризм тепер із приємністю виявляв і підкреслював. Се було щось, якби стара панна оповідала про свої бали молодості.

Раптом Приступко замовк, може змучився, і підійшов до замкненого вікна, що виходило на вулицю.

Вулиця була порожня. Торохкотіння ставали ніби ближчими в зростаючих сутінках. В тих сутінках мусило сеї ночі багато полягти.

— А все ж треба йти додому, — сказав на голос Приступко і дуже легко згодився зістатися у молодого Єрлеця на нічліг.

У той же вечір Єрлець, по вечері, сухо і уривчасто читав свої твори. Читав і поглядав на редактора. Той мав лице скупчене, майже поліційно уважне і час від часу тесав яскраві фрази, запиваючи їх ковтками чорної кави.

Філіжанку за філіжанкою беззвучно приносила Серафима, сестра Єрлеця.

Будова речень, походження, місце і запах слова, правильність тону, паралелі у своїх і в чужинців Приступко швидко знаходив, ганив, подивляв. По одним оповіданням помовчав, надумався і сказав:

— Се і я хотів би так написати!

Приступко був знаний як пурист і безпощадний пурист.

— Ви хочете сказати, що воно таке ж добре, як і ваші речі? — червоніючи щасливо, насторожився Єрлець. І раптом принишк, бачучи, що Приступко по сих словах підвівся сивогривий, великий і розлючений.

— А коли б і так? — сердито сказав він. А коли б і так, чи то є добре?

І тут бачучи, що Приступко скаже ще багато, Єрлець склав свої зошити і відклав набік.

— Так, ходив по покою розгніваний старий, — так, ви не є з тих роззухвалених і сірих письменців без традиції і без літератури в своїх творах. Ви вчилися, ви вчитеся. В кожному вашому творі все є обмислене і все є живе; кожний ваш твір має свій закон. Коли хочете, я можу вам сказати, що б сказали про вас критики, рецензенти, систематизатори всякі! Скажуть: талант, велика праця над собою, благодатні впливи, і інше, і інше...

Але то для них, що з усього роблять підручник. Але для нас, для нас, що пишуть, що здобувають, що творять, що є найважливіше, що, що?

Старий станув при сих словах, поволі повернувся і глянув на Єрлеця, втягнувши голову в плечі. Здавалося, міг скочити або ударити. А найстрашніші мав очі, не ті інтелігентні, що все на світа багателізують, а очі зимні, неспокійні, що владно надають зміст оточенню. „Князь», — подумав Єрлець.

— Невмолимість, — ось що великий творець повинен знати, майже засичав згорблений старий і випростувався.

— А чи ж ви хочете бути невимолимим для себе?

Єрлець теж напівпідвівся, кивнув головою і знов сів: тепер, чув він, скажеться найважливіше.

— А найбільша невимолімість каже: Живи сам і живи з цілим світом. А ви відчуваєте його? Той цілий світ?

І мимоволі Єрлець глянув теж у вікно, як і Приступко: за вікном була темрява і хаос, може єдиним світлом там були полум'я вибухів та вогники й іскри пострілів.

— Слушайте, хто такий я? — і Приступко сів. Я є спадок, я є підрахунок дрібної течійки, котра дзюркотіла донині через стару українську шляхту, через українофілів, радикальне українство. Тепер се не може бути течійкою, тепер, ви чуєте сі кулі, се народ промовляє. Се він, що жив досі як сновиди, що як колосальний сновиди під чужою владою опановував нові й нові землі, се він промовляє.

І мені здається (я не історик), дійшовши до моря, заповнивши всі спірні землі довкола, ставши в тривалих границях, прокинувся велет-сновиди і тепер прийшов час на найвище довершення і початок творчий — державу. Починаємо і, може вперше по Батиевій навалі, з широким розмахом... А я? а моя творчість? Вона зв'язана з своїм часом. Мій час, однак, був малий. Малий час.

Єрлець глядів на болісно викривлені уста, на владний профіль і мовчав.

— Ото тому болісно мені сказати: ви пишете, як я. Тобто: ви є непотрібні, бо ж я вже с в о є в и к о н а в. Не вітряки інтелігентської буденщини, не сморід мужицького пригнічення, та й не Афонська гора естетів, — а щось інше тепер буде на чолі. Тим іншим жийте, з тим іншим ідіть. Треба бути консеквентним. Старе минуло — ідіть з тим іншим.

— Що де то є інше? І де його шукати? — опутивши голову, сказав Єрлець.

— Ніч довкола, стрілянина рясна та й тільки. Шукайте того іншого; може, воно в героях, може, воно в відважних, може, просто в бандитах, а завжди в людях. Шукайте його: треба бути консеквентним...

Приступко замовк: він сам не звик розв'язувати так питання. Се було якесь чортівське наводження. Він сам себе боявся розуміти: а чи ж розумів його молодий чоловік?

У сю хвилину ввійшла Серафима:

— Лесю! — сказала вона, — вибач, але я вже давно хотіла тобі сказати: там хтось стогне і ворухиться під дверима на сходах. Лишень я боюся відчиняти.

— Я піду погляну, — сказав Єрлець.

Він із сестрою пішли наперед, а Приступко, високо піднісши свічку, світив їм.

«Люди так глибоко не розуміють один одного», — думалося вперто йому: він гнівався на себе.

На сходах дійсно лежав хтось дуже молодий і дуже блідий в уніформі телеграфіста. Він злегка постогнував: мав перебиту ліву руку. Коли Приступко посвітив ближче, Єрлець із сестрою пізнали хлооця. Ні слова не кажучи, занесли його до себе.

— Слухайте, Лесю, і ви, Серафимо! — шепотів ранений, лежачи на софі і прийшовши до себе. Я маю записку до комендатури, до штабу. Сотня Керелицького в тяжкому стані: вони можуть допомогти. Ось записка.

Потім ранений сказав іще, що більшовицька кіннота потратувала його кінями, і знову зімлів.

Єрлець, спокійний, узяв записку, подивився на підпис, на свічку, що зашкварчала, а потім сховав записку в бічну кишеню, убрав плащ і кашкет, і пішов задуманий до дверей.

Сестра молодого чоловіка почала упрошувати не губити себе, не покидати її, і старий поет почув себе тут зайвим. Тим часом Єрлець поволі відімкнув двері ключем і, півобернувшись до Приступка, сказав півголосом:

— Мені здається, я зрозумів вас. Дійсно... — сказав він, ідучи вже сходами до брами і ховаючи ключ, — треба бути... — і тут узявся за клямку хвіртки і цілою поставою обернувся до старого, що присвічував йому згори:

«Треба бути консеквентним».

І вийшов.

Сестра Єрлеця, плачучи й нарікаючи нишком, почала стелити Приступкові ліжко. Торох пострілів то рідшав, то ряснішав, а Приступко, замислений, підійшов до вікна: погляд його упав на софу.

Там лежали недбало розкинені, дрібно записані кавалки паперу.

(ЛНВ — 1928)

МОРЕНКО

I

Його розгойдали десятки рук і викинули через вікно вагона.

Засвістило у вухах. Хлопець, як кіт, перевернувся в повітрі і впав ошоломлений.

Упав Моренко щасливо — на купу піску при рейках, і відразу встав, притискаючи до грудей берданку.

Вечірнє сонце било йому в очі. Електричний потяг летів хутко в бік Одеси, і тільки з вікон грозили хлопцеві палиці, кулаки, коронкові парасольки. Там були люди з усього міста, в цім вагоні, і всі його зненавиділи.

До Моренка підбіг другий січовик: він вискочив сам з вагона, як побачив, що зле діється.

— Могли б убити тебе, — обтрушував Моренка з піску, — так визвірились. Могло б бути гірше. Що ти сказав їм?

— Тут була і буде Україна!

Сerpневий білий надморський порох звіявся за останнім вагоном, що зникав серед присадкуватих платанів.

Поправили кашкети, оглянули замки рушниць і пішли навпростець через млини на Одесу-товарову. На восьму треба було бути в касарні Січі.

Коли звернули з Косівської вулиці, замкнули їм переїзд: саме вантажна валка йшла. Руді вагони плинули перед очима рівно, м'яко, без стуку і мовби без кінця.

Придивляється до обох збоку чорний, лобатий, присадкуватий. Лизне поглядом знак архангела на кашкеті, зиркне з півусміхом на тонкі лица хлопців, очима мишкує по берданках, по поганеньких френчах. Не витерпів.

— Гей, - торкає владно Моренка, — а ти хто? За кого ти? Чий ти? Яка програма?

У сімнадцятім часто так питали. Саме тоді віри всякі повставали, одночасно тоді приготівлювались апостоли, жертви й кати...

— Ми,— звів на нього Моренко панянські блакитні очі, — ми, — і притиснув стару берданку до серця, — ми за Україну.

— Гм, — сказав робітник (може, машиніст?), — гм, а як ви думаете настановити вашу Україну?

Стоїть, цигаркою попихує, а за шлагбаумом червоні вантажні вагони рівно котяться. Обдумує машиніст.

— Україна, — сказав Моренко, а вісімнадцятилітній рум'янець на його щоках заграв, — то тільки про неї довідатись. Хто довідався, той уже проти всіх піде.

— Агітація, значить,— сказав лобатий. — Но, а чим же ви її, ту Україну, здобудете? Не купите ж за гроші. Убивать же будете?

І очі приплющив - ніби бачить, як тисячі Моренків з жовтоблакитними стяжками на кашкеті на місто йдуть з рушницями, і стріляють, стріляють...

Жахнувся Моренко, ніби й сам то побачив.

— Ні, — каже, — ні, Україна прийде сама. То ж братерство, правда, свобода.

— Як сонце, значиться? Сама настане, — сказав робітник глумливо.

Аж тут рогачку залізничну підводить, юрба пхається, поспішає, перебігає рейки. Уже лобатий машиніст потопає в юрбі. Востаннє обертається, гукає насмішкувато:

— Ех ви, інтелігенти «Сама прийде, без крові!» Що ж може в людей настанути без крові?...

І зникають у юрбі його немилосердні, чорні, запалі очі.

— Що ти, — каже Моренко, важко схвилюваний, до свого товариша з передмістя, — що ти, Матюхан, йому скажеш?

Бо Матюхан, хлопець із «блатного» передмістя, не інтелігент. У Матюхана лице хитре, з довгим носом, землисте. Вони вже переходять через станцію. Над ними в повітрі високо — криті галереї — мости, що сполучують темні, великі залі майстерень, де тисячі, тисячі робітників. Туди й лобатий пішов.

— Угм, — подумує Матюхан, — воно все-таки цікаво, яка то є кров людська? Я б так кожную машинку хотів пізнати, який там у ній, у середині, механізм? У саме нутро заглядав би, — покажи, брат, машинку. Так акуратненько ножичком душу б вийняв, у пальцях подержав, — якої ти масті? Дуже цікавий я, як-то воно в людей... Розказував мені один солдат з фронту, як він штик у серце всаджував і в очі дивився...

— Матюхан, - йому Моренко з жахом каже, аж кричить, - так то людина! Людина!

— Видно, ти сам смерті боїшся, Моренко! — каже Матюхану, голову підводить, дивиться в блакитні очі Моренка зеленим, жовтим поглядом. - Чого ж її бояться, то — таке собі... Я смерть бачив...

І йдуть собі далі вже мовчки.

II

Тимчасом вечір западає, — весінній, швидкий. Вечір підскоком біжить і ліхтарні підміські запалює, а вже в вулицях пірнає у глибоку вогкість півтемряви.

Переходили на Воронцівку.

На зеленій траві скверу Новокінної площі полягали солдати з російських запасових полків або й просто дезертири. Полягали з милоданками, думаючи їх молодецьке забавити. Бо то другий день свят був, і революція, і Керенський, і промови, і так якось інакше...

Потяги недалеко пошумлюють затишно, гармонії, пригравують люб'язно, — пишуть жінки, насіння в зубах потріскує, часами вистріли здалека потріскують. Лежать пари одна коло одної, як тюлені чи фоки на узбережжі.

Вулиця передміська удень інакша, а інакша вночі. Шумить інакше. Шумить гамором особливим, жіночим, надривистим. Моренко з товаришем ідуть поволі, посуваються обережно. А що то був другий день Зелених свят, то почали собі на радість вуличні люди стріляти. Перша завзялась Балківська вулиця — найдовша. Стріляє з резонансом, аж Дальні Млини слухають. Потім обізвались Болгарська і Степова. Там стріляли не з рушниць — з револьверів, бо там хлопці «фартові»: кожен має револьвер. А з боку Запорозької вулиці чути було кулемети і немовби бомби рвались...

— Цікаво, — кажуть солдати, лежучи на траві, — звідки в них кулемети?

Бо то мирна людність стріляла.

Дорослі — з кулеметів, а підлітки до іншої забави - пускають ракети: блакитні, пурпурові, зелені, червоні. Осліплюючи, смугами перетинали вони заівмерле, повне погрози, душне небо.

Спинились Моренко й Матюхан перед сквером.

— Гарно! — кажуть.

По сигналізаційних ракетах пустили діти відразу, може, з сотню інших ракет, до освітлювання терену.

Ясно так стало, як вдень, як би небо великими лампами зацвіло. Ціла Новокінна площа тішиться.

— Шпарнули фраєри.

Та не так воно й добре. Для тих, що в сквері лежали, — непереливки. Бо почали падати на почорнілу від людей траву тяжкі, олив'яні бруси перегорілих ракет. Падали з неба рясно, тільки — гуп, гуп.

Солдати й не лайнули, жінки й не крикнули, — зірвались раптом, розпорснулись по площі, підвиваючи. Бігли рядами білі, як привиди, у металевому, білому світлі.

Біжать важкі, розхристані. З-під брам до них сміються, а вони вже лаяться почали. Побачили солдати двох хлопців з рушницями — кулаками грозять здалеку.

— Ви, жовтоблакитники, ви хочете війну далі робити, — не дасте порядним людям і полежати. Кидай зброю, такі сини!

Матюхан, презирливо, — щоб ти не попробував зараз тої зброї. Минулося вже ваше, дезертири, воїнство христолубиве, російське!

А сам за рукав Моренка тягне притьмом:

— Ходім до скверу. Бачиш, утихомирилося вже.

І дуже цікавий підходить до скверу. Там кільканадцять тіл темніє на траві. Не знати, чи такі відважні, чи п'яні.

— От тобі, — каже Матюхан, нагнувшись над одним, — от тобі й смерть. Чого ж її бояться?

І не дивиться на мовчазного, глибоко затривоженого Моренка.

Дивиться жовтим поглядом у важке, гнівне небо, що мутно відбиває в собі заграву великого міста, і вхлинає вистріли, невмовчні, нав'язливі, настирливі вистріли...

Смерть підлітки тоді скрізь відчували. Училися арифметики, перелічуючи прізвища забитих на шпальтах газет. Знали мови з гострих військових команд чужоземних відділів. Географію Європи знали з пожарищ і битв. Знались на марках рушниць краще, ніж на поштових марках. Довкола шпиталі були

переповнені — багато воєнних калік ходило вулицями, і повно було жінок у чорному, що йшли, не зводячи очей. Ворожі крейсери робили напади на порт, а щоначі в місті ждали нальоту цепелінів. Прибережні міні зривалися з ланцюгів і вибухали на пляжах, нищучи здивованих і цікавих купальників.

Вуличками підійшли Моренко й Матюхан до домівки «Січі» — колишнього російського гімнастичного товариства. Бігом побігли на збірку.

У залі, широкій, як манеж, і високій на два поверхи, по посипаній піском підлозі маневрувала чота «Січі» — селянські сини й діти передмість, молоді бухгалтери і гімназисти.

Командував студент, захриплий, трохи присадкуватий, сіроокий і неспокійний, як розлючений кіт.

— Двійки – вбик!

— Двійки – взад!

— Позір!

«Пузир» — передражнив глухий голос за спиною Моренка — то був Матюхан, вічний протестант, він не любив цієї команди.

У глибині ЗАЛИ вправ стояло двоє російських старшин, гусари-ох-тирці в мундирі, у червоних штанях. Придивлялися, базікали по-московськи знебала...

Вправи були скінчені, студент залишив січовиків на позір із вирівняними рушницями. Дивився в їх напружені лица, читав голосно про бойовий чин гуцульського скорострільника Звіра, що сам один відбився від чоти москвинів. Читав твердо, голосно: росіяни в кутку принишкили, слухали.

— І так буде з нами – нас небагато, але ми переможемо. Бо ми будемо велетенське діло — Україну. То як новий світ! І він нас держить. Скінчив і глянув зимно на чоту, на Моренка, що рум'янів на правім крилі, тримаючи прапор.

«Вже воскресла» — Моренко, заспівай!

Хор ударив гімн сухо, маршово, швидко. І тоді студент обернувся до російських старшин у кутку. І пішов. Ішов блідий, погрозовий, невисокий в порівнянні до гусарів. Моренко зблід. Співаючи, не відривав очей від начальника, та й уся чота дивилася йому вслід. Це ж Росія там була в кутку, ще недавня деспотка, ще до сьогодні пані.

Студент був уже близько від старшин. Сказав щось, і раптом рука його поповзла до кишені з револьвером. І тоді руки охтирців зірвали шапки, російські старшини випростувались на струнко.

На струнко перед українським прапором! Моренко чув, як у ньому все задзвеніло від несподіваної хвилі радощів...

Гімн скінчився.

— Моренко, Матюхан, Нанушко і ви троє, — сказав студент по збірці, — зостаньтеся, будете потрібні до справи.

— Не інакше, як червону гвардію обеззброювати будем, — говорив Матюхан, ідучи з січовиками до канцелярії. — Знову відберемо друкарню. А може, і ще що буде, га, Моренко?..

І, проходячи коло великого вікна, звідки грало вогнями велике місто, підморгнув ніби і своїм думкам. — Но, збирайтесь хлопці, поїдемо, — сказав їм студент у напівтемній канцелярії.

Мала лампа освітлювала план міста і його всі артерії — вулиці. При цій лампі нахилилось сім голів. Були майже дитячі, але поважні. Справа проста, повторювали в думці слова студента.

— Справа проста, — повторював собі Моренко, уже тоді, як загуркотіла автоплатформа під вікном і треба було йти. Ще йдучи через темну залу, студент кінчав їм пояснювати: на передмісті тайна нарада комісарів з Петербурга, від Леніна, щоб приспішити виступ місцевих більшовиків. Тепер поки були ще добре неорганізовані, невідділені як слід від інших російських здорові українські частини, це було б катастрофою. Український військовий Комітет не виступає ще проти більшовиків, але воєнна нарада червоної гвардії мусить бути перервана.

— Зрозуміло? — сказав тихо, але гостро студент.

І всі рушили. Мовчки на ходу прив'язували гранати до пояса.

— Це вже не роззброювання, — буркнув до Моренка Матюхан і поліз на платформу перший.

— Це треба зробити для України! — сказав, нарешті, студент до своєї шістки й замовк.

Моренко, спинаючись з рушницею на авто, раптом побачив легкий виблиск прапора, застромленого в брамі касарні: блиснули йому в світлі ліхтарень усміхнені й блискучі барви, як на прощання.

— Третя станція Фонтанів! — пошепки сказав студент до шофера. Але Матюхан почув це і штовхнув ліктем Моренка:

— Там тебе сьогодні викинули, чоловіче, щоб ти на смерть розбився, пам'ятаєш?...

І це слово «смерть» сьогодні вже втретє шпигонуло думки Моренка. Не хотів про неї думати, зосереджуватися...

Їхали дуже швидко. На Французьким бульварі загасили вогні авто. Тут починалися надморські передмістя. Вздовж шести кілометрів виасфальтованого бульвару росли матолії, пінії, агави, струнчилися кипариси. Місяць був за хмарами, але світив, і в тім його жеврінні виростали фантастичні силуети колонад, башт, статуй і портиків.

Потім минули веселу Аркадію з її кав'ярнями, потім виростили вілли Фонтанів, що їх вісімнадцять станцій залягли на сорока кілометрах берега.

Авто їхало все повільніше. Раптом начальник дав знак, і авто тихо спинилось у цілковитій темряві.

— Вилазьте, — сказав начальник, — підете за мною стежками. Мусимо підійти незауважені.

Моренко загаїв дух. Студент ще раз повторив усі вказівки, говорив голосом тихим і одночасно аж несамопитим, згорблений був, як ніколи, може. Тягар відповідальності гнітив його, а однак усі знали: він нікого вже з своїх рук не випустить. Ішли за ним, раптом у душі зненавидівши його.

Ішли нога за ногою мовчки, тільки Матюхан раз вилаявся і замовк.

Ішли стежками, в очікуванні і страху. Хтось коротко пожалівся на колючий кизил. Моренко зазирнув в лице сусідові в виблиску світла з вікон і не пізнав добродушного товстого бухгалтера Нанушка,— жах і завзяття змінили його лице. Широко розплющені очі його були, як у сновиди, незрячі. І лица інших теж застигли й білі, мов воскові.

Моренко розкривав рот: йому бракувало віддиху. Він знав одно лише: мусить статися. СТАТИСЯ.

Здавалось йому, що з кожної п'яді землі гарячково виросте несподіванка. Пороздирає нічну тишу блискавкою і громом розчавить їх, горстку карлів. Йому привиджувалось. Він побачив недалеко замаскований кулемет і три згорблені постаті, з одчаєм шарпнувся туди: ні, це були тільки розрослі бур'яни. Все більше оживало, здавалось йому, ворожих постатей.

І всі йшли, мов у гніві й ненависті, у важкім, безповоротнім стиску серця й руху вперед. У пасмі світла Моренко раптом побачив лице свого начальника. Мав страшне лице. Він їх усіх ненавидів задалегідь за те, що хтось з них міг би не зупинитись.

Та ще кілька кроків, і начальник зупинився. Чути було дихання один одного. І в тій тиші начальник промовив стиха:

— Моренко, Нанушко, Крупа - пройдете з боку моря і перелізете через паркан, поки ми будем здобувати квартиру. Коли є вартові, зняти багнетом. Обережно! Найменший крик може нас усіх погубити. Нанушко, відповідаєш мені за цих обох молодших.

Потім пошепки заговорив до своєї трійки.

Моренко вже йшов у темряві. Мав як би більма на очах від цієї темряви, і тільки плями тіней коливались і зникали. Інстинкт провадив і наказував іти за Нанушком нога за ногою. Він не думав ні про батьківщину, ані про наказ. Не міг. Ішов, стискаючи дерев'яне рушничне ложе, як людина без голови.

Раптом яскраво виплеснувся і шум, і вогкість, і запах моря, що вдаряло в скелі. Виплеснувся шум з долу, від берега, як заклик безтурботності...

— Стій, — сказав Нанушко твердим, незвичним голосом, — ось світяться їхні три вікна.

Упав на землю і поповз до паркану. Моренко поповз за ним. За парканом на прогайловині стояла вілла. Моренко слідкував за рухами Нанушка, і теж перелазив паркан, мов у сні. Раз тільки здригнувся земним здриганням, — його рушниця брязнула.

— Скачи,— сказав Нанушко...

Скочив у траву і присів, та коло квартирки не було нікого. Моренко пішов наперед, прихилиючись за бочівкуватими туями. Був усе ближче до трьох великих освітлених вікон, де було видно, як пересувались постаті. Ішов усе ближче, а за ним його двійка, потім ззаду всі інші, що теж перелізли через ґрати паркану.

Підходили напружені й, може, бездушні, як найняті механізми рушниць.

Сон, — знов пробудилося в голові Моренка, і в цю мить побачив, що на ганок, прикриваючи очі від світла, вийшли два вартові, один з них високий, огрядний мужчина. І то була дійсність.

На меншого хтось кинувся. Нанушко й Моренко — на огрядного.

— Кидай зброю! Крикнеш — уб'ю! Нанушко мав голос кошачий, злісний і тихий.

Той високий без слова кинув рушницю Нанушкові і уважно зачав придивлятися до крихкої, тонкої постаті другого напасника. І тоді Моренко побачив: права рука огрядного потай заповзає до задньої кишені, може, по бомбу, може, по револьвер.

— Тепер! — майнуло в січовику блідим світлом.

І напівзаплющивши очі, з розкритими устами похилився і тонким багнетом вдарив під саме серце огрядного.

Почув у пальцях, як багнет пройшов легко крізь щось, мов крізь полотно, і роздер потім щось, ніби гумове. Вартівник застогнав страшно (Моренко гадав — весь світ то чує, — хоч то був слабкий стогін) і впав, зложившись вдвоє коло ніг хлопця. Лишень тоді хлопець помітив, що забитий мав широку чорну бороду.

Вистромив багнет і підбіг до трьох вікон. Там була вже вся боївка: перешіптувались, відчіплювали гранати від пояса. Нанушко сказав, що оглушив другого вартового. Моренко не слухав нікого, він як би забув, що тепер сталося.

Крізь шиби було видно, як коло столів рухались, говорили, курили люди.

На стіні висів червоний прапор з золотим написом, — і Матюхан вилаявся, побачивши його:

— Ах, ти ж...

Та над усім залунав голос начальника:

— За мною — бомби до середини — і лягай!

Шиби забрязкотіли відразу в усіх вікнах, разом з вимахом чорних рук. Моренко побачив, що тільки Матюхан спізнився, докинув ще дві бомби й теж упав — ліг на траву.

Хвиля по брязкоті шиб тривала, здавалось, дуже довго.

І ось — вибух один, другий, ось інші, — і язики полум'я бухнули з вікон у ніч і знов втікали назад, зменшилися. І ось якби стогони...

— Біжи за мною!

Моренко біг за всіма не оглядаючись.

Тільки біля паркана несподівано блимнув йому образ: і полум'я, і дим у покоях, і декілька людських постатей, що там, хитаючись, підводились.

В авто мовчав, не слухаючи оживлених балакучих оповідей, нахвалок товаришів. Трусився в такт мотору на лавці з рушницею між колінами й мовчав.

Начальник помітив це. Подивився холодно, неначе важив щось:

— Но що, Моренко? — спитався. — Вдалось же нам?..

— Вдалося, — сказав хлопець, ледве підводячи голову. — Та от я недобре якось...

Начальник зрозумів, нахмурився:

— Що хочеш, хлопче?.. Місто без смерті не може бути! — сказав ще холодніше і ще важче, мовби заслону над якимось забороненим образом засунув.

Моренко опустив голову.

VI

Перед самим містом на Куликовім полі з обережності начальник пустив січовиків додому.

Моренко побіг сам додому у млистім світанку.

Та перед самим домом вернувся. Не міг іти до покоїв, де спав його добрий батько, тихий урядовець телеграфу, де, певне, сестра поставила йому на столі вечерю — холодні голубці з м'ясом. А, може, й бабуся вже не спала й молилася перед тихими, блимливими, нічними іконами...

І здалось йому, що дім його, і щоденні турботи, і щоденні радості від дитинства аж донині — то мовби далекий край, мов якесь біле місто над затокою, мов сумирна радісна пісня спокою, що розпливається, що тоне в млі, покинена назавжди.

Пішов блукати по місту. Воно теж було як галюцинація, так дивно, так неохоче прокидалося. Але Моренко потребував товариства людей. І от усе більше було людей, і веселішав їх потік, бо хлопець блукав уже багато годин. І все ще зливався з ними разом, щось відділяло його від людей — він не міг забути дивного світла, нічного походу товаришів, вибухів, криків і ще чогось, що було без слів, і що про нього думав без думок. Йому хотілося нараз гукнути, та стримувався, аж кусав губи. Це був би крик божевільного.

Дзвонили двері крамниць, блискали вітрини, перелітали червоні трамваї, день був сонячний — і Моренко повторював, як би заспокоював когось: «Я виконав своє! Я виконав!»

Чув грім оркестри. Посувався з касарень на передмістях 1-й Кінний гайдамацький полк. Це, може, Військовий комітет вислав його в місто для демонстрації і погрози. Коні вичищені, пишні, прядучи ушима, несли кавалериста під звуки то козацьких маршів, то вальсів.

Перші їхали трійками добрі хлопці, почесна варта Сахно-Устимовича. Їхали повагом, залиті червеною від стіп у червоних чоботях до верхів шапок-кубанок, убрані в червоні черкески-козачки. Коні дібрані, добрі, гніді, самі кіннотчики — як виклик усьому довколишньому. Презирливі, підбочені і гарні.

Потім пливла гучна оркестра із зручним литавристом, що сміявся, б'ючи в тулумбаси. Потім сивавий, гострозорий полковник із ад'ютантом, і — шістками — сотня за сотнею — кіннотчики в темно-синіх мундирах.

Моренко став коло одної з кав'ярень на Катерининській вулиці. Його очі шукали прапора. І ось вітер війнув, і очі хлопця зустріли блакитне полум'я, що проводило його ще цього вечора своїм спалахом.

Запорошений, обдертий і такий малий у цій юрбі, у цьому стовпищу каменниць, хлопець почав говорити до прапора. Не відривав очей.

— Ось я, Моренко, — говорив у душі, — я виконав все, що ти наказуєш. Я вбив людину власноручно, я йшов на смерть за те, щоб ти міг тут віяти, тут, у нашому морському вітрі.

— Не роздумуй над собою, — здавалось, відповів прапор, пропливаючи все далі. — Не роздумуй, виконуй. Нехай твоє серце зака-м'яніє у тому, що сталося.

І Моренко виструнчився на голос прапора, весь дрижучи, як від внутрішнього плачу. Збоку виглядав блідий і змучений, аж до втрати всіх сил.

Кіннота, блищучи відзнаками, пересувалася один коло одного в фоні фанфар. Біло вбрані квіткарки, що їх столики стояли один коло одного вздовж вулиці, немов пошаліли — спинались на пальцях і посилали рукою поцілунки виголеним обличчям у синьо-жовтих кашкетах, кидали під тонкі копита коней наруччя капів з власних кошиків і столів. Жінки пили нову віру з очей цих мужчин у блискучих мундирах. Пили її з лиця молодих і стриманих, відчували у струнких постатях, що під жагучі вигуки мідяних сурм знагла вступали, як пани, в гармидер і неспокій міста...

І Моренко відчував, що його душа, злякана в суперечностях життя і смерті, розпливається в цьому запаку розтоптаних квітів і кінського поту, і в цьому громі сурм, і в шовковім виблиску, в шелевінню прапора над рядами кіннотчиків. Почув раптом себе сам маршем, рухом, яскравим кольором — щось, ніби щастя, зійшло на нього.

І в цій хвилині обернувся, відчув, що тут довкола вороги його щастя, — і юрби солдатів-дезертирів, і агенти з Петербурга, і байдужі здемобілізовані старшини — і врешті кав'ярня.

Кав'ярня — еліта, що шулилась, кривилась на спалах його прапора, який плив ось уже в глибині вулиці. Моренко чув збоку кепкування, і серце його стиснулось. Несподівано для себе він зрозумів, що найсвятіше в нім є найбільш безборонне, як ніжне, усміхнене немовля серед вовчої отари. Ця кав'ярня насміхалась з його золота й блакиті.

Кав'ярня!.. Тут був цвіт міста... Тонконогі бабусі підмальовані на дівчатка, у величезних капелюхах товсті грації з брильянтовими перстнями на пальцях, вузьконосі бліді аристократки з автоматичним усміхом. Рештки усяких націй, — темноокі і товстогубі грекині, сарацинські лица жидівок, худі, як жокеї, кавказці, товстосидні вірменські купці, заспані клубові арапи і гендлярі збіжжям у кашкетах, важкі, як надморські валуни... Типи мордобійні і типи поцілуйні, бабожери, картографі, шулери, тупоокі професори, урядовці для доручень і хризантемні естети... Поміж ними увивались, як риби між водорослинами, кельнери, і перелазили боком від столика до столика — краби, біржові комбінатори. Сиділи в жовтім світлі і ті рвачі, що до чогось дорвались, і ті рвачі, що хотіли дорватись спішно, маніакальне... З глибини, з більярдкової зали долітало цокання костяних опок. І не раз вириналио глупе, сонне лице з печаттю важної посади на ньому. Над мармуровими столиками, в дешевій золотавій декорації, у велетенській півтемній кав'ярні порушалася гнилава фавна російщини.

І раптом ця дрімотлива кав'ярня, ненависна до всього несподіваного, до всього, що не пахло грошима, урядовським відзначенням, жіночим тілом чи зручною в'яззю слів, ця кав'ярня раптом загоготіла, закричала, замахала руками із задоволенням.

Моренко обернувся: кілька хлопчачків з ножами, пригинаючись, кидались між останніми рядами кінних гайдамаків. Зручно приховуючись, майже під черевом коня, робили непомітний рух ножиком, і раптом звіря з жалібним іржанням осідало на задні ноги з підтягим сухожиллям. Це були різуні з клубу червоної гвардії.

Та це було на коротко — ось один із червоногвардійців упав під ударом нагая, ось другого втягнув гайдамака навпоперек сідла, а ось третій, поршучи, як мале звіря, втік від величезного кіннотчика, що, спішений, незручно ловив його в юрбі.

Різун мало не перекинув Моренка, але січовик уже держав його міцно за плечі.

— Придерж, придерж його, такого сина, підколювача, — крикнув кіннотчик і, підбігши, вдарив червоногвардійця, аж той упав до ніг Моренка,

— Придерж, а я побіжу, там ще один зостався. Придерж, переловим усіх. Тоді розсудим, — і побіг далі, важко гупаючи чобітьми.

Моренко взяв рушницю на поготівля і став над підколювачем. І в цю ж хвилину почув крики з усіх боків.

— Ви не смієте, — верещав істеричний жіночий голос з кав'ярні, — ви не смієте знущатись над бідним російським хлопцем!

— Пустіть його, молода людина, — кричали клубові арапи, вихиляючись з вікна кав'ярні, — ви жовтодзюб, ви самі маєте шістнадцять літ. А ваш в'язень уже дістав своє.

— Зараз мені пустіть! — вигукнув якийсь ярливий дідок, вимахуючи в повітрі палкою з гумовим закінченням.

— Пускай, брат, — заговорив басом недалеко якийсь недоголений солдат. — Пускай, бо пропадеш, сам же ж ти тут зостався...

Моренко поблід і оглянувся, — нікого з гайдамаків не було видно, ледве було чути марш за рогом. Але він слухав наказу, — мала прийти його власна справедливість, а не цих дезертирів, арапів, чужих генералів, кав'ярні, цього всього міста.

— Голота! — крикнув хлопець різким, майже дитячим голосом. Бачив перед собою потвору, що, стоячи над ним, підносила важку лапу. Бачив живу ворожу стіну, що йшла на нього, вутлого. Моренко задихувався, поспішав.

- Го... — Моренко врешті відчепив бомбу від пояса, перевісив рушницю за плече, випростувався.

— Не підходь, — остерігав хрипло. — Не підходь, а то всі разом вилетимо в повітря!

Над головою високо підніс зеленкаву гранату, а другу руку держав на запальнику, щоб його в кожній хвилині міг відірвати.

— Не підходь, — казав, обертаючись на всі боки погрозливий, мовби світячись ненавистю.

Там ті зупинились, затримались...

— І ви заб'єте нас, і всіх, і себе? Ви — молода людина? — кричали істерично.

— Я не спинюсь, — сказав глухо, але так, що всі почули.

І відступили від нього. Порожній круг утворився довкола нього. Далеко збоку став гурт і тільки придивлявся мовчки до нього. Цей випростований, обдертий хлопець ззовні виглядав ще на їхнього, на інтелігента, але в його малім тілі був хтось інший — небезпечний, невмолимий, німий. Він панував над ними, бо не боявся того, чого вони боялись. Смерті чужої і своєї власної смерті.

ПЕТЬКА КЛИН, НАЛЬОТЧИК

Злодії оповістили війну денікінській поліції в Одесі. Війну відкрито. Ніколи одесити не мали ліпшої забави.

Молдаванка, Романівка, портові околиці й інші передмістя великого (на той час майже мільйонного) міста заросли від невеличких груп білих, часто в елегантних френчах мужчин. Були опоясані биндами набоїв і мали рушниці, хоч звикли частіше уживати револьверів. Усадовилися в амбразурах вікон, в піддашах, в брамах, за колонками ганків, за пнями акацій (більшість акацій була вже зрубана під час революції!) і зустрічали раптовим скаженим обстрілом несміливі відділи денікінської поліції з великими бляхами на каплоухих картузах і довгих, як спідниця, чорних шинелях. Казали, що злодії мали опанувати місто і раз назавжди розгромити його. А може, і встановити в місті свою владу.

Цього було забагато і для безталанної адміністрації денікінців: кількатисячним відділам поліції, набраної з утікачів з цілої України та з кількох чисто російських формацій, наказано було оточити непокірні передмістя (де по заході сонця взагалі боялись показуватись золоті наплечники) і, крок за кроком посуваючися, очистити від непевних елементів.

Відділи поліції зустріли кулемети і вогонь добре зорганізованих партизанів. Певна владна пиха запанувала між злодіями від кільканадцяти останніх місяців: вони використовували місто, поділивши його на ділянки, стри-жучи міщан регулярно, як стадо овець. Серед тисяч «блатяків» найбільше вирізнялася і верховодила група «нальотчиків», що працювали майже без помічників, входячи з револьвером до помешкання і відбираючи все цінне від його переляканих мешканців. До тисячі нальотів відбувалося протягом однієї ночі. Підпільна тоді більшовицька партія трактувала з нальотчиками про поділ влади на випадок повстання проти білих, — і злодії вимагали на випадок повстання права мати своїх представників у комісаріатах поліції. Упорядчики більших філантропійних концертів просили в газетах п.п. злодіїв не ограбовувати осіб, що мають квитки з того концерту, — і громадяни сміливо йшли на такі концерти, бо в ту ніч запізнілих прохожих навіть без квитка не ограбовувано.

І тепер, стріляючи в зненавиджених «фараонів»-поліціантів, злодії кидали в павзах найдотепніші кпини і глузування. Поліція втратила свій авторитет після того, як перелякана і жаліслива почала ходити громадно з червоними прапорами і дозволила роз'юшеним юрбам убивати, як зайців, своїх агентів, старшин і підстаршин.

Злодії мали також симпатію серед населення, навіть часто серед пограбованих: бо виявляли часом більше шляхетності і доброго серця, як т. зв. ідейні армії. Про нальотчиків оповідано легенди, співано пісні, імена видатніших у всіх були на устах.

Коло одного з невеличких залізничних містків, легко киненого над брудною вулицею передмістя, кипів бій. Поліція уклалася за невисокими барикадами на одному кінці мосту; на другім, перескакуючи з місця на місце, ховаючися за балки і залізні виступи, метушилися злодії. Ініціатива наступу була в їх руках. Вони цупко тримали в шорах пасивний настрій, не даючи й голови висунути поліціантам. Командував злодіями легкими покриками й погрозами малий в'юнкий чоловічок кріпкої будови і смуглявий з лица.

Найогидніші лайки цідив він крізь зуби, але лице мав завжди спокійне на танцюрному тілі. Кожний шарпливий рух проводиря додавав відваги злодіям: їх сірі постави, що зручно цілили й ховалися, все зближуючись, здавалося, змусять тяжких поліцаїв до втечі, ганебної й безповоротної. Зі сторони поліцаїв вистріли все рідшали.

Малий отаманчик злодіїв витягнув свій револьвер, готуючися до останнього рішучого заклику, коли з-над барикад виглянуло темне око Максима і кулемет затахкав просто в лице остовпілим злодіям.

Ватажок злодіїв скочив на бік і розглянувся: його жовніри розпорнулися на мості, як сірі кульки ртуті, декотрі падали і волоклися, труп одного завис на поруччах, перехилився, незграбно зсунувся нижче, аж полетів на дно сірої вулиці. Більшість злодіїв відхлюпнула назад, велика хвиля жаху понесла їх на своєму гребені.

— Стать, стать фартові, а то пришию, — різким, тонким від обурення голосом крикнув він — стать фартові! — гукав далі, на перемену цілючи то в одного, то в другого, обернувшись плечима до кулемету, завзятий, із жеврійними жовтими очима.

Злодії спинилися з дивним виразом вагання на лицах. Кулі ляскотіли далі, але їм наказував сам Петька Клин.

— Стать, стать фартові, а то пришию, — різким тоном, що підвладні ждуть на місці, але не йдуть за ним, знав тепер, або він упаде і вони розтечуться, або переможе і згнітить відразу прокляті чорні шинелі з кулеметами. І, йдучи наперед, Петька Клин витягнув з-за паса дві ручні гранати і механічно приготував їх до вибуху, весь час ідучи рівним кроком, як сновида, дошками мосту. Кулемет лютував як скажений, безхмарне небо синіло немилосердно синню. З одного боку дивилися на Клина його товариші, з другого — поліцаї, а він вийшов майже на середину мосту. Нараз якась куля вцілила його в бедро, і він, ойкнувши, упав на коліна. Крик болю десятикратно сильніший відізався з боку злодіїв, поліцаї, стріляючи, встали з-за барикад майже в увесь зріст. Тоді, ранений, чуючи, що слабне, Петька Клин кинув обидві гранати в ненависну живу істоту, в кулемет.

Його очі були вже мутні, але він усе ж чув, як вибухнула одна граната, як за нею пішла скринька з набоями поліцаїв, і відізвалася з долу, з вулиці друга граната. Чув ще радісні вигуки своїх співбойовиків.

Кілька товаришів підбігло до Петьки і забралися до його рани. Куля пройшла стегно, утворивши малий отвір і велику кратерувату рану, вилету на передній частині тіла.

— Петька, тебе ранили ззаду,— гукнув дехто схвильований і додав непевно: — В тебе стріляв хтось з наших.

— Я знаю хто, — відповів Петька Клин блідий, і хоч не знав, хто стрілив, але, прагнучи зістатись провідником до кінця, додав: — Я піймаю його ще .

Петька спробував сісти, але застогнав і схилився зомлілий, поклавши голову на чорній рейці.

II.

Це була, здається, єдина правдива перемога, що її „блатні» мали над „фараонами», єдиний факт, коли «фараони» втікали панічно. Як нагло почалася та своєрідна війна, так нагло і скінчилася. Тіні злодіїв з револьверами і гвинтівками розтанули в сутінях жовтавих домів і льохів одеських передмість, поховалися в розгалужених катакомбах. Це був звичайний нальот, тільки на широку скалю: нальот десяти тисяч злодіїв.

Петька Клин ранений не лежав довго. Не знищили його свого часу кілька літ каторги, не знищила його й рана.

Тим часом денікинці віддали Одесу большевикам.

На Молдаванці кіно «Уранія» функціонувало вже від четвертої, зима дев'ятнадцятого року була тепла в Одесі, і двері кіна були широко відчинені: крізь двері виливалося на вулицю триндикання струнного оркестру і голосний регіт і свист глядачів. Господар кіна і двоє молодих височенних його помічників стояли коло дверей уважні й рішучі: міг, кулаками прокладаючи собі дорогу, безплатно увійти непевний понурливець, могла сама шановна публічність, незадоволена фільмом, з оглушливим риком, забравши крісла з кіна, посунути лавою на вулицю.

Оподалік під найбільшою лямпою став Петька Клин, широко розставивши ноги. Рана його гоїлася: він ходив уже „на грубе діло». Ліву руку тримав у кишені, правою взявши граційно ножичок, як перо, довбав ним у зубах на доказ, що сьогодні мав пишну вечерю. Довбав і звисока відповідав на привітання товаришів і адораторів.

Останній акт скінчився, чорна юрба людей розлилася. Показавши себе і оглянувши інших, Петька Клин повагом попростував вздовж вулиці, блискучої в поливі проміння повного місяця. Ішов колихаючись, ситий і задоволений.

З якогось закутного шиночку в підвалі п'яні голоси виплескували слова задирливої пісеньки про нього ж, Петьку Клина:

...Драстуй, Петько Клин. Де Бог тебе несе?..

Все мертвіші квартали міста переходив він, облитий місяцем, і старався іти так, щоб його тінь злилася з тінню низьких домків. Нараз насторожився, озирнувся і в цей же мент самі ноги понесли його: Петька Клин біг легко, він летів, як кинений камінь, за ним майже без звуку скакали шість-сім тіней. В руках одної з чорних постатей, озирнувшись, побачив Петька срібну блискавку ножа і не придивлявся більше.

Кожне передмістя ненавиділо інше, кожний, скажім, долішній кут Кривої Балки ненавидів горішній кут; для найжорстокіших битв не було писано кодексів і правил. Коли кілька духовитих «парнів» чи «хлопців» уночі зустріли «чужака», вони не гаяли часу на розмови, — до розмов були фінські ножі.

Петька пізнав кількох, це були люди готові вбити просто для забави, люди, що невисоко стояли в злодійській ієрархії, де для чільніших потрібний розум і зручна, талановита воля. Це були звичайні збіри, під'юджені кимсь. І Петька чув за спиною їх глухаві, придушені прокляття. Коло рамена Петьки свиснув ніж і впав із дзенькотом. Петька відскочив набік задиханий, він не мав більше сил і ліва нога його боліла і наливалася олив'яною тяжкістю. Він крикнув, біжучи, з викривленим болісно видом і, чуючи тільки тяжке сапання своїх переслідників, свиснув в два пальці різко і завзято. Та ніхто з його «шпани», з його прихильників не був у близькості.

Петька Клин побіг ще трохи і станув, тримаючи в руках ніж.

За ним бігло лишень трьох, з них один широкоплечий, випередивши своїх, зблизився до Петьки в кілька скоків, замахнувся, не влучив і впав з блюзнірствами на устах, упав як скошений, довгий, нерухомий.

Петька знову знявся бігти.

Цю частину міста, де вони тепер бігли, він знав якнайкраще. Відчинена брама і сад за парканом манили його; він перемахнув паркан і перед тим, як зникнути в спасенній зеленій тиші і темряві, — оглянувся.

Кількадесят кроків від нього були троє, що лялися і грозили йому, трохи далі двоє нагнулося над раненим, з підколений грудей його виривався свист, а він, запінений кривавою піною, хрипів: «Чекай, я ж тебе достану!» Десь далеко біг мовчки один відсталий.

Вроджене почуття театральності Петьки перемогло в цю хвилину страх, — він зіп'явся над парканом, щоб кинути їм кілька насмішок, аж раптом червоним огником блиснув револьвер у одного з переслідників, стрілив і другий, Петька зник як маріонетка, потягнена за шнурок.

В темряві великого садка здивування огорнуло його: вони стріляли в нього, це не була звичайна бійка, герць, комусь залежало на забиттю його.

III.

Більшовики мали різні рецепти для показання, що авторитет влади не згинув остаточно і що на романтичну озвірілість населення у них знайдеться обрахована озвірілість череззвичайки. Розстріли були акомпанементом до найбезглуздіших наказів. Тим більше до наказів мобілізаційних.

Злодійські квартали вони зуміли прибрати сяк-так до рук: недарма стільки злодійських «богів» і «шармачів» були їх комісарами.

Під впливом переконувань розстрілами і агітацією за «найсправжнішим урядом пролетаріату» посунули й передмістя на заклик і утворили кілька спеціальних полків імені котрогось з визначніших червоних. А 1-й «комуністический» полк складався виключно із злодіїв. Серед них був і Петька Клин, потягнений загальним рухом.

Це була провесна двадцятого року, коли полк мав вирушати в поле. Збірним пунктом цього полку був головний двірець Одеси, і жоден полк не вирушив так мальовничо.

Злодії винайняли усіх ліпших візників, яких могли знайти, і вирушили на двірець гусакон: фіакр за фіакром. В кожному повозі сидів новоспечений комуністичний герой, маючи поруч для потіхи серця якусь Соню або Шуру. Були п'яні цілковито, співали своїх злодійських пісень, де порівнювали злодіїв з цитринами в липовій алеї, і грали на ручних гармоніях.

З таким же веселим гамором вирушили вони, попрощавшись з усіма і вислухавши кільканадцять комісарських промов.

Одеса-Головна лежить, як відомо, в середині міста і потяг спиняється ще кілька разів на менших станціях Одеси.

Коли військові теплушки станули по годині їзди на станції Одеса-Товарова, хміль почав опускати голову Петьки Клина і отверезений він виглянув крізь двері. Неспокійна, галаслива й весела Одеса промовляла до нього кожним домом, кожним камінцем і силветками прохожих. З старого базару, Петька бачив, вертали пташниці з голубами, з курми, вбрані в оранжеві, блакитні і фіолетові шалі, дикі селяни-каменярі йшли юрбою до Нерубайська, білі від пороху, як дияволи летіли на порожніх бендюгах стрімкими вулицями бендюжники, зморщені німці-колоністи в сірих кашкетах везли поволеньки вино на продаж, коло тору стала юрба сапальниць з Дальника, кріпких, насмішкуватих, високогрудих, у червоних і жовтих хустках.

Звіявся вітер, і Петька втягнув в себе запах моря, смоли і в'яленої риби. Море обізвалося до нього здалека. Море, найгарніше, найславніше і наймогутніше, над котрим Петька виріс, ловлячи рибу на прожиток самоловом, печеруючи мідії й раки, купаючися в сонці, солоній воді і сваволі. Від моря і повстала його любов до барвистості і різноманітності. Петька Клин глянув на подібні до себе постаті товаришів у заялзених, зелених сорочинах, на підлу зовнішню однаковість, — страх охопив його за своє будуче і нараз, усміхаючись жовтими очима, заспівав він про надзвичайного злодія-бога, котрому перед судом однаково, скільки зарівав і вбив, та не однаково йому, що товариші його без нього на волі будуть тепер красти й грабувати.

Потім, сплюнувши і вилаявши осоловілих товаришів, здер із себе жовнірське лахміття з відзнаками, зручно вискочив з теплушки, підбіг трохи, зробив кілька сороміцьких рухів у бік повільного потягу і впірнув між жовті доми.

Вістка про втечу Петьки Клина розповсюдилася серед злодіїв, і хміль почав покидати їх, а ненависть до офіційної влади взяла гору над страхом перед розстрілами. Злодії пішли за прикладом Петьки.

Коли поїзд дошкунтильгав врешті до Одеси-Застави, від 1-го «комуністичного» полку зісталось з семисот тільки сімнадцять жовнірів і то тільки тому, що вони, упившись непробудно, нікуди втікати не могли.

Одеса голодна і холодна сміялася з цієї історії.

IV

Більшовицька влада, ображена в своїх амбіціях, постановила помститися. Лукавства і сприту їй не бракувало. За кілька місяців доп'яла свого.

Колишніх жовнірів 1-го комуністичного полку ловлено всіма способами. Одних зловлено без клопоту, бо злодії, ошукавши більшовиків і висміявши їх, забули про них швидко і основно. Других зловлено по довшому попередньому висліджуванні. Петька укривався довго і клявся, що не дасться живим, однак його піймали сонного в його укриванці і, побивши тяжко за спробу втекти, привели, як і всіх, до портового військового комісаріату.

Там уже було кілька сот його товаришів. Дехто сидів мовчазливо, думаючи про близький свій розстріл за дезерцію, а більшість ревіла безжурних пісень, дехто навіть мав з собою трохи самогону. Що мали з ними робити, того ніхто не знав.

Врешті мертволиці китайці загнали їх багнетами до величезної берлини на збіжжя. Чорнявий комісар вже тепер без пафосу, дивлячися, прочитав їм розпорядження, що вони, як дезертири, мають бути відставлені до диспозиції військової влади в Севастополі. Скінчивши, махнув рукою і, попихані багнетами китайців, арештовані влилися довгими пасмами в чорне нутро берлини.

Над їх головами заригловано люки, за кілька хвилин малий пароплавчик-катер потягнув дебелу й широку берлину далі й далі за мол і маяк одеський, вздовж Аркадійського берега, аж в кінці берлина заколихалася на хвилях відкритого моря. На небі пливли олив'яні хмари, між ними і хвилями шугали мовчазливі чайки.

В середині берлини було спочатку тихо, аж обізвалося кілька голосів злісних, тривожних:

— Ломи, братця! Чи ж нам погибати?

Потім заговорили інші, вкінці майже з усіх уст вирвався рик злоби і відчаю.

Душність, що все збільшувалася, побуджувала майже до шаленства: сотні рук били в стіни, в стелю й дно берлини, аж поки знайшли слабе місце: люки берлини почали підноситися помірно й опадати, поволі вигиналися засуви; ззовні видавалось: берлина віддихає, як велика жаба. Вкінці вигнуті риглі і великі замки заломилися, трісли дошки дверей і в'язні вискочили на поміст.

Попереду всіх із потовченими до крові кулаками, як розлючене звіря, вискочив Петька Клин, плигнув по-котячому і станув. Ніде на облавках не було видно ні сторожі, ні взагалі людини.

Петька підбіг до краю берлини: ген-ген далеко втівав, попихкуючи димом, катер. На обрїю стало якесь судно. А довкола фіолетилося море, накрите сірим обрєзклим небом. Неспокій в'язнів перейшов раптом у певність, що їх хочуть віддати смерті з голоду. Лайки, змішані з сльозами безсилості, посилали в'язні навздогін катерові, що зникав. І чим меншою робилася плямка-сильветка пароплавчика, тим істеричніше кляли й плакали в'язні.

Петька Клин мовчав, його невелика постать напружилася, він дивився в інший бік і, здавалося, нюшив повітря.

Сильветка іншого корабля видалася знайомою: Петька надвереджував зір, приглядаючися йому. Тим часом корабель, зловісний і сірий, виконував якісь еволюції, аж блиснула золота риска в хмарці білого диму над його бортами і гук стрілу розпанахав простір.

— Це «Алмаз» у нас стріляє, братухи! — повернувся Петька до змовклих товаришів і додав: — Тепер, мабуть, смерть на нас приходить.

Коли ще можна було мати сумнів при першій невдалій стрілі, то при другій відламки злісно плюснули навколо берлини. Справа була ясна: «Алмаз», крейсер військовий, мав з наказу більшовиків затопити берлину дезертирів.

На помості берлини знялася галаслива й безпорадна метушня. Дехто сподівався ще врятуватися — мовляв — не влучать, дехто готувався до скоку в воду, не знаючи, в котрий бік плисти, дехто вився з безсилості, не вмюючи плавати, не знаючи, що робити.

Один Петька Клин, сівши на поруччя, здавалося, закаменів: де і як далеко є вони від берега, це єдине панувало в його мислі. Одначе мла не давала побачити йому берега, а як довго провадив їх берлину катер, не міг він облічити в заперті.

В той час хтось упав йому до ніг, обвивши його коліна руками.

— Петька! — мову його переливали схлипування. — Петька, прости мене, товаришу! Перед смертю прости мій гріх! Прости, — однаково всі тут загинемо! То я в тебе стріляв на мості на Мельницях, то я намовляв людей, щоб тебе вбили, коли ти вертався з «Уранії», то я тепер «масалок» навів на тебе сонного!

Білявий, з білими віями і бровами, переляканий, зворушений близькою смертю, слинявив слова молодий товариш Петьки — злодій тупий і мстивий — Васька Мацан. Він часто сидів по тюрмах, старші злодії висміювали його згорблену постать і голову, втягнену в плечі.

— Ти, Юдо! — спокійно сказав Петька, дивлячись на нього згори. Ти, — і додав найпрезирливішу лайку, яку знав. — За що ж ти хотів мене вбити?

«Алмаз» знов стрілив і знов схивив. Стовп води звівся і впав на берлину.

— Фартовий — ти дуже вдачний, усе тобі, як із рукава сиплеться: тебе всі хвалять, тебе дівчата люблять, про тебе пісню склали, — скимлив безбровий, зіщулюючися від гуркоту вибуху й погляду Петьки. — Я хотів, щоб і про мене знали й співали, я теж... тепер, прости, Петька, — і так усі згинемо.

— Ти... — з огидою буркнув Петька і звівся, як під ударом бича; його сильне і зграбне тіло не хотіло гинути, а згадка про пісню додала йому віри в себе.

— Ти... — і він відіпхнув ногою Мацана, відіпхнув, не дивлячись, не маючи часу на лютість; очі Петьки блищали, і хода прибрала ціхи котячої звинності і вовчої жорстокості. Уже йдучи, скинув з себе зайве убрання, черевики і, не задумуючись, не спиняючись, кинувся в море.

Випірнув, порснув і поплив, не вибираючи напрям, інстинктивно, рішучо і швидко.

Інстинкт не ошукав його, за годину Петька побачив сильвету стрункої Генуезької башти на Золотому березі, де темніли кипариси і туї, де блакитніли і біліли дахи віл, де, впавши на золотий пісок між червоними скелями, можна солодко думати про існування.

Злодій лежав змучений. «О Марі, о Марі!» співав над ним неаполітанську пісеньку чистий жіночий голос і тужно гримів клявір у близькій віллі.

Крейсер «Алмаз» вистрілив ще кілька разів. Революційні гарматчики не є блискучі, але й вони можуть при кінці влучити. З пробитим боком, ушкодженим середнім помостом, берлина зачерпнула води, одначе не втонула. Тоді останні постріли рознесли її нестемно на кавалки.

Раз перебута велика небезпека дає здоровим людям відчувати світ стократно уяскравленим. Петька чув у собі силу непомірну, і зухвалість його не мала границь. Це був апогей його злочинської романтики. Він остаточно вибрав за свій фах нальотництво і тут у винахідливості і відвазі перевищив своїх попередників.

Одночасно всі вчинки Петьки прибрали відтінь мальовничості; оточення від нього чекало гри, і він давав ту гру цілою істотою в час небезпеки і в час відпочинку.

Він почував себе навіть поетом. Коли гармонія грала фруктовий танець або інші злочинські куплети, завзято і різко виспівував він рядки про вчасні удатні виправи і хвалився своєю здобиччю, притоптуючи з поважним обличчям у колі цікавих слухачів.

Одного разу під час такого танцю здалось йому, що в віддалі кільканадцяти кроків з'явилася згорблена постать Мацана.

— Стей, Васько! — з радісною злобою викрикнув Клин і, коли той не послухав, підніс з землі червоний, як кров, уламок граніту і кинув услід постаті.

Незнайомий обернувся, — ні, то не був Васька Мацан!

Налети Петьки були кпинами з більшовицьких інституцій порядку. За його голову визначили велику грошову премію; на нього полювали і більшовицькі патрулі, і навіть не більшовики, щоб дістати нагороду. А він, сполучуючи нерозумну недбайливість про власну безпеку із дотепними хитрощами, вислизувався з рук переслідників.

Остання пригода Петьки Клина сталася на вулиці Болгарській, оспіваній у багатьох злочинських піснях. Болгарська належала тоді до району діяльності Петьки.

В глуху ніч запалився одноповерховий будинок, запалився здолу, як величезне огнище, гургочучи вогнем і пахаючи димом і сажею. Води не було тоді в Одесі: водотяг не давав води з Дністра, і вогневики, розбиваючи гаками і сокирами сусідні дерев'яні прибудівлі, на спосіб московитський, ліквідували пожежу. Дім мав згоріти. Відділ міліції став довкола, не пускаючи цікавих мешканців близько до пожежі. Заводила купка погорільців у близні.

В той час з'явилася в вікні першого поверху чорна, зручна і розважна постать із невеликою торбиною за пасом. Постать зробила маєстатичний рух привіту для юрби на долі.

— Це Петька Клин! — закричали голоси звідти. — Драстуй, Петько Клин!

Міліція і патрулі червоноармійців, що наблизилися, не надумуючися, дали безладну сальву до силуетки злочинського героя.

Петька Клин зник, але знов з'явився в вікні на коротко, щоб показати юрбі, що йому нічого не сталося. Рев радості і хвали був йому відповіддю і не вмовкав довго, хоч Петька зник у глибині покоїв.

Невідомо, чи він сам підпалив цей старий дерев'яний дім, чи з'явився на пожежу, щоб «купити» дещо для себе? Може, його кликало видовище і подив юрби? В кожному разі він чув на долі клекотіння сотень здивованих голосів, і це була найсолідша музика для нього. В покоях було повно диму, але Петька, не зачепивши ані крісла, ступав м'яко, зручно вилущував найцінніше і кидав у торбину. Ще кілька хвиль, і він мав замір через горище дістатися на дах, а звідти на інші і зникнути.

Жовніри перестали стріляти і хмуρο дивилися в огонь і дим, подразнені лайками і кпинами зраділої юрби. Вкінці офіцер патруля, порозмовлявши стиха з начальником міліціантів, звернувся до патруля з окликом:

— Струнко! Хто хоче йти на охотника ловити Петьку Клина, — і згадав про грошову нагороду й службове підвищення, — нехай виступить наперед.

Ні один із жовнів не виступив: всі мовчки дивилися, як огонь, знищивши двері партеру і вікна, лизав перший поверх.

— То ти підеш, — коротко сказав офіцер на першого з ряду жовнів, високого пранцюватого руданя. Той виступив блідий, скинув шинелю і, не зводячи очей з дверей в огні, пішов просто на них, як лунатик. Дерево шипіло, тріщали зруби, полум'я відбивалося на мідяних касках вогневиків. Одначе ледве рудань вступив до челюстей дверей, як велика балка, іскрячися в диму дрібним полумінням, упала на нещасливого, роздроблюючи йому череп. Убрання його згоріло відразу; звуглена чорна шкіра шкварчала і лупалася, виказуючи червоні м'язи. Руки і ноги почали корчитися. М'язи живота і хрящі ребер перепалилися, почали розпадатися суглоби. Жінки в юрбі зойкали.

Офіцер стояв, нічого не кажучи, біля застиглих у напруженню жовнів, — і цим разом Петьці видно судилося звійнути.

Тоді, мов опанований шалом, із навіженим обличчям продерся крізь ряди міліції невисокий блондин і став перед офіцером.

— Я достаю Петьку Клина! — гукнув він, а його білі вії тремтіли і безбарвне, зм'яте лице було повне змісту, змісту найглибшої, бо майже безпричинної ненависті.

Офіцер повторив йому слова про нагороду і дав револьвер. Мацан (бо це був він) не взяв нічого, він зміряв вправним оком в огні будинок і нараз, кинувшись вперед, як голодне звіря, почав видряпуватися по ринвах і рурах на дах дому. Гаряче залізо пекло йому руки, ринви не раз відламувалися під його тягарем, але він ліз уперто і зближувався до цілі.

Юрби замовкли. По правім і по лівім боці стояли сотні людей, залюднивши довгу вулицю.

Вкінці Мацан став на даху, однак усі мовчали, вдивляючися в його силуету. Начальник патрулю взяв папіроску, постукавши нею об металеву папіросницю.

Майже одночасно з трохи розгубленою сильветою Мацана випірнула друга сильвета, звинна, рішуча, напружена. Випірнула, поклала награбовані речі, і два вороги кинулися один на одного. Не билися на ножі: душили один одного, дряпали кігтями, кусали оскажено і сліпо. На долі сотні голів колихалися до танку їх боротьби. Офіцер як став із незапаленою папіроскою, так і зостався стояти.

Петька Клин був трохи менший від свого противника, але жорстокість, радше якесь право на жорстокість сповнювали радістю усе його тіло. Він чув, що його ворог слабне, і з прокляттями без сенсу й розуміння тягнув Мацана на край даху.

Там і зависли вони, дві чорні постаті, облиті червоною загравою, безлиці і нелюдські, часом показуючи білі немилосердні ікли.

Мацан упав. Петька гнітив його груди коліном, душність відбирала покопаному чуття, — сліпий, глухий і безпам'ятний полетів він на діл, на балки і дошки в полум'ї.

Ніхто не стріляв у Петьку, коли він тяжко звівся на ноги, і хисткою ходою ступив кілька кроків на даху. Він був утомлений і то не так боротьбою, як замахом на його славу, замахом безустанним, терпеливим і лютим. Васька Мацан занадто переслідував Петьку, щоб можна було так легко повірити в смерть Васьки. Петька Клин ступив ще кілька кроків, завагався і знов пішов на край даху.

І то було початком його кінця. Він глянув униз, де лежало тіло задушеного Васьки, дим клубами обтулив його і Петька захитався, усміхнувся блідо до юрби на долі і стратив рівновагу. Тільки це, а не кулі, котрі свистіли довкола нього, змусило його скочити на діл.

Він упав, але звівся відразу: його попалення були незначні. Петька Клин побіг і був відразу оточений жовнірами.

І відразу спокій запанував у цьому хороброму і злочинному сотворінню. Нальотчик Петька Клин знав, що його чекає. Нальотчики, піймані на місці, мають бути розстріляні.

З офіцером говорив презирливо і безпardonно. На питання: Де його спільники?— показав широким жестом на юрбу направо, а потім наліво від себе. На питання про прізвища спільників засміявся і нічого не сказав.

А втім, і сам офіцер поспішав: справа була для нього також ясна.

Зробивши кілька нотаток у себе в записнику, що за той час Петька весело й помпатично перегукувався з приятелями й товаришами, офіцер скомандував жовнірам відсунути юрбу направо й наліво. Юрба розсунулася, як при театральній виставі, і утворила широкий коридор, даючи місце Петьці коло муру насупроти пожарища. Міліціонери оточили ланцюгом звільнене місце, жовніри стали в дворяді лице в лице з самітним Петькою Клином — що трохи шкутильгав. Між ним і жовнірами вийшов офіцер, сухо і з поспіхом прочитав присуд на смерть за нальотництво і ворогування з пролетарським урядом. Скінчивши читання, хотів відійти на бік і дати знак до стріляння, але Петька Клин з тим самим своїм згірдливым і театральним усміхом попросив дозволу від офіцера заспівати своє «останнє танго».

Тривога перебігла лицем офіцера, чи це не є нова хитрість Петьки Клина, але розглянувшись направо й наліво, дозволив Петьці кивненням голови. Своім жовнірам, одначе, дав наказ узяти Петьку на приціл.

Тоді Петька почав співати свою останню пісню. Співав різким фальцетом, як завжди трохи глумливо усміхаючися й ілюструючи свій спів рухами рук. Співав припертий до муру, на нього дивилися немигаючі дула двадцяти чотирьох рушниць, цікаво приглядався трохи згорблений офіцер, не без співчуття і пошани, як відважні на відважного, дивилися збоку міліціанти з багнетами на рушницях, а з юрби праворуч і ліворуч виривалися зойки, зітхання і плачі, але зрідка, бо люди хотіли слухати.

Петька оповідав про свої пригоди на морі, де він їздив на торговельнім судні, оповідав дешевими римами і з пафосом про кількість убивств, котрі поповнив, і здавалося, виростав червоно освітлений пожарищем, а металеві шоломи огневиків всі були звернені в його бік, нерухомі і блискучі.

Оповідав Петька про те, як зрадливо хотів його вбити товариш, і про те, як він переміг його в чесній борні, а рушниці в руках жовнірів почали злегка дрижати, певне, від утоми.

Вкінці заспівав Петька про свою власну смерть і фальшивим фальцетом у тужній мелодії старався передати, як глибоко він

«...попід стіною

Співає своє останнє танго!»

По цих словах ударила команда:

— Огонь!

Петька Клин не впав, хоч гримаса болю змінила його лице: він упав лише по другій сальві, а жовніри дали сальву ще втретє до бездушних останків людини.

ГАДЮЧКИ

Мартуся їхала трамваєм. Далеко ще було — кільканадцять кілометрів за Прагою. Така сіра подорож.

Трамвай звернув із Вацлавського намістя у бік Староміського і став: насупроти із Пшикопів ішов інший і теж став, як велика обрєскла гусінь серед комашні, бо то чехи верталися з якоїсь паради.

Раптом ударила музика духового оркестру.

Грім оркестру відізвався в людських серцях. І люди сміялися, перегукувалися й ішли. Ряди гірняків у чорних шапочках, шинелях із пелеринами і кирками за поясом, ряди соколів у сірожовтих і червоних

сорочках, легіонери французькі, італійські, російські, інші військові в беретах, в підгорнутих збоку капелюшках з перами, в американських кашкетах із ромбами — всі йдуть живою, гарячою стіною...

— «Ах, якби то був Київ! — думає Мартуся. — Велика Володимирська, Прорізна, Хрещатик»...

Бліда й змучена, примружує очі й бачить легкі шлички кавалерії, що тріпотять на вітрі з-над Дніпра, і високих синьожупанників у сивих смушевих шапках.

— Наші, наше...

Розплющує очі: ні, це — чехи, чехи, чехи. Куди не глянеш — чужа радість, не наша. Така чужа радість. Сиділа, прикривши очі рукою, затихла, зібгана. Як мала, змучена, гострозуба звіринка.

Треба знову було їхати, треба було йти, треба було ще їхати, щось говорити, пропихатися. Над очима боліло, затискувало.

Нарешті — Кобиліси. Височилися димарі й комини фабрик. = Жовтавих будиночків не рясно. Осінь їх робить ще самотнішими.

Під ногами дзвечить грязючка. Довкола ж Кобилісів — болота. І це з них повзе передвечірній туман і зтирає обриси фабрик і домів.

Господар Мартусі й її брата — різник. До нього — вхід з вулиці, до них — з городу. Півкімнатки без вікон — Мартусі, а кімнатка з вікном і столом посередині — її брата.

В кімнаті — передвечір.

— Знаєш, Мартусю, — каже брат, а чорні очі його тепер дивні, майже незрячі від мрії. — Знаєш, Мартусю, я мушу знайти на вулиці доларовий банкнот. Я його майже бачу, такий зелений. Як я йду вулицею, я завжди уважно дивлюсь під ноги. Кажу тобі, Мартусю, я його знайду...

Він оповідає, а його подовгасте, жовте від ревматизму лице світиться. Він вчиться на натуральних курсах і йому легко мріяти. Мартуся ж — студентка, вона інша, вона знає життя.

— Не розбалакуйся занадто, — каже Мартуся суворо. Брат замовкає і дивиться, як швидко малі, сухі сестрині ручки витягають і вбивають голку в натягнене на обруч рішельє.

Вони вже похлепали картопляної юшки, але їм голодно. І от брат починає оповідати «про їжу». Про те, що можна їсти. Сміється з того, як то студенти в Україні колись бідували, бо жили на самій ковбасі та салі з хлібом. І починає описувати звичайний кусень сала, кусень ковбаси.

Мартуся думає про життя, про те, що треба б купити теплої білизни для брата, що брат її мерзне і завжди має мокрі ноги. Думає й про недорогий плащик для себе, що бачила на Карловій вулиці. Але чує те, що говорить брат про ковбаси, і їй робиться недобре, темно в очах, — ні, це темно надворі.

— Світи лампу! — кричить сердито.

Брат світить лампу, а на світло приходять два сусіди, що не мають у себе світла: Артим і хімік. Білявий, рябий і гостроносий Артимович — старшина запорозького корпусу — тепер на електротехнічних курсах.

— Артима, маєш тютюн? — з хитрим лицем-вужиком питається його хімік з академії в Подєбрадах.

— Ні, — відповідає білявий.

— А сірники?

— Ні, — відповідає спокійно.

— Ну, то закурим, бра! — говорить хімік і сміється швиденько й гостро. Потім оповідає про нову моду в Подєбрадах, в українській академії.

Там постійно була нова мода.

Розгоралася в мозках тисячі українців під крилами замку короля св. Юрія й огортала всіх: молодь, їх батьків, кривих і самих професорів. Навіть чехи, що вчилися в українській академії, піддавалися тим настроям.

Спочатку постала мода на партійні демонстрації. У душних, повних тютюнового диму покоїках, у великих залах до вправ, у темних шиночках збиралися групки людей, виносили постанови і демонстрували. Ліві відтинки проти правих, проти центральних, тамті між собою. І раптом за киненим гаслом — кільканадцять дзигликів підносилося угору і грозило. Потім членам партій обридло бути невмолими. Уснули суди, зсірілі закиди...

Комівуаяжери кинули гасло: вельос! Тоді під Подєбрадами серед кучерявих садів показалися сотні велосипедистів. Наколесниками стали всі: професори, студентки, діти, сиві діди.

Потім частина забралась до шоферства, і вечорами цілі родини розмовляли тільки про порівняльну вартість автових марок і про замкні свічі.

Шахи і футбол прийшли майже одночасно, на них виховалися майстри.

Але головню хвиля попливла іншим річищем — шукати себе в питтю. Засновано Академію Пиття, де ректором був студент-фахівець, що не раз іспитував доцентів, випивачів-аматорів. Щоб досягнути гідності члена Найяснішої Академії, суворий статут вимагав багато дисциплінованості і фантазії. Оповідали дива про те, що діялося за замкненими дверима льокалю цієї «Академії».

Непитуші й жінки забрались до літератури, і прийшла мода на писання повістей і віршів.

Молода мати одною рукою писала поему, а другою колихала дитину. Писали студенти на лекціях.

Найнепокійніші, однак, думали про смерть серед так непотрібного і чужого спокою. Прийшла мода самогубства. Хіміки-асистенти постачали отруту. Свічка горіла коло самотнього ліжка студента, він писав

щось гарне про себе, про Україну, клав лист коло себе, заживав отруту і чекав смерті. Деякі пробували топитись. Але хіміки не давали ніколи справжньої отрути, а тих, що топились, витягали люди з берега.

Не приходили ані смерть, ані життя. Бо хіба ж то було життя? По передсмертних криках, залізничних валках, гарматах і прокляттях раптом залягла тиша. (Тільки здалека, із тієї землі подзвонювали нібито шаблі, ніби кайдани)...

Брат Мартусі задрімав, сидючи на ліжку, Артим подумував коло столу, а подебрадець смішкував:

— Так от пливу я річкою в човні, барашкую. Бачу: без весла погано, а вже — півчовна води. Коли хлопці мене з берега смішать-оповідають. Щоб я сміявся. А що засміюсь, — води більше прихлюпне. «Хлопці, втопите, — сміюся». — «Не втонеш!» — ізнов. І так собі забавляємось, а човен іде під воду.

— Витягли вас?

Мартуся швиденько довбала шитво й зиркала від часу до часу на розкритий підручник перед собою.

— Витягли. Що там! Не пропадеш так легко. Подебрадець устав, походив — і не засміявся. Очі його посіріли, глибоко запалися, він почав нервово пригладжувати своє нерясне волосся. Потім сів, потираючи ліві груди.

— Заколело, — сказав ніби до себе. І запитався потім:— Де ж Михайло?

І всі здивувались, що нема Михайла.

Михайло-гарматчик, а тепер — шофером. Дужий, кремезний чолов'яга, а на його обвітреному лиці блискали малі блакитні, приязні очі. Він кохав Мартусю, хоч ніколи про це не казав. Як міг, то приходив увечорі, сідав у кутку і дивився на проворні руки Мартусі, і слухав її жіночого голосу, і віддано усміхався до неї з темряви.

Тоді застукало на сходах, заскрипіли двері і з-під одвірка вихилив велику, волохату голову Михайло.

— От, — сказала Мартуся докірливо, — а ми на вас че каємо!

Михайло усміхався лагідно, поглянув на всіх, а потім поклав на стіл щось велике, завинене в хустку. Зчинився гамір, усі кинулись розпаковувати.

— Гриби!

— Але що то за гриби?

Гриби лежали жовтавою масою, повигинані, вихрясті і вогкі.

— Сироїжки, — сказав впевнено хімік, але скуштував одного, пожував і скривився.

— Опеньки, козубеньки?..

— Чи ж ви самі збирали?

— Сам, — оживився Михайло, — там за фабрикою, знаєте, там, де ті болота. А ці гриби, я знаю, можна їсти, — в нас на Поділлі на них кажуть «гадючки».

Потім витягнув із куртки масло в папірці.

— Та воно ж мокре, та й ви самі мокрі! — скрикнула Мартуся, сплескуючи руками.

— То, бачте, провалився я, — соромився велетень, — в копанку.

— Сушіться мені зараз!

— Та я тільки по пояс... Михайла забрали мужчини.

Гриби треба було виварити, а потім підсмажити. А смажучи, Мартуся думала, що вона ніколи не чула про такі гриби — гадючки!

— Празькі гадючки будем їсти! — зашепотів брат над її вухом.

Потім всі, тримаючи кусень хліба в руці, блискучими очима дивилися на велику миску з грибками, що парувала. Дивились і повторювали потиху:

— Гадючки.

Виросли для них на болотах десь під вогкою чужою Прагою, і вони мусили їх їсти.

Знаєш, — прошепотів брат, нахилиючись до сестри, — мені здається, що я мов би самогубство поповною. Може, то отрута — ті гриби?

— То не їж, — сказала сердито сестра й хотіла відсунути від нього тарілку з грибами. Вона вірила в Михайла.

— Я голодний, — промовив ще тихше брат і кинувся їсти.

— Дуже добрі гриби, — хвалив Артимович. — Коли б, людоньки, чарка горілки до того, — зітхнув хімік.

— Немає, голубе, більше, — засоромлено пояснював Михайло, тільки на масло й хліб зосталось. Що на мойому старому Форді заробиш? Усе на репарації йде.

— Якби тут мій бунчужний Верша...

Артимович скінчив їсти і оповів про свого бунчужного Вершу. Як то прийшли вони в мале сільце, а там голо, нема чого їсти, бо перед тим Окрема Кінна дивізія все виїла. Одна бабка, люди кажуть, усе має, але не дасть і не продасть: у ніякі гроші не вірить. Одну любов однак має — котів, і в себе їх силу розмножила. Наловив бунчужний Верша котів, несе в мішку, коти м'явчать, бабка на призьбі сидить.

Тут Артимович вдарив тоненьким голосом.

— Куди, козаче, Божі творенія несеш?

— А куди ж, бабушко, — відповідав басом, — звісно, топить!

— Не топи, добра душе, я тобі за них заплачу.

— Я, бабко, грошей не приймаю, я, бабко, чоловік воєнний, голодний...

— То дам тобі їсти!

— А то діло друге. Давай курку, яйця...

Потім говорив брат Мартусі про матуральні курси, потім знову усі про битву під Вознесенськом, потім про професорів, про іспити, потім знову про Кам'янець. Так дивно на зміну: то лопотіння прапорів армії, то шелести сторінок підручників. Коли б їх тепер покликав на війну, — вони б засміялись щасливо і прийшли. Усміхнулися б над своїми клопотами, підручниками, допомогами, заробітками, благодійними товариствами — і пішли б у блакитну Україну.

— Пізно! — сказала Мартуся, і всі зірвалися з місць.

Тільки один Михайло сидів ще хвилинку, як зачарований, зорючи за кожним рухом її дрібного тільця, ловлячи кожен погляд і кожен усміх.

Вночі Мартуся спала тяжко.

Снилося їй, що вона встала, вікно відчинила, а за вікном стоять тисячі війська, тільки то не військо, а тисячі смертей-костомах у білих габах із опущеною блискучою косою. Потім місяць плив, — але був чорний.

Потім лица жорстокі, уперті в чернечих рясах зближались до її ліжка з усіх боків, швидко бубонячи щось до себе. Мартуся відпихала їх круглі голови, а вони все зближувались і — раптом почали її душити.

Мартуся з криком зірвалася з ліжка.

Їй стало страшно. Вона гадала, що то прийшла її остання година, їй здавалося, що то гадючки, затроєні гриби, її вбивають. Вона злякалась за брата, вискочила з ліжка, побігла і стала серед покою. Кров лопотіла в її мозку.

Потихеньку підійшла до ліжка брата, він спав спокійно, рівно дихав, був здоровий.

Тривога шарпала дівчиною, серце її щеміло, колотилось, вона сахнулась від вікна до дверей і відчинила їх. Одразу ж за порогом пливла тепла, майже пружна імла. Ця імла світилась, — може, десь за нею був і місяць.

Мартусю огорнув страх невиразний, страх найбільший, як після страшних казок у дитинстві. Вона стояла серед кімнати в коротенькій сорочечці, худенька, ясноволоса, і слухала. Прикладала руку до серця, зляканого, повного жаху — слухала.

— Боже, — почала говорити Мартуся, — поможи це пережити, поможи це все пережити...

Вона говорила виразно «це все», щоб хтось «це все» зрозумів і «це все» відчув. Хтось високо. Хтось — над нею.

Так проказавши кілька разів, заспокоїлась, заснула і спала аж до ранку.

Вранці, ще в сірому досвітку — якась людина наполохана таракотіла пальцями по шибках, бігала нетерпляче перед вікнами.

Коли Мартуся відчинила вікно, — там був Михайло у футряній куртці до праці, він важко дихав, уста його кривились.

Він відітхнув повними грудьми.

— Я так боявся за вас. Я цілу ніч не спав. Я думав, — а таки, може, вони отруті?

Він стояв, як добрий великий ведмідь, і трясся від болю.

— Що отрутне?

— Гадючки.

ЮРІЙ КЛЕН
(1891—1947)

Юрій Клен (Освальд Бургарт) народився 1891 р. в Сербинівці на Поділлі в родині німецького купця-колоніста. Закінчив київську гімназію, у 1911 р. вступив на філологічний факультет Київського університету, студював західну і слов'янську філологію, історію літератури. З початком першої світової війни був депортований до Архангельської губернії. Повернувся до Києва у 1918 р., закінчив університет (1920) і був прийнятий до аспірантури при дослідному інституті УАН. Викладав разом з М.Зеровим у соціально-економічному технікумі с. Баришівки.

У Київському інституті народної освіти створив кафедру прикладного мистецтва (1930-1931), брав активну участь у роботі ВУАН. У 1931 р. виїхав до Німеччини, захистив докторську дисертацію «Головні мотиви творчості Леоніда Андрєєва» (1936).

У роки Другої світової війни служив перекладачем при штабі 17-ї армії. З 1943 р. працює викладачем в Українському вільному університеті (Прага), згодом – в Інсбруцькому (Австрія). Помер 1947 р. в Авсбурзі. Юрій Клен – автор збірки «Каравели» (1943), епопеї «Попіл імперій» (1943-1947), есе «Спогади про неокласиків» (1946), багатьох літературознавчих праць, перекладів з англійської, німецької, французької та інших мов.

Як солітер, що зліплює себе в ланцюг з окремих шматочків, як вантажний потяг, що складається з поодиноких вагонів-суглобів, де кожен навіває ілюзію самостійної істоти, але всі скеровуються єдиною спільною волею до однієї мети, як яшур дилювіяльних часів, довжений (але не страшний), що пересувається поволі, ледве-ледве помітно, довга, незчерпана, нескінченна гадючиться вона пішоходом, ласо і пестливо розкрученим тілом обплітаючись навколо пекарні, головою сласно зарившись у тепле нутро її, де пахне борошном, хлібом і парою, тим часом як — на дворі — хвіст помаленьку відростає, збагачується новими суглобами, вжерлива, уперта, настирлива — **Черга**.

Нескінченною стрічкою поволі всотується вона в розчахнуте черево крамниці, і там передні ланки її, відмираючи, відпадають, виносяться геть тихою течією буденних, незначних подій. Черга осипається, як троянда, і пелюстки її, облітаючи, сумно плинуть каналами вулиць, що розбігаються в усіх напрямках.

Кожна істота прагне жити... якомога довше. Черга прагне вмерти. Ідеал її — нірвана, небуття: якнайшвидше просмоктатися крізь відхлань, що поволі ковтає її суглоби, і, сповнивши своє призначення, розпастися на складові свої первні, які замість однієї спільної волі матимуть тисячі маленьких воль.

Черга, як той казковий фенікс, вмирає і щоранку відроджується. Вона нескінченна, але щодня зазнає солодкої радості вмирання — найвищої в ланцюгу її мільйонкратних існувань. Черга стара, майже древня. Вона має більш аніде двадцятирічну давність. Вона старіша ще за революцію. Вона повита святістю непорушних традицій, її можна скасувати декретами, тимчасовими постановами. Але знов і знов — незнищенна — вона відживає, як у казці тіло царевича, на шматки порубане, але знову до купи складене і живою водою спорскане...

Хлібна черга... Вона виникає вдосвіта, і життя її триває години дві-три. Колись, за перших часів її існування, воно могло тривати цілу ніч, іноді уриваючись, пригасаючи під подмухом неблаганної влади і знов спалахуючи, квітнучи під осіннім дощем і лапастими пестощами зимової хуртовини. Тепер черга канонізована, і життя її регламентовано певними годинами. Вона привчає до повільного і ненастанного руху вперед. Вона велика школа, що виховує в людині терпець. Вона навчає використовувати кожну хвилину життя: погляньте на дівчат і — подекуди на поважних мужчин в окулярах, що з книжкою в руках, не відриваючись від читання, пересуваються далі і далі вздовж муру.

Черга навчає покори і приборкує зухвалість: "Хто останній? Я за вами".

Вона навчає дисципліни: о лукаві жінки, не шукайте напереді знайомої, щоб, присусідившись, непомітно втиснутись і вслизнути в крамницю раніш від ветеранок черги.

Цей трюк перестарівся за двадцять років. Черга нікому не дасть порушити свій неписаний закон. Вона не терпить вискочнів. Вона ненавидить усіх *parvenus*.

Черга — дарма що витвір революції — єдине на світі місце, де дозволяється стрясати повітря контр-революційними вигуками.

О древні матері і бабусі! Вам одним дано безкарно у присутності охоронників ладу і порядку висловлювати почуття і потайні бажання, що хвилюють Чергу і до краю переповнюють її мовчазне серце. О мудрі, довготерпеливі Сівілли, що беззубими ротами вашими, проклинаючи, лаючи, ганьблячи, погрожуючи і глузуючи, реве і ричить душа Черги! Вам, небоязким, вільно прилюдно воскрешати у спогадах минуле, прекрасну, далеку, безповоротну молодість вашу, часи, що були для Черги часами нірвани. Вам вільно обурюватись і кидати грізні пророцтва.

О Черго, це ти колись породила божевільного, геніального насмішника, що, переступивши поріг крамниці державної, очима глипав, по всіх кутах шукаючи ікони і, не знайшовши, починав ревно хреститися на портрет Леніна. А запідозрений у глумі і негайно покликаний перед грізні очі мільйонера, витягав з кишені якісь прадавні приватні до нього листи Ілліча, які й тепер своєю магічною сугестією гарантували йому недоторканість.

О Черго, це ти усиновила мудрого сенбернара, безпанського пса з велетенською телячою головою, що безпритульно блукав вулицями, пса, що його пана, мабуть, розстріляли, а може, сам голодуючи, просто не мав він уже чим ділитися з цим гігантським і пишним представником собачої раси, старим товаришем свого дозвільного життя і свідком рясноти колишньої. Мудрий сенбернар, що сідав біля дверей пекарні і гавкав до кожного, що звідти виходив зі шматком хліба. Чи ж не стала Черга йому ласкавою покровителькою, що обдаровувала скупими "лишками" убогого харчу?

О хлібна черго! Ні одна інша черга не може з тобою зрівнятись! Ані м'ясна, ані комірня, ані трамвайна, ані та, що постає коло каси кіна чи кав'ярні, ані наймолодша сестричка твоя — черга у "державного" фризера, вже не кажучи про інші маленькі чергоньки і чергинятка.

Ти єдина в незмінній своїй Неминучості виникаєш щоранку, грізна, як доля, добра, як мати. Ти дух саможертви виховуєш у жінках і, мов артерія, їхньою теплою кров'ю живиш нас, о життєдавице наша!

ЧЕРГА МАНУФАКТУРНА

Хлібна черга — черга сірих буднів. Вона неминуха і природна, як зміна дня і ночі. У мануфактурній черзі завжди є щось святочне. Вона постає зненацька, несподівано. Раз на сезон. Раз у три місяці. Залежно від того, коли державна фабрика кине на ринок свій крам. Ніякої строгої хронологічної закономірності в ній нема. Вона химерна і примхлива, і про майбутні народини її дізнаєшся випадково, від знайомих. Це нічого, що урядові продавці державної крамниці ще за три дні перед тим сповістили про велику подію своїх близьких і далеких приятельок та відложили для них найкращі шматки крепдешину і мадеполян, і що ті —

як фама віщує — вже встигли їх розхапати. Однаково, дещо лишилось на полицях, щоб порадувати наївні серця істот, що складатимуть чергу, чергу епізодичну, чергу, що про неї не всяк і знатиме. Скільки мрій променистих вплітає уява в прозору шовковисту тканину, якої не пестив ще погляд.

Є щось поетичне в мануфактурній черзі та її несподіваній випадковості. Не дебеле сукно на штани, не густе прозаїчне полотно, а прозорі легкі тканини-серпанки для німф пропонує державна крамниця (як улітку, так і взимку). Недаремно ж у ланцюгу цієї черги, що цвіте жіночими усміхами, первень мужеський складає тільки незначний відсоток.

Але має ця черга свої трагічні злами. А саме, коли її зненацька спобіжить передчасна смерть. Коли з порогу оголоситься, що краму стане тільки на третю частину тих, що чекають. Тоді черга нагадує ящірку, що хвіст її відломлюється і розсипається на тисячі скалок. Кожна черга прагне смерті..., але не передчасної. Всіма суглобами своїми хоче вона якнайшвидше протиснутися крізь таємничий приділ, де щастя відміряють їй метром. Передчасна смерть черги є річ неприродна, нагла: так якби хтось вбив людину в розцвіті надій, здійснених лише наполовину. Черга розпадається, щоб через місяць, через два, через три, не підлягаючи законам періодичності, ритмізованої однаковими пережжками, знов відродитися.

Буває й так, що гангрена вражає не всю чергу, а тільки поодинокі суглоби велетенського тіла її, бо раз на рік, а то й раз на два роки припадає той щасливий, ніколи заздалегідь не визначуваний день, коли видається взуття. Право на нього має власник “забірної книжки”. У забірній книжечці 52 картки, у кожній картці 7 талонів. Всього 364 талони — стільки, скільки днів у році, і кожен талон, що має своє чергове число, дав (в певний тільки день, що цьому числу відповідає) право на півфунта хліба. 364 порції життєвої енергії, що її сприймає наш організм у виді бурого місива.

Це проза, сіра проза. Але іноді сковзне по ній промінь, і вона починає іскритися, як самоцвіти проти сонця: оголошується, що через чверть або півроку на хлібний талон ч. 277 даватимуть узуття. Чому саме 277? Хіба хто знає химерні примхи життя? Чому зі 100 тисяч лотерейних білетів падає на це, а не на інше число велика виграна? Чому з 365 квитків-голодранців саме число 277 випадає королівський жереб?

І ось ти, складовий первень черги мануфактурної, простягаєш коло прилавку свою забірну книжечку. Та продавець, зазирнувши, кидає тобі, що талону ч. 277 у ній нема. Він зник невідомо де і коли. Може, місяць тому, може, два, може, три. Мабуть, продавець, що відважував тобі хліб, колись “помилково” витяв його разом з іншим. Як це довести? Як довести, що не ти сам приховав його, щоб вишахрувати якусь вигоду? Чи маєш ти юридичне (а хоч би й моральне) право назвати злодієм людину, якої не піймав на гарячому?

Десять відсотків суглобів випадає з черги, бо — дивом якимсь — у кожного бракує талону ч. 277.

О необачна жінко чи чоловіче! Чи ж не знав ти, що талону цього треба було, як ока свого, пильнувати; що кожного ранку треба було перевіряти книжечку, чи не зник він; що уважно треба було стежити за ножицями, які щодня вирізували тобі черговий талон.

Але втішся: ту саму пару калощ, що мала тобі перепастися, тобі завтра на Подолі за потрібну ціну перепродасть з чарівним усміхом жінка урядового хлібного продавця, якої ти ще ніколи в очі не бачив. Не кляни людську вдачу, не прозивай її злодійською. Ти, переплативши, не збіднів. А вона, продавши пар двадцять, здолає зайвий місяць прогодувати отару дітей або нарешті справити собі те пальто, про яке вже давно марить. Та й до того, чи можеш ти, поклавши руку на серце, заприсягтися, що витяв тобі талон її чоловік і що зробив він це не випадково?

Та досвід виховав у тобі обачність: міне років десять, і ти навчишся, як ока свого, стерегти талон ч. 277, чи будь-яке інше, що йому припаде честь символізувати собою тепло, гарантоване виробами шкір- або гумтресту. Щодня ти будеш пестити його, оглядати, щодня впевнятися, що не зник він — промінезбірне скло твоїх мрій і надій — передчасно, лишивши по собі, мов діру у житті, порожній чотирикутник...

ЧЕРГА БЕЗ НАЗВИ

Хлібна черга виховує характер і гартує дух. Черга мануфактурна, показуючи життя з трагікомічного боку і вносячи над випадковостями марноти щоденної з її хвилими розчаруваннями, помагає нам налагодити контакт з вічністю. Але жахом справжнього трагізму, позбавленого всякої мелодрами і комедії, сповняє нам душі одна ніч, перебута в черзі, що їй я досі не підібрав назви. Не кожен ухотів у ланцюг цієї черги, а тільки той, у кого хтось із близьких родичів, батько, син або чоловік, сидів, або сидить у державній в'язниці ППУ.

Черга ця зароджується о другій чи третій годині вночі, і життя її кінчається опівдні. Отже, нормальна тривалість його дев'ять-десять годин. Складається вона з осіб з “судками”, що приносять ув'язненим обід. Невтаємничену може видатися незрозумілим, чому саме життя цієї черги є таке довге. Чи не могло б воно обмежитися двома чи трьома годинами? Але ж солдат у уніформі ППУ приймає обіди через маленьке віконце тільки од одинадцятої до дванадцятої. Рівно о дванадцятій віконце зачинається, і хвіст черги відмирає, розпадається на суглоби й суглобики. Хто став у чергу о годині п'ятій, шостій, не встигне своєчасно опинитися коло віконця, до якого спрямовані всі прагнення черги. Ця черга так само, як і хлібна, з астрономічною закономірністю виникає щоночі, але є принципова різниця поміж нею та іншими чергами. Інші черги прагнуть щось дістати, здобути, — черга без назви прагне віддати те, що має. Склад її рухливий. Міняється він не раз протягом однієї ночі. Стомлені, здеревілі суглоби цієї черги викришуються, випадають, як із щелепи хворі, розхитані зуби, і раз-у-раз заміщаються новими. Брат заступає сестру, мати доньку. Тут

саможертва жіноча досягає розміру легендарного. Тут від сусідки, що стоїть за тобою, почуєш, чим дихає і горить її розпластане серце; тут третя, що стоїть попереду, розгорне величний фільм життя свого, повний посвяти, недоли і мук; тут дівчина розкаже про свого нареченого, у глухій в'язничній камері омріяного її снами і самотнього, як коштовна перлина у темній мушлі, занурена у гидку і слизьку протоплазму. Тут навернется на очі маленька дівчинка, що після розстрілу батька й матері лишилася круглою сиріткою, і Черга її приголубила, покохала всім різноманітним і різнобарвним складом своїм, усією безліччю знедолених сердець своїх, — так само, як колись великого сенбернара з сумними телячими очима... Як би існувала ця маленька дівчинка, коли б не Черга, що її годує і що сама знов-таки існує завдяки тільки тому, що крізь державні в'язниці ППУ, немов масло, що змазує коліщата величезного механізму, протікає ненастанно струмків тих, що роковані на смерть і вигнання?.. Тут шестилітнє хлопча, що принесло батькові обід, простими словами розкаже, що нема кому, як тільки йому, дбати про батька, бо мати збожеволіла з горя, а страву варять з милосердя сусіди, — хто ж як не син понесе її до віконця?

Тут під тихим спокійним сузір'ям Кассіопеї, під струмистим, хвилястим світлом Молочного Шляху відіграється справжня трагедія, з справжнім, а не театральним плачем, з справжнім, а не удаваним розпачем. Але ж кожна трагедія, як написано у підручнику драматичної теорії, має свій кульмінаційний пункт. Цей кульмінаційний пункт настає, коли жінка, підійшовши з посудом до вікна і назвавши ім'я якесь, почує звідти відповідь: "Такого нема вже!"

Це "нема вже" може мати різні і незгідливі між собою тлумачення: або носія щойно виголошеного прізвища вислано цієї ночі в Сибір, на Соловки, чи куди інде, або його розстріляно в одну з тих годин, коли жінка з обідом для нього, деревеніючи, стояла у черзі, або його цієї ж таки ночі пустили на волю, і він удома нетерпляче дожидається повороту дружини.

Може, якраз ця, третя (чуєш, жінко: не перша, не друга, а третя) можливість відповідає правдивому стану речей! Але жінка, напевно не знаючи і трьома різними здогадами шарпана, б'ється поміж ними, як поміж трьома скривавленими стовпами, кидаючись від одного до другого і нестямно стукаючись об них черепом.

Мимоволі згадується страшна дитяча казка про людину, що всю ніч блукає між трьома соснами в зачарованому крузі і не вміє з нього вийти...

О Черго, що нема тобі назви! Звичайним фактом існування свого ти доводиш нам, що в житті є ще великий трагізм; ти даєш нам чисту квінтесенцію його, пахощами якої ні один великий трагік не зважить на напоїти твір свій.

Черго без назви! Ти, видираючи людину з буденного кола її буття, включаєш її у свій ланцюг, щоб широко розчинилась душа її вихору ненависті, гніву, розпачу і несамовитої жаги. Це ти нам нагадуєш про одвічний закон відплати і будиш прадавній пригаслий інстинкт помсти, що вже починає палахкотіти ватрою невгамовною.

У безіменності твоєї є щось для розуму незбагненне, неосяжне і страшне, як у темних проваллях простороні, де рояться у хаосі сувої мли, що з їхнього безладного руху в екстатичному танці має зродитися зоря.

Черги, що сіттю нерозривних ниток облутуєте наше існування, черги, що золотими пекучими жилами рідкого вогню перехрещуєте і перетинаєте наше життя! Я вірю, що колись прийде поет, який оспіває вас, як давні мандрівки народів, бучні бенкети предків і славетні бої, що в них гинули герої...

ПРИГОДИ АРХАНГЕЛА РАФАІЛА

Тьмяним весняним вечором, насиченим подихом далекої грози, бузковими пахощами і запахом озону, в білій хмарі, лебединим плавом по землі простували архангели Рафаїл і Михаїл. "Простували" не значить, що вони переступали ногами, бо п'яти їхні ледве-ледве торкалися трави й дорожнього порошу, а хмару, яка їх обкутувала, немовби вітром несло ген-ген.

Так прямуючи, вони розмовляли між собою, та не були то слова, що ними вони перекидалися і що їх десятками треба нанизувати, щоб віддати думку якусь. В одну мить, коротку, як мигтіння блискавиці, перелітала від одного до одного думка, що осявала чоло когось із них, і так само швидко мигтіла відповідь на неї. Від того обміну думками світляні спалахи грали на небі, і спалахи ті були їхні думки, що беззвучно займалися, на мить розсвітлювали околицю і згасали в насичених передгроззях просторах. Отже, віддати їхню бесіду - значить переложити її на нужденну людську мову, проміння на звуки, фарби на слова і витратити довгі хвилини на те, що "казано" в один блискавичний момент. Спалахи Михайлових думок мали багряну відтінь, тоді як у Рафаїлових була прозора голубиць, і випадкові перехожі, спостерігаючи ту гру зірниць, милувалися на феєрію невиданих кольорів.

Передана нашим нужденним способом висловлення, розмова їхня мала приблизно такий зміст:

РАФАІЛ. Дивний той рід людський, замкнутий в межі простору і часу.

МИХАІЛ. Дивний і не подібний до нас, первозданих, улюбленців Господніх, створених у добу досвітню.

РАФАІЛ. До нас, Його любов'ю розпечених.

МИХАІЛ. До нас, що сяємо, мов снігами короновані гір шпигли у першій промінні ранкової зорі.

РАФАЇЛ. Що сонмами і світоносними шерезами вилискуємо, мов туманами обкурени ланцюги гірські.

МИХАЇЛ. Що сонцесяйними крилами, мов щитами, оточуємо трон Господній.

РАФАЇЛ. Що є раменами Його, які, мов білим цвітом укрите галуззя черешень, простягаємось у простір.

МИХАЇЛ. Що є великими свічадами озер, які віддзеркалюють славу Його, наче сонця блиск нестерпучий.

РАФАЇЛ. Свічадами, які відбите нами сяйво знову вбирають у себе, бо назад воно відбивається склепінням небесним.

МИХАЇЛ. Якими ж іншими, відмінними від нас є люди!

РАФАЇЛ. Мов дим від багаття, що здіймається в височінь і розпливається в простори.

МИХАЇЛ. Мов фанфара суремна, що завмирає, прокотившись над полем бою.

РАФАЇЛ. Мов пахощі кущів бузкових і жасминових, що відцвітають за весну і літо.

МИХАЇЛ. І невже промені дій їхніх не влітаються в симфонію світла, що, від склепіння відбившись, до нас повертається?

РАФАЇЛ. Невже ті промені, розчинившись, не тремтять у свічадах, якими є істоти наші?

МИХАЇЛ. Тремтять, може, так кволо, що тремтіння їхнього ми не помічаємо?

РАФАЇЛ. Якби так, то причетні люди були б до блаженства нашого.

МИХАЇЛ. Не докінчені, не довершені, вічно мінливі, то поривом у височінь недосягну знесені, то виром падіння у безодню втягнуті, мчать вони у потоці ненастанному ставання.

РАФАЇЛ. Не так, як ми, довершені, докінчені, які перебуваємо не в потоці ставання, а в бутті немінливого, в сяйві незгасному.

МИХАЇЛ. Якого їхні очі не знесли б, бо осліпли б, і від дотику якого тіла їхні спопеліли б.

РАФАЇЛ. Тому й невільно нам, янголам, ставати перед очі їхні.

МИХАЇЛ. Але чи ж не являвся ти, Рафаїле, Товієві і чи не відбув з ним цілу подорож?

РАФАЇЛ. Так, але створив я собі для цього оболонку з густого астрального етеру, поволокою млистою спасав свою постать і от, подібний до людей, в оболонці не з плоті людської, став його супутником, його охоронцем в дорозі.

МИХАЇЛ. Таж і Гавриїл явився Марії, коли приніс їй звістку, що має вона породити Спасителя.

РАФАЇЛ. Так, та голова його була обкутана хмарою, крізь яку ледве пробивалося проміння лица його, мла обдавала постать його, і так, у хмарі світляній, він став їй перед очі. Чи не закривав Мойсей лице своє покривалом, стаючи по розмові з Господом перед народом, бо після перебування його на Сінаї сяяло воно так, що очі людські того блиску знести не могли? І чи не онімів зі страху Захарія, коли, трьома тільки димами обкутаний, явився йому у храмі янгол?

МИХАЇЛ. Якби не ці оболони, то на місці вмерла б людина, побачивши одного із безсмертних.

РАФАЇЛ. Невже ми такі страшні?

МИХАЇЛ. Ми прекрасні. Але людина красу здатна перенести тільки в певній мірі. Краса над міру її вбиває.

РАФАЇЛ. Отож є певна грань, за яку переступивши, краса переходить у жах.

МИХАЇЛ. І нема органів у людини, що ту красу надмірну сприйняти могли б. Так само понад міру міцний гук розриває їй вуха, і понад міру яскраве світло сліпотою очі вражає. Чи ж не сліпнуть вони вже назавжди від снігу, коли день перебуде людина серед сонцем залитих полярних пустель?

А що ж, коли око її вхопить край блискучої архангелової шати?

РАФАЇЛ. І дивна то нездатність нічого не бачити поза межами, тісно закресленими, часу і просторіні.

МИХАЇЛ. Для нас існує тільки позачасовість. Минуле, сучасне і майбутнє завжди перед нашими очима, і ми їх не відрізняємо одне від одного. Люди ж, охоплені мінливим потоком ставання, пропускають усе крізь отвір сучасного — бувають між двома небуттями. Вони бачать тільки тримірний простір, тримірними самі будучи.

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що одна тільки людина з усіх Господом створених істот знає, що судилося їй вмерти, що їй одній притаманне стремління мінятися, вдосконалюватися, з падінь і злетів творячи життя своє, та ще з роду в рід передаючи стремління до ще вищого злету, до ще глибших падінь?

МИХАЇЛ. Ми цього не знаємо, бо одразу створив нас Господь довершеними. У цьому ми споріднені зі звірми, бо й вони вийшли з рук Господніх докінченими, не закладено в них стремління стати чимсь іншим, стремління вдосконалитися. Буття їхнє, як і наше, сферичне, а життя людини — лінія, що йде в безконечність.

РАФАЇЛ. Отже, й поступу людському краю не покладено.

МИХАЇЛ. Чи не значить те, що людина може стати довершенішою за нас, янголів?

РАФАЇЛ. Або, йдучи в інший бік, стати огиднішою за демонів.

МИХАЇЛ. В жодному з тих напрямків грані Господь їй не поклав.

РАФАЇЛ. Людина оспівує і дерево, і квітку, і небо, і море, і демона, і тварину, і янгола, і землю, і сонце, і зорі, які теж є живими істотами, що летом прошивають небесні простори. Але чому всі замовчують людину? Про неї не склали ані пісню, ані казку тварина, ні небо, ні море, ні сонце, ні дерево, ні квітка.

МИХАЇЛ. Це тому, що всім їм соромно за людину, соромно за ту хитку і мінливу істоту, яка без потреби вбиває і нищить, яка потворить обличчя землі, не доходячи ніколи рівноваги і стійкої, тривалої

форми. Як у родині соромно буває за недалого сина, що пішов невірною стежкою розпусти, і про нього не говорять, існування його замовчують.

РАФАЇЛ. А чи не мовчать небо, море і квіти, і зорі, і сонце тому, що людина втілює найкращу їхню надію, і всі вони, віддих затамувавши, стежать, як та надія росте, набирає форми, розцвітає квітом багряним і голубим. Так у родині з тривогою і надією дивляться на химерну дитину, що є відмінна від усіх інших дітей, і потай себе питають, чи не є оті риси відмінності рисами, що виказують майбутнього генія, який стане гордістю світу?

МИХАЇЛ. Дві дороги відкриті людині: стати ганьбою всесвіту, або виправдати його потаємну надію.

РАФАЇЛ. Може, вклав Господь у людину свою найпалкішу мрію.

МИХАЇЛ. Аби та мрія не зрадила...

РАФАЇЛ. Як одного разу вже зрадила...

МИХАЇЛ. Ти згадав Люцифера. ..

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що янгол пішов шляхом людських стремлінь, людських падінь і злетів...

МИХАЇЛ. А це тому, що Люцифера створено напівянголом, напівлюдиною, заложено в нього стремління до найвищого і до найнижчого. Створено безсмертним, якому дана була змога дорівняти Богові або впасти на дно безодні.

РАФАЇЛ. Нам, усім іншим янголам, те стремління невідоме. Незмінними й остаточно сформованими вийшли ми з рук Господніх. Ми, улюбленці Його первоздані.

МИХАЇЛ. А чи не кохав Бог більше людину, ніж нас, відкривши їй, кволий і безсилій, шлях, яким простуючи вона може перевищити янголів і дорівняти Творцеві, бо не нам накреслив Він границю, якої не переступити.

РАФАЇЛ. Людям подарував Він Сина свого задля спасіння їхнього від гріха.

МИХАЇЛ. Чи ж можна собі уявити, що його розп'ято задля спасіння янголів?

РАФАЇЛ. Ні, бо янголи не здатні грішити.

МИХАЇЛ. Чи можна собі уявити, що Його розп'ято задля спасіння звірів?

РАФАЇЛ. Ні, бо звірі гріха не знають, навіть коли вони нищать інші живі істоти.

МИХАЇЛ. Чи ж не любить тоді, дійсно, Господь людину більше, ніж нас?

РАФАЇЛ. Як наймолодша в родині дитина завжди є улюбленцем батька.

МИХАЇЛ. Може, тому, що вона найбезпорадніша з усіх.

РАФАЇЛ. Не для людини, а для нас провів Господь межу, вище якої не злетіти.

РАФАЇЛ. Але за це подарував нам спокій і вічне блаженство.

МИХАЇЛ. А людині тривогу, неспокій, стремління...

РАФАЇЛ. Ми — ясні озера, що віддзеркалюють славу Господню.

МИХАЇЛ. А людина — потік, що мчить понад каміння, піною беручися, і в бігові своєму відриває брили підбережні і в брижах проміння тієї слави, спотворюючи, по-своєму переломлює.

Якби людина якась, простуючи поруч архангелів, була обдарована їхнім зором, їхньою спроможністю бачити речі, для звичайного ока невидимі, то була б вона дуже здивована, побачивши на площах великих міст, по сусідству з відомими їй вежами, церквами і ратушами такі будови, що ніколи там не стояли і цілком міняли зовнішній вигляд того міста, яке жило в їхній пам'яті. Ті будови відрізнялися від інших якоюсь прозорістю, вони немов пропускали крізь себе світло, наче були споруджені зі скла або сформовані зі згущеного туману, що відсвічував фосфоричним блиском.

То були споруди, ніколи не збудовані, але створені фантазією архітектів, що хотіли ними прикрасити місто, — нездійснені проекти, силою геніальної думки матеріалізовані, але не перетворені в камінь і крицю. Поруч інших таких дотикальних у своїй реальній речевості будов вони здавалися фантастичними спорудами з мережива і сну. Погляд архангелів довше спинявся на них, ніж на чомусь іншому. Коли вони простували голим степом, навколо них раптом виросло ціле місто таких прозоро-мережаних будівель — ніколи не здійснений план якогось будівничого, до найменших деталей опрацьований.

— Дивись, — мовив Михаїл, — оті прекрасні химери свідчать про одвічне стремління людське. Навіть те, що створено не руками, а тільки уявою людини, існує як реальне, незрушне і віщує Богові про її тугу, змагання і порив у неосяжне. Чи чуєш ти пісні, які ніколи не зродилися, бо були надто прекрасні? Чи чуєш музику, що ніколи не була записана, а тільки жила у душі творця її, як безсмертна мелодія? Наша перевага над людьми, що ми все те бачимо і чуємо, а їхнє око і вухо спроможне сприймати тільки надто грубі коливання матеріальної енергії.

— О, як би то цікаво було втілитися на кілька днів у людину, жити її стремліннями, не відчувати за собою ланцюг подій минулих, ані бачити картин майбутніх, на коротку мить обійняти короткий відтинок життя і вкласти в нього тугу за вічністю, відчутти, чим є людське страждання і туга, про яку говориться в піснях, пізнати нарешті, чим є таке почуття, як ненависть, зовсім невідома нам.

— Або жах, помста, прагнення до саможертви і тисяча інших речей, — з усміхом додав Михаїл.

— Чому не ввійти тобі в людське тіло і на короткий час не пережити все те?

— Людське тіло, яке я створив собі з астральної матерії, коли відвідав був Товія, не було справжнім тілом з плоті і крові, — мовив Рафаїл. — Воно було тільки машкарою, що прикривала мою янгольську суть. Отже, не могло відчувати те, що відчуває народжений від жінки.

— Тоді позич собі чуже тіло, — вкинув Михайл.

— Я не можу позбавити людину життя, бо то було б душогубство, я тоді пограбував би в неї тіло, яке дано їй на те, щоб виконати певне завдання на світі. Не можу я ним заволодіти й під час сну, бо душа в тому стані ще занадто зв'язана з ним і не поступиться місцем. Що ж до мертвого тіла, то воно вже не надається для експерименту.

Саме в цей час архангели проходили передмістям Києва, а саме краєм Куренівки, і під розсохатим деревом побачили людину, що напівсиділа, напівлежала, трохи зсунувшись у ривчак. На голові в неї була засохла кров. Була вона, очевидно, без пам'яті; тхнуло від неї горілкою.

— Бачиш, — мовив Михайл, — ось тобі людина, що, зайве хильнувши, забрела сюди, впала, головою вдарившись об камінь, не жива, але й не мертва, а десь на грані отих двох станів. Невідомо, чи повернеться вона до тверезого стану людини живої, душа її ще не відділилась від тіла, але десь далеко від нього блукає чи літає, довгим шнурком пуповини тільки ледве-ледве з ним зв'язана. Вона тобі спротиву не чинитиме, увійди в те тіло і силою волі приведи його до свідомості.

Проект припав до смаку Рафаїлові. Він тільки на мить замислився, чи зорієнтується в нових обставинах. Він знав, що людину звать Андронем Лукичем Вертопрахом, знав, що їй тридцять два роки, що є вона рахівником державного банку і що нежоната. Але чи зможе він, заволодівши її тілом, виконувати всі функції урядовця і громадянина, бути свідомим усіх обов'язків, які чекають на нього? Тепер перед його янгольським зором все є ясним, відкритим і безсумнівним, але як воно буде, коли він увійде в тіло, обмежене тісними обріями сірої буденщини, позбудеться своєї теперішньої всезнавчої проникливості і не матиме найпотрібнішого для буденних справ досвіду?

Але зразу він сказав собі, що, коли надто довго обмірковуюватиме всі наслідки свого вчинку, то ніколи на чин не зважиться, бо рефлексія паралізує дію і гамлетизує життя.

Тому підійшов до людини, глянув у її брудне, патьоками засохлої крові покриті обличчя, глянув у вічі, що в нерухомості своїй закотилися під лоб, по якому розсипалися чорні пасма волосся, на рот, наполовину розкритий і, швидко здецидувавшись, припав усією своєю істотою до того тіла, мов наліг на двері замкненої хати, яку господар покинув, пішовши хтозна-куди. Двері під натиском тим подалися, затріщали, розчахлися, і гість не ввійшов, а впав до сіней, а тоді опинився в теплому, затхлому покої, де мав, не чекаючи хазяїна, почати господарювання своє.

Перше почуття Рафаїла-Вертопраха, коли він підняв голову, було почуття болю, усвідомлення того, що людською мовою зветься стражданням. У голові ще гуло від удару і від хмелю. Спираючись на дерево, він підвівся з землі, попробував був стояти самостійно, зробити кілька кроків, але заточився і мало не впав. Тоді постояв лицем проти вітру, аж у голові трохи поясніло і мозок запрацював. Він ще виразно почував себе Рафаїлом, якого немов би зашили в тісний мішок, лишивши в ньому прорізи для вух і очей, щоб через них сприймати враження зовнішнього світу. Ще чітко в пам'яті стояв образ Михайла, грізного архангела-побратима з полум'ястим мечем і білими крилами, що вилискували багрянцем, і ще миготіли в ній спалахи думок його. Але вже від мозку у єство його просякали якісь струмочки, які несли спогади з життя Вертопрахового, насамперед враження від останньої п'ятики, потім від зустрічей з жінками, від розмов з начальством, і образ Михайла заступила постать дебелистого шефа канцелярії з орденом червоного прапора на грудях.

Архангел, що прийняв на себе оболочку людську, ясно відчував, що стоїть тепер на тій точці прямої лінії, від якої простісіньке, як шнур, простяглося продовження її в майбутнє, а коли глянути назад, то ця лінія роздвоювалась, одна віть того розгалуження вела в безконечність до емпіреїв, де хори блаженних стояли навколо трону Саваофового, а друга, відбігаючи також у минуле, вела крізь нужденне і неохайне життя Вертопрахове, майже аж до коліски його, і там уривалась: далі спогади не сягали.

Все ще поточуючись, Рафаїл попростував до міста. Не мав він великих труднощів знайти вулицю і відшукати дім, де на третьому поверсі містилося приміщення рахівника банку. Тут помагало притаманне янголові всезнавче усвідомлення всього, що є на світі, яке ще не загасло в ньому, а з другого боку — автоматична робота мозку, що був власністю Андрона Лукича і з непомилливістю інстинкту вів його вулицями, де й поночі знаходив дорогу. Отож, увійшовши в дім і піднявшись сходами нагору, намацав у кишені Вертопрахового френча ключ, сунув у замок, повернувшись, увійшов до покою, повернувшись, вимикач; спалахнула електрична лампа на столі і зеленавим світлом залила розкидані на ньому папери. В горлі пекло. Налив з карафки склянку води й одним духом осушив. Освіжив чоло рушником, у холодну воду намоченим. Все це були звички Андрона Лукича, що їх механічно, цілком автоматично наслідував Рафаїл, не здаючи собі справи з того, що робить. У голові все ще гуло, і думки плутались — так що про якусь роботу сьогодні годі було думати. Тому ліг у ліжку й загасив світло. Приголомшений двома годинами перебування в тілі, очманілий від болю, сподівався, що вві сні, покинувши свою земну в'язницю, злине в емпіреї, щоб там відпочити, але сновиддя були якісь плутані, склалися з вражень Вертопрахового досвіду і не відсвіжували духу.

О пів до восьмої ранку задеренчало будило на столику в головах, і Рафаїл зірвався з ліжка. Досвід Андрона Лукича казав йому, що пора на службу. Швидко проковтнувши принесений йому до покою морквяний чай без цукру і пару скибок чорного, як земля, хліба ("советського пряника", як його жартома називали), Рафаїл, перевірівши зміст портфеля, сунув його під пахву, надяг кепку і попрямував до банку.

Проходячи залю, де було багато столиків, здоровкався з товаришами-урядовцями. Деякі, поглядаючи на синяки над лобом, поблажливо або іронічно всміхались, але не розпитували, з досвіду, мабуть, знаючи, якого ті відзнаки походження. Коли минав стіл Варвари Митрофанівни, що відала грошовими переказами за кордон, вона зробила йому очко, але Рафаїл, не звернувши уваги, коротко вклонився і попрямував до свого столика, після чого Варвара Митрофанівна образилась і закопилила нижню губу.

Не міг весь час позбутися почуття двоїстості своєї особи: з одного боку, знав, що він архангел, який ще вчора бував у небесних просторах, з другого боку, все виразніше починав усвідомлювати свою тотожність з Андронем Лукичем Вертопрахом, викресаючи з пам'яті факти його минулого. Дух, що жив своїми власними спогадами, був у дивній суперечці з мозком, що накопичив роками свої враження, залежно від яких автоматизував роботу тіла. Канцелярська праця була справжньою мукою для Рафаїла. Він, що звук одним, так мовити, духом вбирати в себе всю мудрість, яка може вміститися у творах Канта, у складних вичисленнях ціложиттєвої праці Ньютона, всю красу, що ридає і від радості шаліє у музичних творах Бетховена (бо все це далеко не дорівнювало мудрості серафимів і нірванній екстазі херувимів), він, що, поглинаючи, схоплював це за одну блискавичну мить, мусів тепер годинами сидіти над обрахунками, по кілька разів перевіряючи, чи непомилно підсумовані довгі стовпці цифер на шпальтах його рахівничої книги. Куди ділася його здібність з блискавичною швидкістю схоплювати все! Якби не механізація мозкової праці Андрона Лукича, безпорадно потонув би він у цьому морі дрібничкового мотлоху. Він незабаром переконався, що й черевики не потрапив би собі зашнурувати, якби не підсвідома автоматичність у рухах пальців, яку завдячував досвідові Вертопраха. Але ж той Вертопрах вимагав і нагороду за те, що передав свій досвід новому хазяїнові свого тіла: за підрахунками Рафаїл відчув, що думка якось млявіше починає працювати, ніби чогось їй бракує. Рука автоматично сягнула до кишені і витягла звідти коробку цигарок. Легені вимагали нікотину, мозок треба було підстобнути отрутою, як ледачого коня.

То були концесії, які архангел мусив робити організмові людини. За два-три дні Рафаїл зовсім уже звук був до роботи, та іноді, сидячи за канцелярським столом, раптом згадував своє буяння в просторі і розмови з побратимами, і тоді болноче стискалось його людське серце, немов і воно тужило за тим, за чим тужив дух його. Але поволі ті спогади пригасали, затьмарювалися, так немов покривалися туманною поволокою, і робилися схожі на сновидіння, що їх уранці ще з подробицями пригадуєш, та протягом дня вони бліднуть, втрачають виразність контурів і випадають з пам'яті, витіснені звідти подіями навколишнього життя.

Трагічним було, що він не пригадував подій всього Вертопрахового життя, а мав невиразне про них уявлення. Пам'ять його добре функціонувала тільки з того моменту, як заволодів він його тілом. Швидко перейняв він від нього те, що стосувалось автоматизованої реакції на повсякденні явища, але діяв так, як діє, наприклад, тварина, загрибаючи по собі послід, або зозуля, кладучи яйце у чуже гніздо, себто цілком інстинктивно. Мозок говорив йому, що були у нього роки дитинства і юнацтва, але коли б йому довелось заповнити анкету, то він спромігся б тільки написати про буяння у горніх сферах, в яких лунала гармонія світів і хори безсмертних. Але ж і ті спогади за деякий час зблякли. Для архангела життя всього світу було як на долоні, воно лежало навіть поза межами часу, а для людини, якою він став, було воно мов книга за сімома печатами. Весь майже досвід потойбічний лишився за муром, що чим далі вище зростав, немов навіки відділивши його від усього, що не пов'язано з земним життям. Жоден звук з по той бік муру не добувався до нього.

Тому в минулому у Рафаїла утворювалась порожнеча, яку не знав, чим заповнити, а незнання найістотніших фактів Вертопрахового життя загрожувало несподіванками і небезпеками. Про те минуле нагадували йому тільки сни. Коли під час фізичного знечуження дух Рафаїла відділявся від тіла і летів невідомо куди (бо не зберігав того в пам'яті), у те тіло повертався, немов у стару, покинуту домівку, тонким шнуром пуповини ще зв'язаний з ним дух Вертопраха і, за старою звичкою, починав у тій домівці хазяїнувати; нишпорив по всіх закамарках, витягав з закутів запліснілі спогади, смакував їх, як смакує скупердяга або кацетник шкоринки черствого, забутого хліба, що десь завалювався, і по уривках тих снів, що, мов реп'яхи, чіплялися пам'яті, можна було в невиразних обрисах визначити образ того минулого, як учені на підставі дослідів над кількома знайденими кістками відтворюють кістяк передпотопової потвори. Не раз у тих снах фігурували пиятики, переховування якихось грошей, догани начальства за спізнення і недоліки в роботі. Бозна який мотлох витягував із закутків минулого Вертопрах, коли ночами навідувався в покинуту домівку, — дрібниці, над якими Рафаїл ніколи не задумувався під час свого робочого дня і що їх ранком, як сміття, вимітав із своєї свідомості. Інколи в тих снах маячили якісь жінки. Андрон Лукич обережно відслоняв їхні плечі, груди, хихотів і збурював кров у сплячому тілі.

Якими небезпеками загрожувало незнання фактів Вертопрахової біографії, показав Рафаїлові такий випадок.

Якось пізнім вечором до нього постукали в двері, і на порозі з'явилася Варвара Митрофанівна. Шпурнувши капелюха на канапу, вона впала на стілець і зайшлася плачем. Коли збентежений Рафаїл підійшов, щоб розпитати і потішити її, вона люто відштовхнула його й закричала:

— І доки це буде тривати, отака ваша поведінка! По всіх наших зустрічах, гулянках і вкупі проведених ночах ти поводишся так, ніби мене й не існує на світі. Вже три тижні, минаючи стіл мій, ледве узгіднюєш мене поглядом. А щоб підійти й обмінятися словом, про те й мови нема. А чим я на це заслужила?! Отакі всі ви! Пограєтеся, доб'єтеся, чого треба, а тоді кидаєте жінку!

Даремно Рафаїл намагався заспокоїти Варвару Митрофанівну. Чим більше старався, тим більшою зливою слів вона його затопляла, вичитувала йому всі його провини; і так він чимало дізнався з Вертопрахової біографії, всі ті невідомі факти нотуючи у своїй пам'яті.

Коли він вичерпав усі доводи, марно намагаючися втихомирити Варвару Митрофанівну, вона закінчила свою докірливу промову так:

— Віднині ви мені не Андросік, а Андрон Лукич, або товариш Вертопрах.

І тоді в відчай, сам не знаючи, що каже, він кинув слова:

— Та ніякий з мене ні Андросік, ані Вертопрах, а просто Рафаїл, що не відповідає за вчинки іншого.

На мить жінка немов закам'яніла з подиву, а тоді в нападі раптової люти схопила склянку з недопитим чаєм і шпурнула йому в голову, за склянкою полетіла тарілка, за тарілкою ваза на квіти.

Рафаїл схопився і вибіг з хати.

— То ти ще з мене глузувати... — чув він услід.

Поблукавши години зо дві темними вулицями і повернувшись додому, знайшов свій pokій порожнім, на підлозі валялися черепки, шухляда з паперами була розбурена, листи, про існування яких Рафаїл нічого не знав, лежали подерті, гроші, що були в окремому коверті, зникли...

На другий ранок, явившись на працю, пройшов він, мов пес облитий, повз столик Варвари Митрофанівни, не зважившись глянути у її бік.

Через кілька днів начальник відділу (той, що з орденом червоного прапору) викликав до себе Рафаїла і висловив йому догану за якийсь недогляд, що трапився три місяці тому. До того ж шукалося якоїсь теки з паперами, що її давніше передано товаришеві рахівникові і якої товариш рахівник аніяк не міг собі пригадати, хоч як напружував свою пам'ять. Отже, вийшла подвійна догана. Рафаїл, звузивши межі своєї архангелової свідомості до тісного жаб'ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили.

Відходячи, напівголосно сказав сам до себе: "Андрон заварив кашу, а ти, Рафаїле, хлешай!" Але начальник почув ті слова і здивовано подивився йому вслід. Незабаром та фраза обійшла всю канцелярію, дійшла вона й до стола Варвари Митрофанівни, яка зістала її з фразою аналогічною, яку сама кілька днів тому чула. Баришні зашухукались, позираючи на Рафаїла, та якось раптово урвали, коли той зирнув у їхній бік. Фраза "не всі вдома" облетіла столи. Варвара Митрофанівна намагалася знайти в цьому поясненні дивної Рафаїлової поведінки протягом останніх тижнів і навіть у душі пожаліла його. Від того дня всі баришні називали його не інакше, як "Рафалочка".

Все це було б ще нічого, якби справа не мала епілогу. Через десять днів слідчий певної установи викликав до себе Рафаїла і почав допитуватися, чи не є він родич посадженого у Луб'янку контр-революціонера Рафальського, якому інкримінується державна зрада і змова проти уряду. Коли рахівник якнайрішучіше це заперечив, йому поставлено друге питання: чи не є він братом Казіміра Рафаловіча, заарештованого близько польського кордону й обвинуваченого у шпіонажі на користь Польщі, а як ні, то чим він це доведе, і чим може довести, що він справді Андрон Лукич Вертопрах.

Рафаїл почав посилатися на те, що його вже від такого-то року добре знають у місті і на службі, що документи у нього в порядку і виставлені органами державної міліції і що нарешті, коли він сам себе жартома іноді називає Рафаїлом, то це тому, що бабуся його по жіночій лінії веде свій родовід від жидівської сім'ї Рафаллерів, члени якої всі були пролетарями і робітниками.

Та це не зовсім задовольнило слідчого. Вийнявши цигарницю з чужою золотою монограмою, він запропонував своєму співбесідникові закурити і ввічливо спитав, чи не взяв би він, щоб цілком себе очистити від підозри, агентурну роботу в установі, в якій працює. Рафаїл збентежився, трохи перелякався і, щоб відстрочити відповідь, попросив дати йому кілька тижнів на обдумання. Слідчий радо погодився і відпустив його.

Повернувшись додому, Рафаїл відчув гостру спрагу, яку можна було загасити тільки горілкою. Згадав, як він тиждень тому виміняв сорочку на самогон. Були то концесії, які робилося Вертопрахові, організм якого вперто вимагав того, в чому попередній хазяїн ніколи не відмовляв. Постановив тоді покласти цьому край. Запеклою була боротьба з Вертопрахом, що уночі приходив домагатися своїх прав і сіяв кукіль, який сходить там, де старанно вирощував золоту пшеницю Рафаїл, та глушив її.

Він виробив собі програму дня. Підіймався з ліжка дуже рано, робив гімнастику, обмивався холодною водою, тоді розтирав тіло, аж розливалась по ньому життєдарна теплінь. Це піддержувало в ньому свіжість і бадьорість упродовж цілого дня. Після служби купався часто у Дніпрі і часами човном гнав аж на Чорторий, вилежувався проти сонця на піску. Отож тіло його незабаром набрало смагляво-золотавого кольору і почало пашіти здоров'ям. Вертопрахова хвороблива блідота зникла, м'язи напружились, закруглились. Спрагу горілчану душив і нищив у зародку. Поволі навіть починав себе відчувати курити. Метою такого режиму було зробити тіло кріпким, позбавити його всіх поганих звичок і нахилів, що руйнували здоров'я, щоб передати його погім, як прийде слушний момент, колишньому хазяїнові у такому бездоганному стані, щоб воно уможливило йому йти тим шляхом, що веде вгору, словом, щоб Андрон Лукич Вертопрах (так думав Рафаїл, пригадуючи свою розмову з Михайлом) міг стати не соромом і ганьбою природи, а її великою надією і мав деякі шанси справдити її. Сам Вертопрах напочатку бунтувався проти такого йому накинутаго режиму, вночі він являвся у свою домівку, лютував, сварився, розкошував у похитливих мріях, пиячив і

бешкетував, спокушав Рафаїла, як спокушали біси святого Антонія, а вранці Рафаїл вимітав усе те сміття, й оселя духу його, яку він ґрунтовно провітрював, ставала чистою, чепурною, сонячною. У дзеркалі він помітив, що навіть риси обличчя Вертопрахового шляхетнішають. Все ріділі й рідші ставали нічні відвідини колишнього хазяїна, і врешті він скорився, змирився, знітився і дозволив себе Рафаїлові вести, куди той хоче.

Якось увечері Рафаїл, проходячи повз церкву, почув спів і побачив у ній світло, увійшов і став у сутіні. Урочисто звучали слова священника і голоси на криласі, тьмяно мерехтіли воскові свічки перед золотими образами, і сльози навернулись на очі Рафаїлові, коли він згадав своїх осяйних побратимів, потоки сліпучого світла, в яких вони буяли, спокійні, нерухомі озера, що віддзеркалювали славу Господню, і крила архангелів, що блищали, мов проти сонця шпилі гірські, укриті вічними снігами, і гармонію сфер, що звучали безсмертними громами мелодій. Все це, забуте, приховане під мотлохом буденщини, засяло, заграло всіми фарбами, променями діамантів і самоцвітів, фанфарами труб архангельських.

Під впливом церковного оточення загаслі спогади ожили, залили душу струмками світла, і Рафаїл навіть заплакав, подумавши, що нещасні люди ніколи того не бачили, але, тямлячи про існування іншого світу, знаходять кволий на нього натяк у присмерковому мерехтінні отих свічок, у грезеті золотистих риз та інших реквізитах церковної служби, співами наподоблюючи мелодію просторів. Він зрозумів, як важко людині, ніколи не бачивши краси небесної і слави Господньої, а тільки догадуючись про її існування, крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору. Він зрозумів, чому за той небезпеками рясний шлях, що складається з ненастанних падінь з кручі і злетів понад хмари, Господь визначив таку високу нагороду, як змога стати вищими від янголів, нагороду, що може припасти бодай чи не одному з мільярдів. Він врешті зрозумів, що плисти в мінливому, бурхливому потоці ставання, самому сохвилини міняючись, складніша річ, аніж, вийшовши довершеним і докінченим з рук Творця, перебувати у стані буття нерухомого, у стані блаженства, задалегідь тобі приреченого.

На другий ранок шеф зустрів Рафаїла з усмішкою на лиці.

— Ви що ж, друже, до церкви почали ходити. Богу починаєте молитися? Хі-хі-хі!

Як важко людині утриматися на стежці, яку вона собі обрала, і як важко визнатись, яке саме з багатьох розгалужень коротшою дорогою веде до мети, Рафаїлові довели дальші події наступних днів.

Близько десятої вечора після короткого стуку в кімнату його весело влетіла дівчина літ вісімнадцяти, кинулась йому на шию і розцілувала.

Радісно і швидко залопотіла, як важко їй було поночі відшукати його помешкання. Від її дощем промоченого плаща пахло свіжістю, як і від цілої істоти, що пашіла молодістю і безжурністю. Побачивши його сконстерноване обличчя, вона раптом спитала, чи невже він не пізнає Галю, Галю, яку торік зустрів у Межигір'ї, з якою на березі Дніпра під зорями, а потім під полотняним дахом намету провів одну буйну, літню ніч. Рафаїл, з пантелику збитий, марно намагався викресати з мозку Вертопрахового той спогад, поспішив запевнити, що аякже, невже таку подію можна забути, то ж вона на все життя лишає слід. Він, мовляв, зразу був такий радісно-приголомшений, що не знайшовся що сказати. Тоді вона призналася, що, не маючи в Києві ні родичів, ані знайомих, явилася впросто до нього, сподіваючись, що він не відмовить її пригостити до завтрашнього дня. Рафаїл безпорадно обвів поглядом кімнату і сказав, що не знає, чи буде їй вигідно, бо ж канапа така мала, що на ній ледве можна вдвох сидіти; але зрештою він може їй ліжко віддати, а сам піти попроситися на нічліг до когось із знайомих. Але вона жваво запротестувала: про це й мови не може бути, щоб він пішов з хати, та ще поночі, коли дощ хлющем ллє, таж і її він під той дощ не вижене. А щодо ліжка, то воно таке широке, розлоге, дерев'яне, старовинної буржуйської фабрикації, що не то двоє, а троє примостяться на ньому. Невже у нього після ночівлі в наметі ще можуть бути якісь вагання!

Рафаїл зрозумів, що разом з долею Вертопраха перейняв на себе деякі його зобов'язання. Що ті зобов'язання взяті були на себе, може, в необачну хвилину, це не важить. Він мусить їх визнати, як, скажімо, новий уряд визнає зобов'язання попереднього уряду щодо позик і складених угод. Та, зрештою, чи не було б злочином вигнати цю дівчину під дощ, або лишити її на самоті, коли вона вже кілька днів перед тим раділа, що побачиться з ним? Ставши людиною, треба й по-людському поводитись, а не жити за янгольським уставом. А життя людське ціховане є тією властивістю, що людині ніяк не можна уникнути провини, за яку потім доводиться розплачуватися і покутувати. Ланцюгом причин і наслідків прикута вона до своєї долі земної.

Ніч, перебута з цією дівчиною, дала Рафаїлові якусь горду самопевність, що він тепер справжня, стовідсоткова людина, а не випадковий гість з емпіреїв, що завітав на коротку земну гастроллю у глуху провінцію загумінкової якоїсь планети.

Аж по двох місяцях дістав він запрошення на розмову від слідчого тієї установи, яка вже раз його викликала. Слідчий, підкресливши, що термін на обдумання був йому навмисне збільшений, поставив Рафаїлові знов питання, чи zdecydувався він і чи згоден тепер перебрати оту пропоновану йому агентуру. Рафаїл відповів, що за цей час встиг поінформуватися, що в його установі, державному банку, жодного контрреволюціонера нема, бо всі службовці не раз уже пройшли чистку, що всі вони просіяні і перевірені, за кожного з них він ручиться, а тому нема йому що викривати. На це слідчий відказав, що владу цікавлять не так контрреволюційні вчинки (бо від невсипущого ока жоден із них не укритися), а спосіб думання, настрої серед службовців, так звана «перспективна контрреволюція», бо наближається, мовляв, час небезпеки державної, і про всяк випадок мусять бути еліміновані елементи, які є потенціальними контррево-

люціонерами. Рафаїл відкрік, що в тих справах нема у нього досвіду і нема до цього хисту. Тоді слідчий, грізно на нього глянувши, показав на товстенну течку, що лежала перед ним, і сказав, що це “Діло Рафаловича”, в яке заплутаний є Вертопрах, що він його швидко виведе на чисту воду. Отож хай надумається і викаже спільників організації. До надумання йому знов дається два тижні, але не вдома, а тут, у гостинних мурах цього будинку. Покликаний міліціонер взяв його під свою опіку і повів коридором до камери. Коли відчинив, звідти вдарила в лице хвиля зіпсованого повітря і хаотичного галасу. Рафаїл опинився в приміщенні без столів і стільців. Якись обідранці, що грали на нарах у карти, привітали його радісним виттям “у-у-а-а!”, що певно нагадувало бойовий клич туарегів. Оглянувши прибульця з ніг до голови, один із гравців мовив:

— Граймо на капелюха!

Хвилин за десять капелюх Рафаїлів помандрував у власність того, що виграв. Другою ставкою був його френч. Третьою чоботи. Рафаїл зрозумів, що потрапив до “блатних”, френча ще віддав, але щодо чобіт, то вчинив опір. Тоді його повалили на підлогу, двоє сіли на плечі, третій схопив за руки, а двоє заходилися стягати чоботи, або “знімати колеса”, як висловився один із них.

Ще тричі викликав слідчий до себе Рафаїла, але наслідків допити не давали, Рафаїл на нікого не зводив наклепів. Важко було тільки разом з “блатними”, що цькували його, заганяли в кут, а раз навіть погралися ним “у м’яча”, через усю камеру з рук до рук перекидаючи. Дуже боліло поламане ребро, і кров сочилася з трьох вибитих зубів.

Тут Рафаїл знов мав нагоду впевнитися, що людині ніяк не обминути того, щоб не взяти на себе якусь провину. “Видати” когось, себто звести наклеп на людей невинних, значило взяти на себе важкий гріх, а разом з тим повинність спокутувати його; все це збільшило б загальну кількість мук і зла на землі. Не “видавати” нікого значило надалі лишатися в цих неможливих умовах життєвих і наражати своє тіло на дальше калічення, а воно ж належало не йому, Рафаїлові, а Вертопрахові, який рано чи пізно з’явиться, і треба буде повернути йому те, що є його власністю. В якому ж стані він, Рафаїл, ту власність поверне?! Він же те тіло пестив, усю погань вимітав з нього, гартував на холоді і на сонці, і ось — на тобі: поверне з вибитими зубами і поламаними ребрами! Чи ж не бере він тим самим несплатний борг супроти Вертопраха! Ані в одному, ані в другому випадку вини ніяк не можна було уникнути. Тут уперше відчув Рафаїл те почуття, що зветься у людей ненавистю і що його не знають янголи. Ненависті до мучителів, що не тільки тіло катують, а й дух хочуть убити. Як уникнути спідлення? Якщо це янголові важко, то оскільки важче воно мусіло бути людині?

Коли слідчий в четвертий раз покликав на допит Рафаїла, той здецидувався. Відразу зголосив, що хоче скласти “чистосердечне” зізнання. Допитувач зрадів, узяв перо, вмочив його в чорнило і приготувався записувати. Але в нерухомій поставі, з пером у руці, так і застиг, коли Рафаїл заговорив. Переслухуваний на самому початку ствердив, що він зовсім не є Андрон Лукич Вертопрах, а... архангел Рафаїл. Він змалював красу емпіреїв і славу Господню, свічада-озера, що в них вона відбивається, струми пісень, що широкими ріками обтікають трон Саваофа (тут слідчий олівцем щось занотував у себе в книжечці), побратимів-архангелів, що крилами, мов горні сніги сліпучими, неначе щитами його оточили. Він сказав, що якби знайшов слова, які могли б віддати усе те сяйво (а слів таких у людській мові нема), то у нього, слідчого, мозок би луснув, бо не вмистив би в собі того, що виходить за межі уяви людської. Він розказав і про свою останню розмову з архи-стратигом Михаїлом, якому коряться незчисленні сонмища воїв небесних, з якими він колись прийде встановити лад справедливий на землі, а далі, як знайшов він на Куренівці майже бездушне тіло Вертопраха, заволодів ним і ось тепер несе всі наслідки, які витікають із того вчинку.

Рафаїл говорив щиро, сльози йому наверхалися на очі. Слідчий уважно слухав, іноді посмішка проступала на його устах, а коли Рафаїл скінчив, то запитав, чи не було у нього якихось особливих друзів серед архангелів, і тоді Рафаїл назвав Гавріїла. Слідчий знову щось занотував у книжечці. Відтак почав швидко писати. Протокол був невеликий, в ньому не згадувалося все те, про що оповідав переслухуваний: він мав тільки підписом ствердити приналежність свою до терористичної, монархістської організації “Союз Архангела Михаїла”, яка існувала ще за царату і недобитки якої, готуючи збройне повстання, знов починали гуртуватися докупі. Переслухуваний, не зважаючи на протести слідчого, підписався не прізвисьмом Вертопрах, а ім’ям Рафаїл, кажучи, що не сміє своєї провини звалювати на плечі іншому, а відповідає тільки за себе. Після цього його відпустили.

На другий день заарештований був діловод банку Агатангел Гаврилук. Його, допитуючи, продержали цілих три тижні, але оскільки він мав бездоганне минуле, а саме свого часу приймав участь у боях проти Врангеля, Петлюри і Денікіна і нічого йому, крім туманного свідчення Вертопрахового, закинути не могли, його випустили. До того ж він уперто заперечував, що нібито був у тісних приятельських стосунках з Вертопрахом, що йменує себе також Рафаїлом. Натомість упродовж дальших п’яти тижнів було арештовано всіх Гаврилуків, Гавриленків і навіть росіян Гаврілових, що розкидані були по всьому великому СРСР, у Москві, Таганрозі, Батумі, Ростові і т. ін. Серед них був і серб Габрілович, якого розстріляли, бо листувався він з емігрантами-білгородцями, що влаштували собі тепле кубельце у Белграді. З решти тридцять одного заарештованого двоє теж були розстріляні, троє звільнені, а решта помандрувала до Таймиру, на Колиму і на Печору. Найсумніше було, що заарештований був також отець Саватій, священник тієї церкви, яку відвідував Рафаїл. Інкримінувалось йому, що він під псевдонімом Саваоф очолює монархістську організацію “Союз Архангела Михаїла”. Даремно Рафаїл потім інтерпелював у слідчого, доводив йому, що

то непорозуміння, що слова його зовсім перекрутили. Слідчий дав йому зрозуміти, що хоч вважає Вертопраха за несповна розуму, але устами блазнів часами глаголає істина. Не важно, що та істина по-чудному переломилася у мозку її глашатая. До того ж йому, Вертопрахові, що вже два роки є кандидатом партії, аніж не личить уступатися за священика. При цій ревеляції Рафаїл аж рота роззявив, занотовуючи собі ще один факт досі не в усіх деталях йому знайомої біографії Вертопраха.

Минуло, між іншим, чимало часу, поки йому в лікарні відремонтували поламане ребро та ще по-вставляли зуби. Коли він по всіх тих митарствах знову появився у банку, ніхто з службовців не запитував його, де він стільки часу пропадав. На привітання його ледве відповідали, взагалі уникали розмови з ним, навіть обминали, так наче він був зачумлений, від якого можна було заразитися. Але що поведяться так з усіма, що деякий час були під арештом, боячись контакту з ними, то це було в порядку речей. Один тільки діловод Гаврилук підійшов першого ж дня до його стола, показав йому здорового кулака і мовив:

— Ще й мене, сучий син, вилутуєш у свою контру! Дивись, щоб не порохував тобі я ребра!

Через тиждень підійшов до Рафаїла шеф, що, очевидно, через слідчого був поінформований про його умовий стан (божевілля на релігійному ґрунті), і запитав, чи не поїхав би він у трижизневу відпустку на Кавказ, щоб підлікувати нерви. Рекомендується Тіберда, що лежить високо в горах і де прохолодне повітря добре впливає на нервову систему. Цю пропозицію товариш рахівник негайно ж і з радістю прийняв.

Опинившись у Тіберді, Рафаїл перші три дні зовсім не сидів у санаторії, а робив прогулянки до далеких водопадів, що в їхніх холодних струмках так приємно було остудити наморене тіло, заглядав у глибокі провалля, по дну яких зміїлися річки, сходяв на круті скелі, де росли ялиці, і серед тієї дикої краси почував себе ближче до своєї втраченої батьківщини, у якій щасливі істоти не зазнають ні болю, ні ненависті, ні наруги, ані жадоби помсти. Не раз порівнював колишню свою архангельську потугу з теперішньою своєю німецькою людською. Почував себе самотнім.

Одного дня побачив під кущем над потоком біяву, карооку дівчину, що босими ногами плюскалася у воді, і спинився здивований. Щось вразило його в тому обличчі, яке нагадувало йому херувимів, що уділом їхнім є чиста любов, протилежно серафимам, що кохаються тільки в безсмертній мудрості. Він підійшов і заговорив з нею, і людське кохання вперше торкнулося серця архангелового. Заразом усвідомив, що те кохання міг він спізнати тільки тому, що позичив у людини серце з плоті і крові. Промінь щастя, тим коханням дарований, був тільки кволим відблиском того щастя, що зазнавали янголи в емпіреях, але була в ньому якась солодкість і туга, якої янголи не знають.

— Дивись, — казав він, — ми тільки гості тут на землі, але ми істоти іншого світу. Уривки музики, в тому світі чути, ще бринять нам у вухах, і ми шукаємо тих мелодій тут, на землі. Ми шукаємо бодай відблиск, бодай промінь того сйива, в якому дух наш бував в іншому світі, і часами здається, що ми його знаходимо у водопаді, у хвилі річній, в очах коханої або коханого, і тоді серця наші швидше б'ються. Ми щось пригадуємо, та не можемо пригадати. Тому туга довічна є супутницею нашого життя. Вдивляйся у синю смугу лісів над обрієм — щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у блискучу далечінь морську, білими вітрилами метеликовану — щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у безмежний простір степів, де сонце закочується у травах високих — щось кличе тебе туди: то туга.

Так говорив закоханий, і слова ті йшли не від розуму Вертопрахового, а від душі Рафаїлової, але були вони пропущені крізь теплу кров Вертопрахового серця: у Рафаїла, що досі був чистим духом, народжувалася душа.

Незбаром Рафаїл і Ірина почали зустрічатися щодня і до вечора були нерозлучні, але раз його чекала несподіванка: вона не прийшла на умовлене місце, і він її потім побачив із струнким юнаком об руку. Це повторилось на другий і на третій день. Рафаїл відчув тоді тугу, якої ніколи не зазнавав, і пережив перші муки ревності — другий доказ, що у Рафаїла народилась душа.

На четвертий день зустрівшись з Іриною, він почув від неї, що приїхав у гості той наречений, з яким вона пару років знається. Приїхав, щоб забрати її додому, бо то ж завтра кінчається термін її перебування в санаторії. Коли він, усіма силами гамуючи егоїстичне почуття, побажав їй щастя у новому житті, вона раптом кинулась йому до грудей, заридала, сказала, що він розбудив у ній тугу, яка ніколи не загасне, і та туга приведе її до нього в Київ, бо нічого вона проти неї вдіяти не може, та й взагалі нема на неї ліків.

Збентежений, у нещасті своєму безмірно щасливий, він залишився сам добувати останній тиждень своєї відпустки.

Зараз після того прощання хвилева радість так залила його істоту, що душа відчула потребу зробити якесь добро. Зустрів на порозі санаторії одного з одпочивальників, Петра Кравченка, людину дуже нервову, що мала сьогодні якийсь надзвичайно заклопотаний і прибитий вираз. Учасливо спитав, у чому річ, і дізнався, що в Геленджик приїхала його, Кравченкова, дружина на два тільки дні, і він прагне її побачити, та не має наразі грошей, щоб поїхати. Рафаїл витяг з кишені триста карбованців і дав йому. У відповідь на збентежену, гарячу подяку сказав, що той робить йому велику радість, не відмовляючись прийняти цей незначний дарунок.

Останні дні були череваті неприємними несподіванками. Насамперед надійшов лист від банкової управи, де від товариша рахівника вимагалось дати підстави щодо витрати 1873 карб. 43 коп. у листопаді минулого року.

— Ну, й прислужився Вертопрах! — стиха пробурмотів Рафаїл. — Хто його знає, де ті підстави взяти.

Другий лист від місцевому повідомляв, що у згоді з місцевими партійними органами йому доручається зараз же по повероті перевести релігійну кампанію у Звенигородському районі. Тут, мабуть, прислужився слідчий, якому він розказав про своє колишнє перебування в емпіреях, а може, й товариш начальник, якому хтось доложив був, що бачив його в церкві. Отож учинками доводить їм тепер, що за три тижні позбувся тих забобонів і готов єси їх поборювати.

Найприкрішу звістку принесла з останньою поштою газета, в якій була замітка, що перехвилювала весь санаторій. Там повідомлялося про вбивство, що сталося в Геленджику. Ніякий Кравченко приїхав несподівано на відвідини своєї дружини і застав її з полюбовником. Трьома пострілами поклав їх обох на місці. Мабуть, він задалегідь був про все повідомлений, і вбивство було переднамірене, бо револьвера купив він уже в дорозі у якогось вірменина. У справу якось загадково замішаний рахівник Держбанку В., що фінансував і подорож, і купівлю револьвера.

Рафаїл був приголомшений: так добре діло, яке він думав зробити, обернулось на зло, і доля поклала на нього значну частину відповідальності за те, що сталося.

Трагічний ланцюг подій закручувався все більше. До того ще оці виправдальні документи щодо розтрата. Хитрий Вертопрах тут якось уже дав би собі раду, але не Рафаїл. А тут ще отой парадокс з антирелігійною пропагандою, що її доручається перевести нікому іншому, як одному з архангелів. О, як тепер Рафаїл прагнув повернути своє тіло Вертопрахові! На ніч, лягаючи спати, він себе тішив надією, що дух його, покинувши плоть, не повернеться до неї, а лишить її старому хазяїнові, що займе свою спустілу домівку. Але ж уранці він, прокинувшись, почував себе Рафаїлом. Був тільки один спосіб повернутися до емпіреїв: це силоміць перетяти шнур життя. Але ж тоді тіло, пошкоджене, не зможе бути домівкою, до якої мав би повернутися дух Вертопраха, щоб виконати до кінця своє земне завдання.

У тривозі і розгублений ліг він до ліжка, перебираючи в пам'яті події свого п'ятимісячного перебування у людській подобі. Мала то бути передостання ніч його перебування в санаторії, і в ту ніч послано йому сновидіння, що ніби налагоджувало телевізійний зв'язок з його колишнім існуванням.

Приснилось йому, що він у великій залі суду, в тій залі багато місць для глядачів і слухачів, але зала порожня. Він один сидить на лаві підсудних, чекаючи приходу судді, і от суддя входить. Одягнений він у білу, як сніг, туніку, що оперезана срібним пасом, а на русьвім волоссі його золотий вінець із дубового листа. Він сідає за стіл і кладе перед собою велику теку.

— Рафаїле! — каже він, — без мого дозволу наважився ти вийти з кола призначеного тобі буття і ступити у швидкий потік ставання, у швидкий потік людських діл химерних і мінливих і взяти на себе непевну долю блукання земного. Невже ти не знав, що, покинувши ясні озера світла і сівши у човен, що несуть його хвилі гірського струменя, не владен ти був уникнути провини і включився у ланцюг причин і наслідків, за короткий час свого земного існування створивши те, що зветься кармою, у якій провина тягне за собою покуту і кару, кару і покуту, які створюють нову провину, що тягне за собою нову покуту і кару, і ланцюгу тому кінця немає. Ти хотів, порушивши коло призначення, допомогти Вертопрахові, але чи не погіршив ти його долю? Чи не доведеться тепер йому перебрати на себе твою карму, щоб дати тобі змогу повернутися у царство світла? І чи захоче він це зробити? Чи зможе він дати собі раду серед тих нових обставин, що ти створив самовільним втручанням у земне життя його?

Рафаїл мовчав. Тоді суддя сказав:

— Послухаймо, що скажуть свідки! — і розкрив теку.

Рафаїл окинув поглядом порожню залу.

— Варвара Митрофанівна! — пролунало в повітрі.

Рафаїл нікого не бачив, але почув, як совгнувся стілець, як хтось підвівся, і з глибини залу донісся голос Варвари Митрофанівни:

— Я свідчу! Рафаїл позбавив мене мого коханця, з яким я жила у згоді і мирі. У моєму безбарвному канцелярському житті був Вертопрах моїм барвистим канцелярським сонцем. Оманно прибравши постать його, Рафаїл мене відштовхнув, отруїв мою довіру і сон моїх ночей. Рафаїл винний!

— Галя! — вдруге пролунав голос серед глибокої тиші.

Знову почув Рафаїл совгання стільця, і після цього молодий, знайомий голос промовив з другого кінця залу:

— Рафаїл, прибравши постать коханця, що з ним я зустрілася однієї гарячої, літньої ночі, украв у нього мою любов. Під серцем я ношу Рафаїлову дитину, але чи схоче Андрон, повернувшись у своє тіло, признати ту дитину за свою? Я обвинувачую: Рафаїл винний!

Хвилина мовчання, і втретє лунає безпристрасний голос:

— Петро Кравченко!

Кравченко відповідає з іншого кінця порожньої зали:

— Я знав, що моя жінка має прийти до свого коханця. Я довго роздумував, що мені робити, чи вбити, чи ні. Вже рішив був відсахнутися від цієї справи. Може, ніч одну не переспав би, та й годі. Та зустрівся мені на шляху Рафаїл і запропонував гроші. Жадоба помсти спалахнула в мені. Я поїхав і вбив. Може, Рафаїл хотів добре зробити, але хай буде проклята та година, коли я його зустрів! Без вини Рафаїл винний!

— Отець Саватій! — вчетверте розітнувся голос. Заговорив отець Саватій:

— Рафаїл не мав на думці нічого злого, але навіщо він пом'янув ім'я Господнє у тому місці, де не належить його згадувати? Чи ж у Письмі не сказано, що не треба метати бісеру, та ще перед кнурами? Ту його помилку я покую у таймирській тундрі!

— Агатангел Гаврилюк! — вп'яте пролунав той самий голос.

І почав говорити Гаврилюк:

— Через необережність і необдуманість Рафаїла потрапив я у в'язницю. Три тижні мучився я, то годин по п'ять під стінкою стоячи, то сидячи ніч у холодній воді, то по три доби не дістаючи їжі. Та не був я винний у жодному злочині і спільників не мав. Але, щоб визволитись від мук, оскаржив невинних і звів на них наклепи. Рафаїлові вони це завдячують.

І почувлися голоси:

— Ми, Гаврилюки, Гавриленки, Гаврілови, запроторені на Таймир, за Печору, на Колиму, обвинувачуємо, обвинувачуємо! Рафаїл винний!

— Усі свідки проти тебе! — суворим голосом мовив суддя. — Цього, що я чув, досить, щоб винести засуд. Але послухаймо ще останнього: Ірина!

І ген-ген за невидимою юрбою прозвучав голос:

— Рафаїл збудив у моїй душі тугу, якої я ніколи не знала. Дороговказною зіркою він світитиме мені на небі життя мого аж до кінця моїх днів. Хай буде благословенне ім'я його! Хай буде благословенний спогад про нього!

Суддя всміхнувся, закрив течку і мовив:

— Гаразд! Почекаємо, як справиться з завданням своїм Вертопрах! — і швидким кроком вийшов із зали.

Цілий ранок ходив Рафаїл під враженням сну цього. Він здавав собі справу з того, що поставив Вертопраха перед цілим рядом завдань, що їх розв'язати буде не так легко, коли доведеться йому узгляднити власні зобов'язання і ті, що прийме він у спадок від Рафаїла. Можливо, що він з усім швидше дасть собі раду. Але як же йому, Рафаїлові, до того часу полагодити заплутану банкову справу, як зробити, щоб відчепилися від нього з антирелігійною кампанією, як відкараськатись від нових допитів та анулювати підписаний ним протокол про участь у монархістській організації "Союз Архангела Михаїла", як полагодити ще плутанішу справу взаємин з Галею і Іриною? Треба виробити план дій і для цього напружити всі фібри мозкового апарату, що дістався йому у спадок від не дуже морального, не дуже мудрого, може, але хитрого і вивертливого Андрона Лукича.

Над цим роздумуючи, наближався Рафаїл до водопаду, шум якого вже долинав до нього. У глибокій задумі своїй не помітив, що вже кілька хвилин стоїть перед ним, а усвідомивши, звів очі до блискучих полотен, якими спадала вода зі скель, виліскуючи проти сонця так яскраво, що боляче було дивитися, і раптом — здригнувся.

Із-за тих сліпучих полотен, у срібному панцирі, у красі понадземній, що перекинулась у раптовий жах, у сьайві такому нестерпучо-ясному, що мозок розривався на частки, виступив і став проти нього з мечем у простягнутій руці — архистратиг Михаїл.

Не витримало земне тіло Рафаїла тієї краси, того жаху і мертво впало на землю, а сам він вийшов з нього, став поруч побратима, залитий сьайвом білих крил своїх, щоб разом з ним навіки повернутися до щасливих озер, що свічадами відбивають славу Господню, до того краю, де нема ні помсти, ні ненависті, ні ревнощів, ані провини і кари за неї, і так завершив круг свого короткого земного скитання, повертаючи тіло Вертопрахові, що мав зорієнтуватися в новій ситуації і розв'язати — невідомо ще як — складні питання, що за той час назріли.

Липень 1947. Лойташ, Тіроль.

ЧУДО ВОСКРЕСІННЯ

Білявий світанок. Ще сонце десь під обрієм. Ще хиляться квіти, обважнілі великими краплями роси. Ще навіть небо не рожевіє у півсвітлі-півсутіні ненародженого дня. Смуток, який лежить на травах і деревах, який проймає звичайно природу перед пробудженням її від сну, немов би розлився і в самому повітрі. Тільки самотня жінка блукає стежками саду і чогось шукає, чогось виглядає. Де найду Його? Куди ж поклали Його тіло, чиє тіло я хочу вмастити пахучими мазями і начинити речовинами, що врятують його від тліну? А он і сам садівник, бо хто ж це інший може тут блукати у таку ранню годину? Чи не окликнути його? Так, він обертається на оклик. Але замість відповіді на питання коротко й пестливо кидає тільки одне слово:

— Маріє!

І враз немов блискавка пронизує жінку, така сліпуча, що, здається, розтопить її мозок, усе єство її, — і вся вона розчиниться у якомусь блаженному пориві, де змішалися жах, радість, здивування, непевність — і раптом певність, певність. ...Із криком "Учителю!" вона кидається Йому до ніг. Та чує голос, голос Його, такий знайомий:

— Не торкайся мене!

Але як же вона Його відразу не впізнала, Того, услід за ким ішла стільки років, біля ніг якого сиділа, слухаючи слів Його, хто став для неї сонцем, яке бачиш щодня і яке вело її крізь будні життєві, що раптом засяяли фарбами, як свято весільне?

Та чи це могло їй на думку впасти, що Той, кого вона бачила, розп'ятим, а потім мертвим, міг встати з гробу і ходити по саду у плоті своїй? Та чи ж не змінився й сам Він трохи, бо щось нове з'явилося в Його обличчі, немов відблиск саява неземного ліг на нього, яке немов спрозорило всю Його постать і тепер променіло з кожної бганки Його одягу. Тож недаром гукнув Він їй, застерігаючи: "Не торкайся мене!" Неначе сам дотик міг би спопелити її на місці!

Та не повірили учні словам її. Напівбожевільний від скорботи жінці явився привид у сутінках ранкових, витвір її хворої, подіями попередніх днів екзальтованої фантазії...

А ось двоє йдуть шляхом, що веде до Емауса. Під свіжим враженням недавніх подій вони розмовляють про те, що сталося, про те, як позбавили життя людину, що була мудрим великим учителем, ім'я якого згадується з побожністю; як пішла чутка, що він воскрес і ходить по землі. І ось подорожній якийсь пристав до них, почувши розмову їхню. О, він добре втямив науку розп'ятого, бо починає говорити, говорити, викладати так її, ніби все життя йшов за ним і слухав його. Серця тим двом горять, обличчя палають, слухаючи слів, що западають аж у саму душу, розгоряючись там кострищем великим. Та ось вони вже коло мети. Пора й по вечеряти. Він бере хліб і ламає його, благословляє... і по тому рухові рук його, по тому, як він хліб розломив, вони вже пізнають... Пізнають, чи ні? Та це ж питомий йому рух, якого не сплутаєш з жестом іншої людини! Чи ж не спостерігали вони здалека, як той хліб завжди ламав перед натовпом?! Вже несподіваний викрик майже вихоплюється їм з горла. Та раптом... нема Його. Немов розтанув у весінньому повітрі, розплився. Та чи це був Він справді? Чи не омана то? Але у вухах ще звучать слова Його, руки ще тримають хліб, що його Він розломив. Так і вони теж стали свідками, що підуть свідчити перед світом, що Розп'ятий ходить по землі.

І ширяться, ширяться чутки. То тут, то там Розп'ятий нібито об'явився. Тож жінки знайшли уранці печеру, що правила за гріб, порожньою, чи ж не бачили вони двох юнаків у білих одягах, з світлосяйними обличчями, які сказали: "Що ви шукаєте живого серед мертвих!" Та чи ж можна вірити жінкам, які все перебільшують і часто виплід уяви своєї приймають і видають за дійсність? А ті учні, що бачили його на самотній дорозі. Та чи ж мало брехунів на світі, що їм справляє радість оповідати байки і казки!

— Не повірю, поки не вклада пальців своїх у рани його, — каже Хома.

О, його не обдуриш, він ніколи не вірить, поки сам не побачить, не намацає.

— Дурниці, — так коментує він кожне оповідання про нібито воскреслого.

І ось у хаті при замкнених дверях і вікнах зібралися вірні, ті, що ходили за Ним, що плачуть за Ним. Вони сперечаються, то доводячи, то спростовуючи чутки про воскреслого. І раптом — серед покою, для всіх зримий, у звичайному одягу своєму стоїть Він і чути вітання його:

— Мир з вами!

Всі, скам'янівши, німіють, з жахом і подивом дивляться і не знають: вірити чи не вірити. "А чи ж не може то бути хтось схожий на Нього, що іменем Його прикривається та вводить в оману людей? — така думка шугає в голові Хоми. — Бо якось по-іншому променіють очі йому й сбличчя".

І раптом чути голос Його, такий знайомий, — о, той голос не сплутаєш з ніяким іншим:

— О, ходи сюди, Хомо, поклади пальці в рани мої, — і Хома підходить, намацує рани на руках і ногах, і Той, ще загадковий і нерозгаданий, бере його руку і кладе собі під серце, і там Хома намацує глибоку рану, що пробив її спис.

— Бачу, дотикаюся плоті і вірю! — викликує він.

І Той, уже пізнаний, незаперечний в існуванні своєму, лагідно каже:

— Блаженні ті, що не бачили, а вірять.

Тоді Хома падає Йому до ніг, а все тіло його здригається від плачу.

Чому так важко повірити в те, що називається дивом? Чи ж не сповнене див усе довколишнє життя наше? Чи не є дивом саме наше існування? Те, що пересуваємось по землі? Що матерія мозку нашого мислить? Що хвилі етеру, увійшовши в око наше, викликають враження барв? Що планети кружать у річному танку і навколо сонця? Що сонцям тим, які горять у просторі, числа і краю нема? Що самі ми з усією нашою планетною системою летимо, падаємо у спіральній кружинні у прірву, яка дна не має?

Ми не називаємо це дивом, бо це є повсякденне. Уперше побачивши, як магніт притягає залізо, ми ладні це прийняти за диво. Але що земля притягає наше тіло до себе і не дає йому зависнути в повітрі, ми не називаємо дивом, бо так звикли до цього, що навіть не усвідомлюємо.

А існування життя на землі! Серед різних форм того існування чи не є одна, що й нам у нерозгаданості своїй здається дивом, а саме — еволюція метелика?

Он повзе гидкий хробак по землі, чи по дереві, годується листям, жере, жере, не бачить нічого з того, що підноситься над його хробачим краєвидом, і ось він, ніби стомлений життям своїм приземним, тче навколо себе густе павутиння, кокон, мумію і поринає в летаргічний сон. Отой самотканий саркофаг береже його від випадковостей життя: вже не з'їсть його птах під час того сну, такого на смерть схожого. І в саркофазі тому відбувається дивна метаморфоза: огидний хробак поволі перероджується в чарівного метелика, що, розгортаючи крила, розриває кокон свій і вилітає в простір, сяючи весельчатими барвами крил своїх.

Чи ж не є оте, досі незбагнуте переродження хробака в метелика символом довічного воскресіння? Символом з мертвих встання Христового і посмертного злету душі нашої, яка житиме у сферах етерних, де горить вічна слава Господня?

Так, а чому ж ми не знаємо, не відаємо про те майбутнє душ наших буяння у сферах горніх? — запитаєте ви. А чи ж тямить хробак, що можливе, крім його, хробачого повзання по землі, якість інше існування, що є летом і буянням з квіту на квіт, куштуванням меду з келихів квіткових, купанням у променях соняшних? А якби йому, хробакові, показати метелика, чи пізнав би він себе у тому крилатому створінні, він, що, до землі прикутий, не спроможний побачити те, що діється вище, понад видноколом його хробачого краєвиду?..

МЕДАЛЬЙОН

Повіз, запряжений четвіркою коней, мчав зеленими вулицями Славути. В повозі сиділа і правила кіньми молода княгиня Сангушко з чотирилітньою дочкою. День був соняшний, яскравий. Повітря, насичене пахом соснового гілля, сп'яняло; темно-синє небо здавалося глибокою чашею, що по вінця сповнена була вересневою похолоддю ранкової години. Хтось перекинув ту чашу дном догори, і темнява блакить струмками стікала на землю, заливаючи її свіжістю тепластої волинської праосені.

Проїхавши Цвітоською вулицею, повіз завернув управо, на Козацьку. Баби дивилися через паркан услід блискучій четвірці, діти зорили через шпари в дошках; дівчата, зачувши ходу баских коней, вихилялися з вікон.

Повіз уже зближався до ливарні край лісу. Трійко хлопців пускали паперового змія на довгому шнурку. Змій саме був посередині шляху і не хотів злітати в повітря. Зачувши повіз, хлопці смикнули за шнурок, щоб бува коні не розтоптали їхнього дракона. Але в ту саму хвилину раптовий порив вітру підхопив його і порвав до небес. Змій метнувся вгору якраз перед мордами передньої пари коней, мало не зачепив їх крилом. Коні сполошилися, спробували стати дибки, а тоді божевільним гоном помчали далі.

Небезпека була б невелика, якби це сталося на битому шляху з широкими обабіч ланами, бо хвилин за п'ять коні, певно, заспокоїлись би. Але ж наприкінці Козацької вулиці була зруйнована гребля. Пішоходи, що хотіли простувати далі, до пошти, мусіли спускатися вліво, в долину, де блищало кругле озерце, і дощатим мостом переходити на той бік води. Поруйновану греблю за недбалістю роками не лагоджено, і кіньми тією дорогою не проїхати. Княгиня це добре знала. Вона міцно натягала віжки, але жодна, здається, сила на світі не могла спинити вихором гнаних коней. За хвилину повіз мусів полетіти у прірву. Дитина, перелякана, кричала, схопившись за маму, яка ні на мить не могла послабити уваги й попустити віжки. Очі княгині гарячково блищали, їй здавалось, що разом з донечкою вона летить у роззявлену пащечку смерті.

У цей вересневий ранок молодий підмайстер Андрій Гармаш, що подався був у далекі мандри, спочивав недалеко від отієї очеретом зарослої води, а саме аж на схилі, кроків з п'ять від поруйнованої греблі. Зачувши стукіт коліс і копит на дорозі, він здивовано підвівся. Але часу на роздуми йому не лишалося. В одну блискавичну мить він схопив ситуацію і кинувся наперед, назустріч коням. Ще встиг схопити їх за вудила, але попав під копита. Коні поволокли його кроків два і тоді спинилися над самісіньким краєм греблі. Біла, як сніг, що випадає першого зимового ранку, княгиня вийшла з повозу. Кілька людей, що надбїгли, вже витягли хлопця з-під коней. Він був трохи закривавлений. Княгиня звеліла його, напівпритомного, посадити до повозу. Коні завернули, і вона чвалом погнала їх до лікарні.

Там лікар, оглянувши, констатував перелом ноги. Обличчя було в крові, бо копита роздерли шкіру, але поважних ран не було. Він запевняв, що за кілька тижнів усе загоїться.

Щодня навідувалася княгиня до хворого, приносила йому вино, виноград і запашні яблука з княжого саду. Щоразу дякувала молодому підмайстрові за урятування життя її власного та доньчиного. Щовечора і щоранку молилася Богу за одужання Андрія Гармаша, який у лікарні почував себе так добре, як ніколи ще, бо мав цілковитий відпочинок, а їжу таку щедру, таку смачну, що про неї раніше і мріяти не міг. Правда, трохи дошкуляв біль, коли повертався в ліжку, але ж то було скороминуще. Гаряча подяка княгині бентежила його, він ніяковів, переводив розмову на інші речі, бо не знав, за що йому дякувати, коли все сталося так блискавично швидко, без того, щоб він устиг щось обміркувати, і вчинок його був якийсь інстинктовий: він перейняв би коні й тоді, коли б у повозі нікого не було.

Пацієнт здоровішав з кожним днем. Лишалося ще тижнів два до остаточного його одужання, бо нога ще мусіла деякий час у гіпсі лежати, як княгиня одержала одного ранку телеграму, яка її негайно викликала до Парижу. Справа не терпіла зволікання. Отже, навідавшись востаннє до хворого, вона нанесла йому купу солодких речей, обіцяла дбати про нього і далі та повернутися тижнів за два. На прощання ще раз зі сльозами на очах дякувала, зняла з шиї золотий, синьоємальовий медальйон, в якому був мініатюрний портрет її з донькою на руках, і надягла йому на спогад про чудесне урятування. Хлопець був зовсім збентежений, почував себе тепер винагородженим понад усяку міру і щасливим власником маленького скарбу, з яким не розлучатиметься ніколи.

Княгиня задержалась у Парижі багато більше, ніж думала. Аж по шістьох тижнях повернулася до Славути, та Андрія Гармаша вже не було там. Він, як тільки лікар дозволив йому на це, виписався з лікарні, щоб соняшними шляхами мандрувати далі, до Криму, де хотів зустріти ранню південну весну, яка прийде по лагідній зимі. Він міг би ще довго лишатися в лікарні на добрих харчах, але туга за далечинню повабила у

невідоме. Ані вино, ані солодощі й овочі замінити йому не могли п'яного повітря ланів і гірських височин, байраків і хуторів, що, виринаючи з незнайомого простору, гостинно його вітали, віддавались йому у полон, немов казковому воякові, що переможно крочив світом, який розчиняв перед ним нові й нові зачаровані ворота у незайману далечінь.

Княгиня була в розпачі. Вона дала оголошення в газети, що розшукується такого-то. Але ніхто не відгукнувся, бо Андрій Гармаш газет не читав. Не до них було йому під час далеких мандрівок і днів запеклої роботи, до якої він ставав там, де траплялася нагода: в Баку, Батумі, Херсоні, Києві, Харкові чи Одесі. Славутська подія поволі відходила у далеке минуле, і нагадував про неї тільки часами медальйон, який він беріг, як найбільшу коштовність.

Княгиню мучила думка, що вона не відплатила належно за саможертвенний чин, яким невідомий робітник урятував їй і дитині життя. Докоряла собі, що не подала своєчасно звістки до лікарні, не наказала Гармашеві зголоситися конче до палацу, як одужає. Вона ж хотіла заопікуватися дальшою долею його, зробити життя його легким і щасливим, позбавленим тих турбот, що їх несе з собою бурлацьке існування і тяжка робота. Мала все те на меті, але не встигла сказати йому. Отже, невдячно виявила себе, відплативши невеличкою кількістю шоколаду та овочів за те, що людина наразила себе на смертельну небезпеку, що скалічила себе, бо хоч кістка зрослась, як лікар казав, дуже добре, але хто знає, чи сліди перелому не даватимуться взнаки протягом цілого життя. На думку про це все сором заливав їй обличчя. Занепокоєна і стурбована, не раз вона спиняла свій повіз чи забарювала біг коней, коли траплявся хтось по дорозі, що зростом і лицем, як їй здавалось, нагадував незнайомого юнака, який самовіддано кинувся під колеса.

Обдаровувала всіх калік, що траплялися дорогою. По четвергах гостила їх у себе в палаці, їздила до Ченстохови, до Матері Божої Остробрамської та інших католицьких святих місць, куди стягалося багато безруких, безногих і кривих, що сподівалися знайти там як не одужання, то принаймні тимчасову потіху, і так само щедро наділяла їх тим чи тим. Улаштувала нарешті у кількох містах притулки для калік, з якими нещастя трапилося від того, що хтось їх переїхав. Такого роду каліки забезпечувалися на все життя. Таким способом княгиня думала хоч частково сплатити той борг, який через недбалість не віддала тому, хто врятував їй дівчинку, яка росла на її очах, гарнішала з кожним днем, з дитини ставала панною, що стягала на себе закохані погляди і буяла квітучою радістю, яка осявала близький уже передвечірок княгининого життя. Дочку свою виховувала так, щоб та ніколи не забувала добро, якого від кого-небудь зазнала, пестила в ній вдячний спомин про незнайомого юнака, зв'язаного з подією, яка поволі примерхала в пам'яті, і вчила молитися за нього. Кожну річницю незабутнього дня святкувала тим способом, що влаштовувала великий бенкет для калік цілого міста. Святкувалося її також по притулках, що їх побудувала княгиня.

Саме ім'я рятівника, що його раз чи двічі тільки княгиня принагідно чула, забулося, протягом років вивітрилося з пам'яті. Лишився у спогадах лише русявий, усміхнений юнак. Коли за нього молилися, то нагадувалося Богові про "доброго чоловіка, що врятував нас від смерті". Таким безіменним, вічно молодим і усміхненим він жив у спогадах, таким він лишився, коли минуло п'ять, десять, п'ятнадцять і двадцять літ.

Протягом тих років Андрій Гармаш звідав усю Україну, увесь гарячий південь понад Каспієм і Чорним морем і тричі завітав був аж до Архангельського краю, поблукавши берегами Мезенської затоки. Скільки разів мав він нагоду осісти на якомусь місці, одружитися з тією чи тією дівчиною, що покохала його (бо багато таких траплялося скрізь), міг він добутися достатків, зробитися статечним міщанином, мати свою хату, город і садок, і дітей, але понад усе полюбив він мандрівне блукання, бо так увесь світ з усіма скарбами належав йому, і, не маючи власного сталого кутка, Андрій Гармаш володів усіма байраками, чагарниками і хуторами, що траплялися на його дорозі.

По двадцятьох роках блуканини вже срібні нитки поблискували подекуди в його русявому волоссі, пісня вже не вилітала так задиристо з грудей, і осінь життєва вересневим павутинням мало-помалу заткала простори, від чого насиченість їхніх кольорів трохи втратила на своїй яскравості і немов заволоклася прозористим димком.

Одного дня, мандруючи від Херсона до Одеси, він зустрів на битому шляху Йосипа Баріку, з яким колись (років п'ять тому) мандрував в околицях Кривого Рогу. Привітав його, як старого товариша в мандрівці життєвій, і обоє разом попростували далі. Не була з Йосипа Баріки путня людина. Десь він покинув напризволяще жінку і дітей, роками вже не бачив їх і ними не цікавився. Що заробляв, те здебільшого пропивав. Безліч разів за бешкети, а вісім разів за кримінальне злочинство покутував у в'язниці. Він намагався зтягти Гармаша до кожного шинка і сердився, коли той йому не йшов на руку. Закидав йому скнарство, бо знав, що Андрій за пазухою носить усі свої заощадження за останніх кілька років, про що у щирості своїй розказав Баріці. Признався навіть, що тепер, коли не почуває в собі вже колишньої свіжості і бадьорості, починає думати над тим, чи не пора йому, справді, осісти статечним господарем і пошукати дружину, яка згідна була б ділити з ним не бурхливу весну, а спокійну осінь колись рясного пригодами і враженнями життя.

Барика зацікавився був медальйоном, що висів у нього на шії. Андрій розчинив його, показав фотографію і розказав стару, призабуту подію. Барика докоряв, що Гармаш був дурнем, не скористав зі щастя, яке само давалося йому до рук; він же такою мірою прислужився княгині, що міг вимагати від неї бозна-якої винагороди, а вона не відмовила б, бо Сангушки - найбільші на Волині багатії. Але Гармаш тільки посміхався. Він думав, що, мабуть, добре, що так сталося, як воно є, бо, ставши замолоду забезпеченою людиною, ніколи не сходив би він стільки світу божого, а що ж той світ вартий, коли бачиться

його тільки з вікна вагона! Він не знав і не тямив, як багато ще інших наслідків потягло за собою його зникнення: що несвідомо скерував він життя княгині на інші рейки, що спричинився до того, що сотні понівечених знайшли собі харч і притулок, що сам він дороговказним вогнем запалав на життєвому шляху матері і доньки, що постать його, оточена фантастичним ореолом героїства, стала предметом своєрідного культу. Про все це йому вві сні не мріялось, у думці не гадалося.

Одного разу ніч застала обох бурлаків у лісі. Повітря було тепле, як у липні після спеченого дня, і вони поклали собі тут переночувати. Примостившись під високим явором, прикорні якого правили за подушку, вони замісто стелі мали над собою зоряне небо. Гармаш швидко заснув, але не спалося Йосипові Бариці. Він перевертався з боку на бік. Одна невідступна думка точила йому мозок. Кілька разів він підводився на лікоть, прислухався до спокійного Гармашевого віддиху. Знову лягав, знов підводився, чуїно наслухоючи. Вийняв з халави довгого ножа, попробував рукою, чи гострий, поволі, плазом скрався до зануреного в глибокий сон, коротко націлівся і міцним, метким і раптовим ударом аж по самий держак встромив його в горло. Гармаш і не скрикнув, а тільки вві сні захрипів. Повернувши ножа, лишив його в рані, щоб кров не хлинула за пазуху і не замочила грошей. Тоді ті гроші витяг, зняв медальйона, заховав усе і поспішив покинути місце свого злочину.

За тиждень якийсь Барика опинився в Славуті. Що з грошима робити, знав, а який ужиток з медальйона зробити, ще не уявляв собі, та старанно морочив собі тим голову. Був певний того, що медальйон цілого маєтку вартий, що буде його ключем, який відімкне двері до сховища таких скарбів, про які він мріяти не міг у своєму неохайному, бродячому, злочинному житті, темному, як морок печери, але раз-у-раз освітлюваному нежданими ракетами бешкетів, пиятик і розбишацьких наскоків.

Малюючи собі привабливі картини, як він у достатках і розкошах доживе своє гріхове життя, обдуривши княгиню і дочку її байками, що їх уже починав складати в голові своїй, Барика термосив ланцюжок, на якому висів йому на шії медальйон, раз-у-раз відмикав покришечку, поглядаючи на портрет, і, надто захоплений рожевими мріями про майбутнє, переходячи на другий бік вулиці, ледве зчувся, що надлітає великий повіз, але завчасу встиг його виминути. У ту саму хвилину відчув, як щось йому зслизнуло з шії, вислизнуло з-поміж пальців. Усвідомив у раптовому переляку, що ланцюжок обірвався, і медальйон покотився на піскувату дорогу, за мить він потрапить під колеса або під копита коней, — медальйон, що був талісманом, який відімкне двері до скарбниці, яка криє у собі гори невидимих ще для ока самоцвітів, що їхнім тьмяним чи яскравим блиском озоритися має темна будучина. Усвідомивши це в одну блискавичну мить, з блискавичною швидкістю метнувся крок назад, послизнувся, щось схопив, затис, відчув, як голова його важко гепнулась об камінь, бо згори щось немов ковальським молотом важко гупнуло по ній, і майже не відчував вже, як тягар якийсь прокотився по його тілу.

Візник спинив коні, перехожі люди заметушилися навколо.

У той час повільною ходою наближався другий повіз, елегантний, в якому сиділа княгиня. Спинивши його, вона вийшла. Побачивши, що сталося, мовила, що то її справа заопікуватися тепер покаліченою людиною, бо робить вона те ціле життя своє. Як двадцять літ перед тим Гармаша, поклали до княжого повозу Барику, убивцю його. Коні рушили далі.

У лікарні лікар констатував, що розторощена черепна коробка, і міг тільки ствердити смерть, яка сталася, певно, ще під колесами. Всі зацікавилися ланцюжком, що звисав з затиснутого кулака. Коли його розтулили, звідти випав медальйон. Княгиня скам'яніла, схопила його, натиснула пружинку, покришечка відскочила, і під нею вона побачила свій юнацький портрет з донечкою на руках. Удар був такий раптовий, несподіваний, що княгиня мало не зомліла. Для неї не лишалося жодних сумнівів, що небіжчик, який тут лежав, був та людина, що двадцять років тому врятувала її і дитині життя. Подивляючи дивні шляхи Господні, якими доля зводить людей, вона сказала собі, що їй дається нагода хоч після смерті віддячитися невідомому рятівникові.

Поруч родинного мавзолею князів Сангушків поховано Йосипа Барику, поставлено йому мармурового надгробника, і золотими літерами викарбувано, що шістнадцятого вересня такого-то року врятував життя двох людей, матері і доньки, і рівно через двадцять років, шістнадцятого вересня знайшов собі смерть під колесами.

Княгиня не вдовольнилася тим. Вона сказала собі, що покійний мусів залишити по собі родину, якою вона могла б ще заопікуватися. Знайшовши в паспорті відмітку “жонатий” з зазначенням місця проживання, вона подалася з дочкою в далеке загумінкове містечко, відшукала дружину Барики, що мусіла годувати п'ятеро дітей різного віку, оповіла про шляхетний вчинок чоловіка двадцять років тому, чим дуже здивувала жінку, якій він ніколи про це не розказував. Взагалі не могла зрозуміти, як чоловік, якого вона п'ятнадцять років знала як злодія, забияку і нікчому, який не раз лупцював її та дітей, міг бути здатний на якийсь там шляхетний вчинок, але не висловила своїх думок. Діти навіть розчулились, а старшому синові очі загорілися. “Отже, батько не такий вже негідник, за якого ми всі його мали”, — подумав він, і це сповнило дитячою гордістю його душу. Княгиня заопікувалася не тільки добробутом родини, а також наукою і вихованням дітей Йосипа Барики, який був убивцею Андрія Гармаша, що колись у пориві самовідданості кинувся під колеса її повозу. Вона була щаслива, що сплачує тепер другу частину свого великого боргу.

У великій книзі Долі, де записано рахунок кожного із земнородних, золотим пером архангел занотував ще одне велике сальдо на користь княгині Сангушко. То була остання, найрадісніша жертва, яку вона

принесла дорогій пам'яті нікому невідомого бродяги-робітника, яку вже раніше вшанувала була великими офірами.

І Господь у незреченній благоді і мудрості своїй ту жертву прийняв.

Осінь 1947, Баварія.

ЯБЛУКА

Молодий козак Антін Перебийніс повертався з Січі додому. Кінь басував під ним, і він, стримуючи його нетерплячий порив, раз-у-раз натягував повід.

Сонце вже давно закотилося за обрій, і вдалині, в світлі місячному, виринали обриси білоцерківського замку, їхав він повільною ступою, повними грудьми вбираючи в себе пахощі навколишніх садків, і вряда-годи тихо посміхався, згадуючи бурсацькі роки або останні сутички з ляхами і турками. Йому було двадцять два роки, і світ лежав перед ним відкритий, вабив пригодами, далекими мандрівками аж ген до Чорного моря, чумацькими шляхами, що крізь степ неозорий аж до Криму лягли, широкою розлогістю водяного простору, що хвилями обмивав береги скутарські — хвилями, що на білому гребені виносили чайки легкокрилі, козацькі човни вітрильні на лоно правічне вітрів і змагань.

Багато чого навчився Антін за два з половиною роки в Січі Запорізькій: бути чуйним і завжди напоготові; бути щедрим і не відлічувати грошей, коли платиш; пам'ятати, що шаблю дано не на те тільки, щоб скарби добувати, а щоб боронити кволого проти дужого і бідного проти багатого; бути готовим голову скласти за віру, в якій народився і в якій виховали батьки; а паче за все берегти кодекс неписаний честі лицарської, що наказує не думати про власну безпеку, коли йдеться про те, щоб захистити знедоленого.

Ці чесноти лицарські не були готовим катехизисом правил поведінки, до якого мусиш звертатись у кожному конкретному випадку, а так увійшли козакові у плоть і кров, що діяли цілком несвідомо, автоматично, — так, як у бджоли інстинкт, що примушує її збирати з квітів нектар для меду, або інстинкт у мисливського собаки, який і без науки тямить, хто є його ворогом, а кого він має віддано любити.

Тепер саме Антін їхав повз довгий паркан, що обгороджував велику садибу: густий, тінявий садок з овочевими деревами, а десь у глибині його — дім з білими колонами. Повний місяць стояв уже високо, і світло його, немов з-під піднятих небесних лотоків, рясними струмками лилося на церкву, яка, скидаючись на наречену в адамашковій сукні, біліла під горбом, і стікало сріблом на темно-зелене шатро, що його творили яблуні, груші і вишні. Там, у привабливій гушавині, мусіли висіти велика, ядерна антонівка, ніжно-біла паперівка, шаршава ренета, що пахощі їхні зливалися в гаму таких невловних відтінків і переходів, що треба було бути справжнім знавцем ароматів, щоб (як знавець музики) розрізнити найтонші переливи і нюанси, які творять симфонію вечірнього саду на Україні.

Антін спинив коня, зазираючи за високий паркан. Він змалку ріс у батьківському садку і спав у курені. Ті спогади дитячі повинні хлинули в його душу, схвилювали, вичакували із п'ятми видиво власної, родинної садиби. Від самого обіду не мав він ані кришки в роті, шлях був курний, сонце пекло цілий день. Хотілося передусім вгомонити спрагу. Яблука, що їхня прохолодна округлість, на дотик ще не відчута, а для ока невидима, поки лише вгадувалась у темному галуззі, як жіночі округлості грудей під чорними шатами, — вабили його разом і неприсутністю, і близькістю.

Згадав, як він бурсаком уночі з товаришами грабував сусідні садки, як це, дарма що каралося, вважалося за відважну лицарську виправу, що виховувала дух отаманії, — і це остаточно перемогло вагання і сумнів, чи буде такий вчинок співзвучний з теперішньою гідністю його, гідністю козака Запорізької Січі.

За десять кроків далі ріс під парканом явір. Козак, під'їхавши, прив'язав до нього коня, а тоді, знову зіп'явшись на сідло, легко пересмикнувся через огорожу і скочив у високу росяну кропиву. З хвилину стояв, прислухаючись; чути було тільки, як то тут, то там яблуко з коротким стуком падало в траву. Намацав у темряві і знайшов під деревами з півдесятка. Яблука були просякнуті похолоддю місячною і, гамуючи спрагу, наливали солодкістю, яка є вдвоє солодшою, коли співається її з забороненого овочу.

Далекі спогади зароїлися в душі козака: великий баштан за батьківським садком; ставок з високим очеретом, в якому він бродив по груди в воді; качки, що їхні гнізда він видирав; тужливий крик чібиса над болотом, — усе це миготіло барвами соняшних днів такого ще свіжого в пам'яті дитинства і в легкому танку закружляло навколо нього.

У цю мить із дому, що білів наприкінці алеї, долинули звуки клавесина. Зацікавлений, Антін наважився вийти з-під широкого намету дерев і почав обережно, травою, яка глушила кроки, вздовж і обіч алеї посуватися до будинку.

Незабаром опинився перед фронтоном високого дому; з відчиненого вікна горішнього поверху вилітали не тільки ті звуки клавесина, а ще й уривки пісні, яку наспівував жіночий голос:

Зсушив мене, зв'ялив мене,
зсушив мене, молоду,
ой, як вітер із морозом
тую траву зелену.

Сушиш мене, в'ялиш мене,
як вітер билину;

мудрий будеш,
як добудеш молоду дівчину.

Щоб краще вловити слова, зайшов він за гіллястий каштан, що був саме проти вікна і що в тіні його мусів почувати себе у безпеці. Та навколо в садку все було тихо, і він навіть зважився трохи наперед ступити, одним кроком у довгасту смугу світла, що падало від вікна, і ввесь закам'янів стовпом напруженої уваги.

Хоч серце у Антона Перебийноса було вояцьке, але чи ж у двадцять два роки могло воно не мріяти про дівчину, — дівчину, образ якої давно склався в його уяві як ідеал жіночої краси: вона мусіла мати ясне, як льон, волосся, дугасті чорні брови і темнокарі очі. Іншою він собі не уявляв ту, яку обере за довічну подругу життя свого. Крихка вона мусіла бути й тендітна, як рожева квітка на тоненькій стеблині, щоб тією тендітністю зрівноважити крицевість його натури. Отож не дивниця, що, чуючи голос жінки, яка лишалася невидимою для ока, він попускав віжки своїй фантазії, надаючи їй постаті то того, то іншого вигляду. Заслухавшись співу, забувся про сад і про яблука, про подорож, яка чекає його, і про коня, що нетерпеливився, тупцюючи навколо явора. Та враз, коли він стояв, тягся вгору і наслухав, щось важко бухнуло йому в спину, пара дужих рук схопила під пахви, а друга пара — не встиг він і стямитись — під коліна, він відчув себе піднятим у повітря, крутнувся й хотів випручатись, але то були два кремезні велетні, що з них один зауважив:

— Крутись, братіку, крутись, та не викрутишся!

На підмогу підоспів третій, і спротив Антонів був остаточно зламаний. Руки йому скручено назад і його поведено, швидше поволочено до білого будинку з колонами.

Опинившись у передсінку й побачивши, що зайва річ пручатися далі, він перестав чинити опір і, рішивши стрінути долу лицем до лица, доброхіть пішов, куди його тягли. Його попроварили коридором, а тоді відчинилися двері до покою якогось, він ступив через поріг і опинився в невеличкій порожній світлиці. З цього покою двері вели до іншого, куди скерував свої кроки один із козаків. Очевидно, щоб комусь доповісти. Антін чув тільки низьким басом дану відповідь:

— Гаразд, ведіть його сюди!

І репліку козака:

— Слухаю, пане полковнику!

Другий покій був великий, умебльований: вздовж стіни лавки, покриті плахтами; хіднички на підлозі; велика полиця з пугарями і келихами; в кутку образи з рушниками. Але невеличка канапа і перський коберець над нею, порушуючи загальний стиль, немов промовляли за те, що дім бодай чи не перебраний переможцем від польського магната. Посередині, ближче до вікна, стояв стіл, за яким сидів сивий запорожець над якимись паперами. На столі горіли дві свічки в срібних поставцях. Коли Антін увійшов, запорожець вийняв з рота люльку і спрямував на нього допитливий і, як здалося Антонові, трохи здивований погляд своїх сірих очей, так ніби він сподівався чогось іншого. З хвилину придивлявся йому пильно і врешті запитав:

— Де ж ви злапали котика?

— Під вікном, — обізвався один із козаків, той, що перший вхопив його був.

— Замість звабити пташечку до себе в темряву, він на цей раз сам вибіг на світло, — мовив другий.

— Осмілів з часом, — додав третій.

— Жбан черпає воду, поки не потрощиться, — резюмував сивоусий за столом, ще з хвилину з зацікавленням приглядався юнакові, а тоді промовив:

— Що ж нам, панове, вчинити з цим єгомосцем?

— Добродій дуже упрів, борикаючися з нами, — знову почав перший. — Тоді чи не добре було б дати йому остудитися, ульокувавши на ніч до холодної, а самим тим часом обміркувати справу.

— Можна навіть шановному добродієві влаштувати купіль, — долучив другий, — посадовити на всю ніч у казан з зимною водою.

— Коли добродій за дві години скаже, що змерз, то можна воду маленечко підігрівати і поволі довести навіть до кипіння, — докинув третій.

— Залишіть ці штуки туркам, — гостро обізвався сивоусий.

— Тоді хоч трохи, так з пару тижнів, потримаймо пана Антонія на страві *rywintego Antoniego*, — знов укинув перший.

Тут Антін Перебийніс здивовано глипнув очима: звідки вони, в біса, знають, як його звуть?

— Я пропоную веселішу розвагу, — мовив сивоусий, і коли ті троє запитливо на нього подивились, він коротко кинув:

— Вовки!

Перший козак аж підскочив. Двоє других потирали собі руки.

— Оце видовище буде! Хай-но шаблюкою помагає на них! Побачимо, як собі раду з ними дасть.

— Як раду дасть, то честь і слава йому. Скатертиною йому тоді дорога в далекий світ. Аби тільки вдруге сюди не заблукав.

Лють узяла юнака, що ним так розпоряджають, ніби він був якийсь предмет, мертва річ, з якою можна робити, що хочеш. Зрештою не знав, чи брати цю розмову за поважну, чи за жарт, і рішив устрянути в бесіду.

— Насамперед, панове, треба б у мене спитати згоду чи то на купіль, чи на гладіаторське змагання, бо справа в першу чергу торкається моєї недоторкальної особи.

Всі четверо здивовано перезирнулись.

— Пан, потрапивши у полон, збирається, здається, вести пертрактації про умови капітуляції, яка стала доконаним фактом, — повільним тоном заговорив перший.

— Мабуть, пан не здавав собі справи з консеквенцій, які мусів потягти за собою перший необачний крок його, — зауважив другий.

— Прийміть, пане, з цього приводу мої щирі кондоленції, — з глузливою вибачливістю докінчив третій, глибокий відваживши поклін у бік Перебийноса.

— Необачність не є злочинством, — знов підхопив нитку розмови юнак, — і нема на Україні того звичаю, щоб за неї катували.

— Але чи ж ваша необачність не виявила злочинницького наміру? — забрав слово той, кого називали полковником.

— Так, злочинницького наміру, за який нас ще у бурсі сікли різками, — відізвася юнак.

— От як! То вже в такому ніжному віці пан був ласий до амурних пригод, — знов укинув перший козак.

— Та ніяка амурна пригода не привела мене до вашого садка, — огризнувся Перебийніс.

— А що саме, коли дозволите спитати? — нашорошився той.

— Яблука!

— Як то яблука? — здивовано перезирнулися троє, а четвертий за столом звів догори свій пильний погляд.

— Яблук ваших схотілося покуштувати.

Тут усі четверо вибухли таким реготом, що аж шиби у вікнах задзеленьчали.

— Яблука, ну й жартун! — троє козаків аж за боки бралися. А полковник, відкинувшись на спинку крісла, до сліз реготав.

— Захотілося тих яблук, що достигли за пазухою у доньки моєї! — кинув він безцеремонно і трохи цинічно.

Перебийніс з подиву очі вилупив і з повагою відказав:

— Повірте, пане полковнику, що я вашої доньки у вічі не бачив.

— Добре вибріхуєтесь, добродію. Але не переконливо. Щоб дістатися до садку, ви мусіли перелізти через паркан. Скочили туди, як кажете, по яблука. Але почали скрадатися до вікна моєї доньки. На тому інфлягрантному вчинку вас піймано. Чи ж екстраваганція такої поведінки вам самому не впадає в очі?

Перебийніс мовчав, бо не знав, що на це відповісти.

Полковник далі провадив:

— Невже ви думали, що я без кінця толеруватиму оте потаємне листування та нічні побачення в альтанці та за ліщинами, коли дальша толерація такої копуляції мусіла неодмінно призвести до компрометації панни в очах суспільства?

Один із козаків глузливо укинув:

— Пан вибріхується, бо певно ляский гонор не припускає й думки про ганебне контагування шляхтицької білої плоті зі смердючими звірами вовками-сіроманцями.

— Бо інакше ж панові лишався б тільки один-єдиний вихід на волю: крізь вовчі шлунки, — докинув другий.

— Це ж однаково, що вдруге на світ народитись, — додав ще третій, — тільки що тоді й рідна мати не пізнала б пана-єгомосця.

Тут Перебийніс спалахнув:

— Сьогодні ви з мене робите ляха, а завтра зробите турка. Та ще дозволяєте собі глузувати у вельми непристойний спосіб. Якщо вам (як не дивно!) відомо, як мене звать на ім'я, то мусіли б знати, хто мій батько. Я козацького роду, син Павла Перебийноса, старшого осавула, підхорунжий війська Січі Запорізької. Можете пересвідчитись, — і з цими словами він люто шпурнув на стіл невеличку, шнурочком перев'язану, пачечку документів. Полковник уважно переглянув їх і тоді, видно, вдоволений, сказав:

— Я дуже радий, що ми з вами рівня і що не буде тут, як я боявся, мезальянсу. — А тоді, звернувшись до козаків: — Очевидно, ваші інформації, панове, були невиспачальні. — І знов до молодика, повертаючи йому папери: — Це регулює справу в лагідний і шляхетний спосіб. Приготуйтеся, пане підхорунжий, стати завтра вранці до вінця з моєю дочкою. Маєте до шостої години час обміркувати з нею все; ото ж майже вся ніч перед вами.

Перебийніс хотів щось сказати, та був такий збентежений, що спромігся тільки промурмотіти:

— Таж я вашої доньки ще не знаю.

Але його зустрів такий грізний погляд сірих очей, що він змовк, а полковник прогримів:

— То ви вважаєте, що Перебийноси стоять надто високо, щоб своячитися з Сагайдаками! Не минути вам, сто чортів, вовчого зуба, хоч би й батько ваш звався Палій чи Дорошенко! І доки ви мене, старого, будете дурити байками! Дивно мені, що ви, син поважаного батька, якого я особисто знаю, пішли манівцями, а не простою дорогою, засилаючи сватів з рушниками. Не люблю я ласунів, які тягнуть снопи з поля, якого не орали й не збираються орати. Заведіть його, хлопці, до панни Оксани!

Полковник став і обернувся лицем до вікна, тим даючи знати, що розмова скінчена.

“Хлопці”, які вже були досить поважного віку, вивели юнака в коридор, крученими сходами повели нагору, знов увійшли в якийсь темний прохід, відчинили якісь двері і вштовхнули в кімнату.

— Антось! — з цим криком кинулась до нього молода дівчина, та враз спинилася посередині кімнати і прикипіла до місця.

Перебийніс тільки чув за дверима сміх козаків і як один із них сказав:

— Еге, одразу признала свого Антося.

Тим часом панна дивилася на нього широко розплющеними з жаху очима, враз, очевидно, усвідомивши свою помилку, неспроможна ні слова вимовити. Молодик стояв теж, як укопаний, але зовсім не з переляку, а тому, що ця дівчина з ясним, як льон, волоссям, темнокарими очима і дугастими чорними бровами не тільки цілком відповідала його вимареному ідеалові жіночої краси, не тільки була втіленням усіх мрій його юнацьких, а ще мала у собі щось нове, що й в мрії не мріялось, якийсь променистий блиск лежав на обличчі, немов світилось воно відсвітом якогось внутрішнього вогню.

— Хто ви? — спитала вона нарешті, перемігши оторопіння першого моменту.

— Підхорунжий Антін Перебийніс. Ваш батько щойно видав наказа, що я маю завтра вранці одружитися з вами, — випалив він відразу.

— Боже! — дівчина сплеснула руками і закрила долонями лице. — Який же він жорстокий! Віддати мене за першого-ліпшого, що перебіг йому дорогу!

Вона, хвилюючись і ламаючи руки, почала ходити по кімнаті.

Юнакові стало ніяково і він почав говорити:

— Не думайте, панночко, що я якось причетний до змови проти вас. Півгодини тому я нічогосінько не знав про те, що мене чекає. Я їхав конем і (соромно признатись) перемахнув через паркан, щоб підібрати кілька яблук у вашому садку, і от, почувши, як ви граєте на клавесині, зблизився до вашого вікна, щоб послухати вашого співу. — (Тут панночка раптом зиркнула на молодика з-під довгих вій своїх, на яких нависли сльози). — На тому мене й застукали троє козаків, потягли на розмову до пана полковника, що є, очевидно, вашим батьком. Мова йшла про якогось Антона. А що й мене звуть Антоном, то я не відразу зміркував, що мене плутають з кимсь іншим, та не спромігся переконати пана полковника, що я вас у вічі ніколи не бачив, хоч і чув ваш голос, який в пісні закликав когось добути молоду дівчину. — (Тут панночка густо почервоніла). — Батько ваш, певний у тому, що то я був, поставив мені до вибору: або шлюб, або каюк.

— Яка ж я нещасна, — знов заломила руки панночка. — Одружитися з людиною, яка мене не кохає і яку я вперше у житті бачу! А де ж Антось! Чому він не з'явився сьогодні? Він же мені у душло листа поклав, що буде сьогодні вночі. Хотів мене з собою геть звідси забрати.

— Листа? — децю неймовірно перепитав юнак.

— Так. Ну, звісно, це не такий лист, як часами батько дістають від пана гетьмана або надсилають до турецького султана. Антось клав мені до дулла кілька прутиків, зв'язаних до купи. Цими прутиками визначав він день нашого побачення. — І дівчина швидко заговорила далі: — Один прутик — це означало неділя, два прутики — понеділок і так далі, сім прутиків — субота. Якщо побачення мало бути вночі, то долучалося синю квітку, якщо за дня, то білу. Виноградний листок визначав альтанку як місце нашої зустрічі, а ліщиновий — місце за ліщиновим гайком.

— Хитрий спосіб! — здивувався козак.

— Це я до цього додумалась! — гордо мовила дівчина. — Отож він на цей раз поклав синю квітку, долучивши до неї білу трояндову пелюстку. Це значить, що я його мала чекати аж до світанку.

— Шановна панночко! Мені тепер уся справа ясна. Зі слів вашого батька я зміркував, що він давно за вами стежить, не тільки за тим, як ви поночі ходите в садок, а й за так званим листуванням вашим. Мабуть, давно вже й викрито вашу схованку на “листи”. З часом, певно, навчилися й ті листи читати. Тому й не диво, що сьогодні зробили засідку, в яку я й потрапив.

— Що ж тепер буде? — з одчаєм запитала Оксана.

— Нічого особливого не може статися. Ви колись дочекаєтеся свого Антося, і все буде гаразд.

— А ви?

— А за мене не турбуйтеся. Мені якось треба викрутитись із цього становища, в яке, завдяки своїй необережності, попав.

У цю хвилину ввійшла служниця, поставила перед гостем миску з яблуками і жбан доброго меду. Для пересохлих ясен козака цей напиток був справжнім нектаром, який відживив його і розв'язав йому язика. Оксана, вибравши найбільшу й найдозрілішу антонівку, простягла її з чарівною усмішкою своєму співбесідникові і промовила:

— Це яблуко неначе у вашу честь названо так. Віддайте ж і ви йому належне.

Антін подумав, що й предок Адам колись через яблуко потрапив у таку халепу, як він сьогодні. Але ж — шугнуло йому в голову — Єва не могла бути прекраснішою, ніж оця білява українка, що навіть у великому горі вміла вичаклувати такий усміх на устах своїх.

— Треба буде пану полковнику якось з'ясувати ситуацію, — сказав він.

— Та ви не знаєте батька мого! Він палахкий і на дію скорий. Заки встигнете йому довести, як воно було, він вас... та він і слухати не схоче, а самосудом стратить.

Антін підійшов до вікна й глянув униз. Хтось під каштаном проходжувався і покашлював. — Стережіть, — подумав він. — Якби не те, то зважився б униз скочити. — Зорі пливли у високому небі. Місяць за хмару сховався, а вітер з садка доносив пахощі матіоли.

— Що ж вам почати? — безпорадно питала дівчина.

— Що ж мені іншого лишається, як не дивитися сміливо у вічі тому, що має статися? У боях з турками і ляхами смерть не раз стояла за плечима, та Бог милував.

— Ах, то ви вже бували і в боях! А мій Антось ще тієї справи не тямить, пороху не нюхав.

Потік спогадів ринув на Перебийноса, і він почав оповідати, як під Аккерманом козаки у турків ясир відбили; як вони на чайках підпливли до Скутари, як вискочили на берег і зчинили пожежу; як у бою під Гуманем сам-на-сам зітнувся з лаським полковником і, в полон його взявши, відібрав у нього, як воєнну трофею, самоцвітами оздоблену шаблю, оту, яка тепер у нього, Перебийноса, при боці.

Тебли години, дівчина слухала з широко розкритими очима і врешті, зітхнувши, промовила:

— А мій Антось проти ляхів не міг би битися, бо сам наполовину ласької крові.

— Як то наполовину?

— А так, має українку-матір і батька-поляка.

— Еге-е-е! Тепер я розумію, чому це мене ваші молодці за ляха мали. Я на них навіть розсердився за це... Ах, пробачте! — Перебийніс зняковів, бо зміркував, що міг тими словами образити панночку, яка з ляхом кохалася.

— Розуміється, батькові, певно, краще смерть була б, ніж віддати мене за підляшка. Якби не ви, а мій Антось йому в руки попався, то, певно, з ним би недовго панькались.

— Ну, мені роблять особливу честь. Обіцяли влаштувати гладіаторське змагання з вовками, в якому я, так мовити, гратиму головну роль. Знаєте, як це за давніх часів у Римі було: Caesar, morituri te salutant!

— О, не жартуйте! — заломила руки дівчина. — Ви не знаєте, які то люті тварини. Вони голодом виморені і накинуться на вас, мов з пекла вискочили. Пам'ятаю, як вони роздерли отих двох турків, яких у цей спосіб скарали за те, що ясирникам нашим очі виколували. І шматочка від них не лишилося. Наші козаки їх поодиноці виводять із пивниці і прив'язують. Та якби їх на вас пускали, то з шаблею своєю ще дали б їм, може, якое раді; а тож усіх разом на вас нацькують. Ні, я цього не переживу! Отого страшного видовища вашої смерті... ані ганебного шлюбу з чоловіком, якого мені накидають.

Дріж перебігла по тілу вродливої дівчини, і вона, обливаючися сльозами, віддалася цілком своєму відчаєві.

— Невже ви думаєте, — заговорив Перебийніс, — що я за ціну вашого нещастя куплю собі життя? Тож знайте, лицарська честь наказує, ані хвилі не вагаючись, жертвувати ним, коли цього вимагають обставини.

У цю хвилину двері відчинилися, й увійшов козак (один із тих трьох) та сказав:

— Пан полковник хоче довідатись, чи ви вже надумались, бо, залежно від відповіді вашої, йому треба зробити ті чи інші приготування.

— Скажіть полковникові, — мовив Перебийніс, випроставшись, — що відповідь мою він вже має. — Я не збираюся одружитися з його дочкою.

Козак вийшов. Хвилин за п'ятнадцять знизу, знадвору, долинуло довге, затяжисте вовче виття. Перебийніс виглянув з вікна і при тьмяному світлі місяця, що добувалося з-за хмар і вже ніби змагалася з ранковою млою, він доглядив на припоні темні постаті шістьох великих хижих звірів, що з піднесеними до неба гостромордими головами колом сиділи і заходилися сумним, тужливим виттям.

Дівчина сіла в кутку, вуха затуливши долонями. Так пролинуло кілька хвилин. Виття не вгавало. Враз вона, немов прошита блискавичною думкою, зірвалася з місця, схопила юнака за руку і потягла за килим, за яким відкрився маленький покоїк.

— Звірі надворі, отож дорога через пивницю вільна, — мовила вона і підняла дошку в підлозі.

Перебийніс побачив вузькі сходи без бильців, що вели кудись униз.

— Швидше! — мовила вона. — Потайний хід виведе вас до пивниці. Там, у другій ніші справа, намацаєте широку дошку, відхилить її, і відкриється довгий хід, який виведе аж ген у маленький гайок, кривів за сто від нашого саду.

Хвилюючись, вона підштовхувала його й принаглювала йти. Нахилилася над отвором, до якого він спустився на руках; волосся її торкалося його щокі; на лиці він відчував гарячий віддих її. На коротку мить йому в голові трохі запаморочилося, і він ніби навіть завагався, чи йти йому. Ця дівчина, хоч вона належала чужому, якимсь дивним чаром тягла його до себе.

Антін поринув кудись у чорну темряву та, руками намацуючи обидві стінки, почав поволі посуватися вперед, обережно, щоб не наткнутися на перепону, не впасти і не наробити галасу. Коли сходи скінчилися, він опинився в якомусь ширшому приміщенні. Запах вина зрадив йому, що він був у пивниці. Тоді, мацаючи вздовж правої стіни, він дійшов до першої ніші, заставленої бочками та пляшками. Проминувши її, дійшов до другої. Тут він раптом почув кроки, які зближались з другого кінця, і пірнувши за велику бочку, присів і скорчився. Хтось наближався зі свічкою в руках, підійшов аж до самої бочки і почав вино з неї цідити. Перебийніс причаївся, як миша під мітлюю. Комусь поночі захотілося пити! Коли той "хтось" докінчив цідити і почав віддалятися, Перебийніс, підвівшись, подивився йому вслід. То була служниця зі свічкою в

руці, що відсвіт її тремтів на стінах пивниці. Коли вона зникла, козак домацався до дошки у другій ніші. Вогкістю і загухлим повітрям дихнуло на нього, коли її відхилив. Він подався у темряву. Стіни обабіч були вологі, і часами йому здавалося, що нога ступає в мокровину. Правою рукою весь час тримався стіни, та, пройшовши кроків із двадцять, раптом лобом стукнувся об стрічну стіну. Прохід кінчався. Заскочений, він спинився, простяг у бік ліву руку і пересвідчився, що там була порожнеча. Зміркував, що коридор завертає вліво. Тепер посувався вже обережніше, мацаючи то правою, то лівою рукою, щоб лобом знов не наскочити на перепону. За п'ятим поворотом світло ліхтарика йому блиснуло несподівано в очі, і з-за кута виступили двое молодців з мушкетами, скерованими йому проти грудей.

— Ану, добродію, повертай-но краще назад! — мовив один із них.

— Не на дурнів напав, — додав другий. — Ото вже години три сидимо й чекаємо на тебе. Так і знали, що сюди потягнешся.

Стиснувши зуби, Перебийніс попрямував назад. Той самий вузький, чорний хід. Дошка і пивниця. Тепер, ідучи, намацував собі шлях вздовж лівої стінки. Ось і вузьенькі сходи, якими почав підійматися вгору. Постукав, і дівчина відкрила половицю.

— Поставили варту, — коротко сказав він. Але, дивна річ, почував якусь радість, побачивши над собою оте дівоче обличчя з карими очима і ясним волоссям, на якому малювалися тривога, розгубленість і розпач. Почуття жалості до цієї дівчини, яка більше, ніж він сам, хвилювалася за життя його, залило його істоту. Хотілося її потішити, і він знов почав говорити, що змагання з вовками мусить бути річ така для нього цікава і нова, що він, зрештою, не шкодує, що втеча йому не вдалася. Це, як не як, буде одна з найцікавіших пригод його бурлацького, несподіванками рясного життя. Така нагода, мовляв, не щодня трапляється. Але дівчина хитала головою і казала, що то справа зовсім інша, як битися з двома чи трьома яничарами. Поки обороняєшся від переднього вовка, ззаду скочать троє на спину; отож із шаблею в руці дзигною крутись на місці, а цього довго ніхто не витримає. Як не доводив і не потішав її, жах, що стояв їй в очах, не зникав. Хотів би її пригорнути та тихо пестити, вгамовуючи тривогу; але свідомість, що серце її належить іншому, не дозволяла йому цього.

Та враз унизу зчинився якийсь галас. Кілька голосів, один одного перебиваючи, щось говорили, кричали. Перебийніс підійшов до вікна, щоб окинути оком ситуацію. Сіра світанкова мла вже зависла над садом. Вовки, осатанілі, скавуліли, скавчали й скакали, спинаючись на задні ноги, геть рвучися з припони й натягуючи ланцюги. З того хаосу, гармидеру і метушні долітали уривки фраз, з яких вичувалося, що когось піймали, когось вели. Тепер Перебийніс побачив, що вовків поприв'язувано на деякій відстані один від одного, так що не могли вони доп'ястися один до другого. Отже, той, хто прив'язував і відв'язував, не наражався на небезпеку стати жертвою одночасного нападу двох із них.

Зненацька двері до покою розчахнулися, і козаки вштовхнули якогось шмендрика.

— Ану, чи не помічник то, що мав вам сьогодні допомогти викрасти панночку? — спитався один, звертаючись до Перебийноса.

Той дивився на чуже обличчя переляканого хлопця, який зі страху трусився, і сказав:

— Не знаю того добродія, але, якби потребував помочі, то, певно, добрав би собі когось дужчого, а, може, й відважнішого.

— А чи знаєте ви, панночко, цього добродія?

“Добродій” скерував мовчазний, але проречистий погляд на дівчину.

— Вперше в житті своєму бачу цього пана, — холодно промовила вона.

— Що з ним робити? — презирнулися козаки.

— Та пустимо, — мовив старший з них. — Хай геть колесом котиться, та накажіть, щоб не швендявся вздовж нашого паркану туди й сюди без потреби.

Шмендрик, кинувши швидкий, вдячний погляд на дівчину, зник.

Запанувала мовчанка. Знизу знов почало долимати вовче виття.

— Невже ви воліли би піти на смерть, ніж одружитися зі мною? — запитала вона знічев'я.

— Та чи ж ваше щастя не варте того, щоб хтось віддав за нього життя?

— Життя за щастя моє з Антосем, — повільно мовила вона, — або вірніше, за щастя Антоса зі мною.

— Гей, як сів на коня, то так драла, дав, що тільки курява стовпом, — хтось зареготався внизу.

У Перебийноса серце так і йойкнуло, він перехилився через вікно і запитав:

— А якої масті кінь?

— Каштан з білими плямами, — відказав голос знизу.

— Господи! Мій кінь! — скрикнув Перебийніс, і хвиля гніву залила йому лице.

Обурення кинуло кров в обличчя й дівчині.

— Хотів би я знати, хто він такий, отой шмендрик, що був щойно тут, — додав юнак.

— То був Антось, — по довгій паузі мовчання тихим голосом промовила Оксана.

Ціла буря різнорідних почувань хвилями залила душу Перебийносову. Так ось вона, та панночка з ясним волоссям і темними очима, вимріяний ідеал юнацьких днів, що голосом і рухами своїми взяла його в полон! Якби не гамував він весь час свого почуття, то сторч головою полетів би в оте кохання, що, мов пурпурова хлань, кликало і вабило до себе юнака. Кохання до тієї красуні, що віддала своє серце другому. Злодієві, за якого вона ладна покласти душу свою, бо чи ж не урятувала вона його щойно, сказавши, що у вічі ніколи не бачила і не знає. Урятувала Антоса, щоб Антін Перебийніс віддав життя своє за того другого,

негідного. Бо ж життя Перебийносове надто дешеве. Коли поклала його на шальку, то шалька пішла вгору, переважило те інше.

Тоді тільки помітив він, що Оксана плаче, що ридання стрясає все її тіло. Це його трохи зм'якшило, підійшов і спитав:

— Чого ж ви, панночко, плачете, коли все для вас склалося так гаразд?

— О, як ви мене мусите ненавидіти, — хлипаючи, крізь сльози промовила вона.

— Чому ж ненавидіти? — безпорадно запитав він.

— Чому? А чи ж не пішли ви, не заперечуючи, отим підземним ходом, щоб тільки утекти від отого ненависного вам шлюбу? Чи ж не дивилися, як би вискочити вам з вікна? Чи ж не волієте піти у вовчу пащу, аніж під вінець зі мною?

— Таж Антось. . .

— Хай собі той Антось світ-за-очі йде! Не хочу його ні знати, ані бачити.

Перебийносові все в голові переверталось.

— Та ж я тільки чинив те, чого вимагала від мене моя честь лицарська, — лише спромігся він сказати.

— А що та ваша честь лицарська наказує робити козакові, коли дівчина каже, що його кохає, що жити далі не може без нього, та й не хоче; що серце їй розірветься, коли він геть відійде та покине її самотню?

— Оксано! — то був крик тріумфу, що вихопився з грудей юнакові, коли він раптом пригорнув дівчину до себе. А вона все ще хлипала, поклавши голову йому на плече, та то вже радше були сльози щастя. Волосся її запашною хвилею розсипалося йому на руки, він його тихенько пестив і кавав їй: — Підемо з тобою до батька твого, удвох йому все з'ясуємо, і все буде гаразд, бо ж його згоду ми вже наперед маємо.

— О, який же ти милий та блаженський, — сміючись, крізь сльози казала вона йому. — Та коли ми підемо тепер до батька, згідні одружитись, та розкажемо йому, як усе було, то він справді повірить і тоді попросить у тебе пробачення, а мене примусить чекати, поки з'явиться Антось, який їм висмикнувся сьогодні з тенет.

— Правда твоя, — засміявся він. І коли, обнявшись, вони обоє увійшли до покою батькового, Антін урочисто промовив: — Пане полковнику! Я за ніч надумався і зі щирим серцем і любов'ю беру за дружину вашу доньку.

— Давно би так, — промовив старий. — Чи ж не простіше було так учора сказати? Отже, ходім. Сонце зійшло, і панотець певно вже чекає у церкві.

Хвилини за двадцять усі зібралися в полковниковім покої. Господар частував вином, що наливалось в позлотисті пугарі. Пилося за здоров'я молодят. Трьом тут присутнім козакам було трохи ніяково. Один, напівжартома, просив пробачення за "контумелію", вчора заподіяну пану підхорунжому. Другий, плеснувши Перебийноса по плечу, запевняв, що справу з вовками не треба було аж надто поважно брати, бо полковник в останню хвилину однаково надумався б та, мабуть, до грецьких календ відклав би змагання. А якби справді дійшло було до цього, то, напевно, не всіх вовків разом, а по одному, щонайбільше по два пускав би на нього. Третій запевняв, що в усьому завинив Макар, отой шістнадцятилітній хлопак, що мав доручення стежити за непроханим гостем, який повадився вечорами ходити до панночки. Отой дурний хлопак і запевнив, що запопадливий відвідувач яблуневого садка - то Антось Кшетуський. Тому й сталося, мовляв, таке прикре непорозуміння.

Перебийніс кавав на те, що найбільше йому дошкуляє думка, що всі присутні однієї певно гадки, а саме, що він, Антін Перебийніс, злякавшись вовків, до шлюбу йде. Щоб довести протилежне, він ще сьогодні, після вінця, готовий приступити до змагання. Зовсім інші причини, про які він зараз не хоче говорити, спонукають його принаглити вінчання. Отже, хай вовків ще не ведуть до пивниці.

На це старий засміявся і сказав, що тепер йому, як батькові, належить виключне право визначити день, годину й умови змагання вовчого. Отож хай ніхто інший тим не турбується.

Ще хвилини за десять усі гуртом рушили до церкви. Похід замикав старий полковник.

Напівдорозі наздогнав його Макар і, захеканий, заговорив:

— Пане полковнику, пане полковнику! Тож той молодий, що з панночкою до вінця йде, то ж не є той самий, що заходжував до неї в садок.

Та старий кинув на нього погляд з-під насуплених брів і мовив:

— Та, може, я вже й без тебе дещо розкумекав. А ти, дурню, не встрявай у чужу справу, коли тебе ніхто не питає!

Червень 1947

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ
(1897—1948)

Леонід Мосендз народився 1897 р. у м. Могилеві-Подільському в родині державного урядовця. 1915 р. закінчив у Вінниці учительську семінарію. У роки Першої світової війни перебував

у російській армії, потім вступив до війська УНР. Після поразки УНР емігрував. З польської Ченстохови у 1922 р. переїхав до Чехословаччини, де 1923/24 р. закінчив гімназію і вступив на хіміко-технологічний факультет Української господарської академії в Подєбрадах. 1928 р. одержує тут диплом інженера-технолога й залишається в УГА асистентом.

У 1931 р. він захищає докторську дисертацію з проблем переробки нафти, працює в лабораторіях. У час пробудження Закарпаття Мосендз у 1937/38 р. викладає в Державній академії в Сваляві; а після окупації Закарпаття переїжджає до Братислави. У 1945 р. виїздить до Австрії. У м.Інсбруку Мосендз подружив з Ю. Кленом (О. Бургардтом), з яким разом 1947 р. видав (під спільним псевдонімом Порфирій Горотак) збірку пародійних віршів «Диявольні параболи». У 1946 р. тяжко хворий на сухоти переїжджає до Швейцарії, де в м. Більонаві 1948 р. помирає. Його спадщина багата: збірка «Зодіак» (1941), три поеми «Вічний корабель» (1940), «Канітферштан» (1945) і «Волинський рік» (1948), три збірки новел і оповідань («Засів», «Людина покірنا», «Відплата») і роман «Останній пророк» (посм. видання 1960). Виявив себе також у публіцистиці, перекладах.

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ

М. Селешкові

«І коли Отрок, юнак-ханенко, понюхав чарівного Євшан-зілля, що приніс йому гудець Оря від його батька хана Сірчана,— згадав ураз свою половецьку вітчину й утік із Орею з ворожого Києва до привільних степів».

Так кінчається легенда про чарівне зілля. Але тут лише-но починається історія самого ханенка Отрока. Ось вона.

По довгій дорозі досягли нарешті втікачі таборовищ свого племені. Але не пісні й радісні вигуки зустрічали їх, а тиша й смуток: хан Сірчан умирав. Лежачи безвладний у своїй ханській юрті, довкола якої, куди лише око сягало, стояли шатри його народу, він останнім зусиллям волі тримався решток життя, щоб ще напослед побачити давно страченого сина. Наказав піднести шатрові поли, щоб удень і вночі міг виглядати його з усіх сторін світу. Розіслав чаги на всі боки, щоб заздальгідь сповістили про синове наближення. Не спав уночі й не стулював очей удень: вдвлявся й чекав...

Коли ж нарешті схилився юнак над ним, убраним до останньої подорожі в лисячий кожух, поволокою критий, і кунячу шапку, — Сірчан уже ледве міг вимовити й слово. Лише очі його засвітилися останньою радістю, і він міцно вхопив синові простягнені руки... А після підходили начальники орд, уклонялися Сірчанові аж до землі, метучи долівку кунячими шапками, і один за другим укладали свою лівицю до переплетених рук батька й сина. І Отрок знав: це присягається йому його нарід, присягається, що буде так само вірним синові, як був досі батькові.

А після Сірчан підвівся на своєму ложі, очі йому заблищали, як леза половецького ножа, зуби вишкірилися, мов ікла степового вовка. Хотів щось вигукнути, але лише «труснувся цілим тілом, упав навзнак і віддав духа... А Отрок стояв над ним без руху й без думки і лише відчував, як запах Євшан-зілля дереться з завішаної на шиї калиточки й стискає груди...

Три дні й три ночі стояв стогін над таборовищем. Лементували жінки, сидючи над вигаслим багаттям, викрикували до Смерті бойові погрози бойовики, верещали діти, іржали голодні коні й гикали верблюди. І було все це таке чуже й дике для юнака Отрока, цей хижий степовий світ, що здавався йому тяжким гарячковим сном, який, бувало, снівся серед ночей покинутої Руської землі... Але він нахилився до калиточки, і запах Євшан-зілля знов збуджував у нім приспану половецьку душу...

А нічю третього дня посадили мертве ханове тіло, вбране в коштовний одяг Великого Хана, на коня, примоцували до високої спинки «сідла мертвих», оточили останнім почотом і помчали геть від табору, на захід сонця, в безбережний степ. Молодий хан мчав попереду, між двома старими вождями, що вели поїзд. Було дивно й лячно Отрокові серед цієї чужоти. Коні коцали копитами об копита, сполохані ховрашки вискакували з-під ніг, вітер свистів у вухах, і все це було чуже, чуже для руської душі половецького хана. Лише млинове коло місяця, воно одне було таке саме, як і в далекій Руській землі...

Отрок притьмом оглядався і кілька кроків за собою бачив коня смерті з мертвою постаттю в сідлі, а далі безладний натовп бойовиків, що летів мовчки врзтіч за ханами. І нараз здалося йому, що це не люди, а бісовське полчище мчить степом на якусь страшну перемогу... Але хапався за калиточку з зіллям, і серце його знов починало битися степовим тактом.

Коли шалений поїзд спинився нарешті над незаним байраком, де чорніла глибока могила, і коли зойки забиваних коней змішалися з зойками вбиваних невільників — знов хвиля чужоти плеснула на Отрока. Але пах Євшан-зілля залоскотав йому знов у ніздрях, і він, як усі, ударив мечем об щит і вигукнув бойовий половецький клич. Коли ж трупи засипали землею, а блідий місяць цілком схилився до заходу, тоді при перших заблесках дня заграла мужня сила в молодому половецькому тілі і хан Отрок відчув, що він є пан і володар великого народу. Піднісся на стременах, майнув мечем, і клич сам вирвався з його горла. А тисячі їздців повторили його за своїм паном:

— На Русь! На Русь!

А запах Євшан-зілля лоскотав ханові ніздрі, бурхливо підносилися груди, й очі оберталися до півночі, проти якої хотів вести свої орди.

На другий день зодягли Отрока в дорогоцінні володарські шати, від ромеїв здобуті, на голову дали шапку Великих Ханів, посадили серед відкритого шатра й закричали великому ханові славу. Бачачи довкола себе могутні й віддані орди, не міг знов стриматися Отрок, і вчорашній викрик: «На Русь», підхоплений тисячами могутніх грудей, покотився аж до Половецького моря.

На свято нового хана зібралися всі орди. Жадібні бою, перемоги й здобичі, чекали начальники й прості вояки від нового хана поновлення слави степового народу. Чекали щастя в походах, успіху в нападах, безлічі полонянок і здобичі. І коли захоплення й кумис затуманили голови, скликав Отрок велику раду вождів.

Запах Євшан-зілля ступав ханові до ніздер і наморочив змисли, коли він почав говорити. Згадав, скільки біди заподіяла Русь степовому народові, згадав усі перемоги над нею, її багатство, поволоки й шати, церкви, кам'яні палати й білих полонянок... Згадав і про свою неволю в Києві, про упокорення славного ханського роду, про всю ту небезпеку для половецького племені, якщо Русь міцнітиме й посуватиметься все далі й далі у вільний степ. Говорив, а очі начальників виблискували, як половецькі ножі, зуби шкірилися ненасиченою люттю степових вовків, і однодушний вигук: «На Русь, на Русь» струснув ханським шатром, покотився таборовищем і загас аж у Половецького моря.

І була під Києвом січа велика. Стріли закрили сонце, а від тупоту копит, іржання коней і брязкоту заліза не чути було людського голосу. Ціла орда з ханом Отроком прийшла під Київ. Уже манилися їм київські поволоки, білі киянки-полонянки, повні пригоршні золота, непочислені ряди невільників. З дивним почуттям глядів Отрок на золотий верх Софії, до якої колись був ходив як хлопчик-християнин, і дивним сумом і острахом стискалося йому серце. Але хапався за калитку на грудях, і запах Євшан-зілля дерся йому аж до мозку.

Хоч як завзято натискали половці, хоч як підбадьорював їх Отрок, сам ідучи попереду й пускаючи стрілу за стрілою до руських панцирів, хоч бурею літав він з своїм бунчуком від одного крила війська до другого — але стояла Русь, мов стіни святої Софії. Половецькі стріли застрягали в руських кольчастих телягах, списи ламалися об щити, а коли падав один - над ним знов стискалися щити неприступним муром. Об цей мур розбивалися хвилі половецького моря, як Дніпрові хвилі об скелі порогів. А золота коругов князя маяла грізна й непохитна серед руського війська.

І не витримала нарешті половецька орда. Один за одним прибігали до Отрока перестрашені вожді: багато упало вояків, паде далі, а Русь стоїть, як і стояла! Самому Отрокові почала вже падати відвага, і сумнів ухопив його за серце міцними кліщами. Коли ж натиснула Русь і замішалася орда — він перший покинув поле бою, а за ним гнали врозтіч його розторошені орди, гнали в жаху перед страшною княжою коругою.

З соромом, палкою ненавистю й ще більшою жадобою помсти повернув Отрок у степ і знов почав думати про похід на Русь. Зібрав усі свої орди й союзників, безліч коней і возів і вирушив, лютий і кровожадний. Горіли села руські, не могли оборонитися й городи, дим і стогін здіймалися над Руською землею. Знов обляг Отрок золотоверхий Київ і вдарив списом у Золоті Ворота. Знов манилися йому княжі хорони, свята Софія, манилася ціла Руська земля — нова батьківщина для його племені й роду. А половецьке військо бурхливо хвилювало, як стримувана повинь ярого Дніпра, що ось-ось залле благодатні київські ниви.

Знов був лютий бій, якого вже не було під Києвом від печенізьких часів. Розлючені попередньою невдачею, розпалені жадобою помсти й здобичі, натискали половці на Русь останнім смертельним натиском. А там, де той натиск слабшав, де заломлювалося завзяття степу, — там усе був попереду Отрок, даючи війську приклад зухвалості й відваги.

Але міцним муром стояло руське військо й половецькі хвилі розплюскувалися об нього, як хвилі Дніпра об пороги. І коли Русь натиснула — знов не витримали орди і знов мусів утікати Отрок, залишаючи не лише здобич, але й безліч половецького люду по байраках і ярах Руської землі.

А за втікачами загналося в степ і руське військо. Де натрапило на половецькі таборовища — знищило все, що могло. Спробував Отрок заступити йому дорогу, але йшло воно, мов мур щитів, над яким непохитно стреміла вгору страшна й зненавиджена степом княжа коругов з суворим чорним Спасом. Мусів Отрок утікати аж до самого Половецького моря, а запах Євшан-зілля стискав йому в грудях і притьмарював змисли безсилою ненавистю.

Коли ж знов зібралися до купи недобитки половецького війська, великий плач знявся над таборовищем. Багатьох славних і могучих ханів не долічували присутні. І хоч жадобою помсти палало Отрокове серце, хоч пах Євшан-зілля підносився йому до мозку й збурював кров, але викрик «На Русь, на Русь» уже не видерся з ханових грудей. Мовчки лише озирнув він збори пригнічених вождів, що сумним півколом засіли в ханському шатрі.

Нарешті з кола піднісся Кобяк. Був ханом далекої орди, аж у самого Половецького моря, і рідко коли з'являвся до ханського шатра. Може, тому, що було йому задалеко, а може, й тому, що, будши колись у руському полоні, взяв він собі за жінку руську дівчину, перейняв багато звичаїв руських і нерado вже брав участь у походах на Русь. Підвівся й зачав говорити. І поки говорив, слухали його слів з такою напруженою увагою, як мало коли слухають степовики.

А Кобяк згадав раніше про всіх вождів і начальників, що загинули за останніх походів на Русь. Згадав і хвилинку помовчав. Не дістав жадної відповіді, лише кожен присутній повів очима по зібраних, не побачив багатьох друзів і глибше настроїв на очі високу шапку...

А Кобяк почав далі пригадувати славні дні половецьких перемог, дні, коли Русь платила данину вільному народові степів, а кожен вождь мав невірників і невірниць аж до непотребі. І слава про степовий нарід ішла ген-ген аж за Половецьке море, аж до земель ромейів. Знов не було відгуку на Кобякові слова. Лише жадобою заблищали очі, як леза половецьких ножів, і кунячі шапки посунулися знов на потилиці.

А тепер уже Кобяк говорив сміливіше. Говорив, що забули вже боги про свій половецький нарід. Не дають йому вже ані тої хоробрості, ані завзяття, як за давніших часів. Не дають степу вже того добра, що його має от хоч би тая ж Русь! Бо хіба ж можна порівняти богів руських з половецькими? Руські боги — могутні й сильні боги! Чи ж не помогли вони Русі набути кам'яних палат, міцної зброї, городів і храмів? Тому-то й стає вся Русь такою міцною стіною проти своїх ворогів! Бо має що боронити... А степовий нарід, як тільки на нього натисне ворог, зараз же утікає світ за очі з своїми богами й убогими шатрами. Тому-то Русь все міцніше й міцніше натискає на степ і посуває за своїми полками мури церков і городищ все далі й далі в глибину половецької землі...

Кобяк говорив, збори уважно слухали, а Отрокові здавалося, що знайшов він причину поразок і упадку свого народу! Так, це дійсно був руський бог! Той, що замешкує їхні золотоголаві церкви, той, що його ісповідувати навчився і він у руській неволі. Це був чорний Спас їхніх корогів, ласкава Богородиця їхніх церков, мужній архангел Михаїл з вогняним мечем... Це вони й безліч інших пророків, святителів і угодників тримали над Руссю свою охоронну руку, давали їй силу, витривалість, мужність і багатство!

Справді, мав би й половецький нарід віддатися під охорону цього бога Русичів, перебрати його від Руської землі для землі Половецької. Це він допоможе степу дорівнятися нарешті народові руському, навіть перевищити його в силі й мужності. А зміцнівши, забрати його багатства, його храми, кам'яні палати й увесь нарід руський зробити невірником народу половецького. І буде ця помста солодша, ніж помста зброї й відплата крові...

Коли нарешті Кобяк скінчив і озирнувся довкола, було помітно по блиску очей і напруженому диханні, що його слова не були чужі для слухачів. А після один за одним говорили й вожді. І всі були заодно, що справді боги Русі є сильніші від богів степових і добре було би народу половецькому прийняти їхню поміч і опіку...

* * *

Коли через степові таборовища пройшла звістка, що хан і вожді знайшли для народу інших богів, сильніших і прихильніших, ніж дотеперішні, ніхто майже не спротивився. Бо всі такі справді очікували від руських богів багатства, вигідного життя, перемоги без боротьби й слави без змагання. А за тим, як викидали з шатер старих, обмацаних руками століть чорних божків, як палили святі бубни і зривали з ший амулети й чарівні калиточки,— приходили на Половецьку землю все дальші й дальші зміни. Руські боги не хотіли жити в півтемних, зачаджених димом багать шатрах, де завше смерділо овечиною, молоком і кінським потом. Вони потребували ясних, високих, міцних будов, прикрашених мальовилами й різьбою, напоєних запахами кадінь і солодким співом.

А за богами Русичів перестали подобатися, спочатку ханам, а після й простому люду, їхні шатра, вози, їжа... За руськими богами посунули з Русі на Половецьку землю каменярі, мулярі, теслі, різьбарі, ткачі й усілякі інші зручні майстри і навчителі, що тепер манила їх до себе половецька земля. І всіх їх тепер радісно приймав половецький нарід. Бо треба було поставити багато храмів для руських богів, багато збудувати хоромів для вождів і ханів, робити цеглу, тесати каміння й дерево, ткати сукна й полотна...

Дивлячись на те, як легко приймають нові боги до себе Половецьку землю, як радісно влаштовуються серед степового народу, заспокоєно втягував Отрок у ніздрі степовий вітер, і вже в його подувах відчувався йому запах диму з майбутніх згарищ Руської землі.

О, звикне, звикне бог Русі до цієї степової землі, насититься в ній запахом ладану й звуками співу, а тоді напевно віддасть він силу руську на поталу силі половецькій, що нарешті таки стане над Русською землею грізною хвостатою зізною... І сам Отрок, великий хан, підганяв свій нарід, щоб швидше, швидше переймав він віру й звичаї народу руського, швидше вислужував собі ласки й приязні нових богів... А запах Євшан-зілля наморочив його радістю майбутньої слави.

Але кінчали майстри й навчителі руські свою працю й не хотіли вже покидати Половецької землі. Бо все ширше й ширше розливалися по степу звичаї Руської землі. По схилах балок виростали ханські палати, будовані звичаєм руським або ромейським, біля них купчилися вже садиби їхніх підданих... І Половецька земля почала забувати про шатра та укривалася весями, як земля Руська. Забула й Русь про ворожнечу з степом. Бо здолала вже його не мечем, списом і стрілами, але силою свого Бога, словом своїх навчителів і зручністю майстрів. І не відчував цього половецький нарід, а радісно приймав усе дальші й дальші дари землі Руської.

Та проте не весь нарід охоче хилився перед новими богами. Мало було тих, які цього не зробили, але все ж були такі, що не схотіли викинути з шатер своїх старих богів, ані замінити свої степові рипливі мажари за білі хатки над степовими байраками. Забрали вони з собою своїх богів і покинули рідні степи. Було їх мало, й ніхто не затримував їх, коли відходили вони від рідних таборовищ ген-ген аж за Половецьке море.

Минали роки. Спокоєм і достатком повнилася Половецька земля. Множилися оселі, росли храми, руські звичаї заступали колишню половецьку здичавілість. Уже добровільно, а не як полонянки, йшли руські дівчата до половецьких степів, а дівчата половецькі до землі Руської... І був такий сумир, що, здавалося, забули степи, навіть кликали до себе руських богів...

Не забув лише хан Отрок. Часто бойовий крик сам йому дерся з грудей, але все здавалося йому, що не настільки ще розмножився його люд, не настільки ще зміцнів, щоб міг розпочати боротьбу з Руссю. Був терпеливий і мудрий хан Отрок. Навіть калиточку з чарівним зіллям далеко заклав від себе, щоб не турбувала невчасно його душі. Був терпеливий, як той степовий яструб, що цілий день може ширяти над степом, слідкуючи за сторожкою здобиччю... Коли ж нарешті здалося ханові без усяких сумнівів, що нарешті прийшов час і наспіла його доба, він скликав велику раду.

З'їхалися з цілого степу хани й вожді до Отрокової палати, як не з'їжджалися вже з давніх часів. І великий хан почав до них промовляти... Згадавав їм минулу славу половецького народу, його походи на Русь і ромеїв, його перемоги... Чекав, що засвітяться їхні очі, як зіниці вовчої зграї зимовою ніччю. Але зістали вони спокійні й темні, мов ті зарослі кугою степові озерця. Згадав про ворогів половецького племені, чекав, що білі зуби виблиснуть люттям іклів, але уста присутніх скривилися стриманою зілотою. Подумав, що це йому лише так здається. Але коли почав говорити про Русь, про усі кривди, що заподіяла вона половецькому народу, про її вічне ворогування з степом,— не міг уже сам стриматися, й клекотливий, наповнений жадобою помсти й бою викрик: «На Русь» вирвався йому з горла. Та зараз же ввірвався. Бо до його вигуку не приєднався ані один голос з присутніх, не випросталася ані одна бойова постать... Приголомшений несподіванкою, стояв великий хан серед своїх вождів, що (бачив і зрозумів!) відвертали один по одному свої погляди від його спалахнувшого зору...

Довго мовчали збори. Нарешті підвівся один молодий ханенко і заговорив. І теє, що чув Отрок, падало на нього, мов ледові брили, які тягарем і студінню розторошують необачного човна. Він озирався довкола, як звір, що, загнаний у хащі, вже не має надії на порятунок, він шукав очима приятних поглядів, але всі відверталися від нього: чужого, незрозумілого, навіть ворожого вже їм вістуну...

А ханенко говорив, що минули вже часи, коли степ мусів ворогувати з Руссю. Минули й не повернуться! Бо немає чому вже ставати половчанинові проти русина і, крім подяки, ніякі почуття вже не тривожать половецьке серце. Русь принесла степу свого ласкавого й могутнього бога, за ним прийшли руські хати, в яких так вигідно жити, хліб і печеня, що смачніші від проса й сирого м'яса, і руські пісні, що солодші від половецьких скиглінь... Спокій і мир запанували над половецькою землею, і є злочином закликати половецький нарід битися з Руссю, милим братом, з-за якоїсь там забутої слави половецького роду ...

Ханенко говорив ще більше, але Отрок уже не слухав. Хижа лютя охопила його істоту, підступила до серця й залила кривлею очі. Шарпнув він сорочку, зірвав з грудей калиточку з Євшан-зіллям, хотів дати понюхати чарівного зілля зухвалому юнакові, рабові руському, цим трусливим порушенням зборам... Але Євшан-зілля не видало жодного запаху. Було вже лише травою, звичайним сіном, що його множать половецькі степи... Остовпів, але зараз же шпурнув калиткою об землю й, хитаючись, покинув збори. Ніхто не затримував його, ніхто не перешкоджав йому, коли він сам виводив свого коня, й ніхто не супроводив свого хана, коли він подався ген-ген, на південь, до Половецького моря...

Як колись перед роками, коли ще юнаком мандрував Отрок з Орею до рідних таборищ, за призабутою батьківською славою й честю,— так і тепер поспішався він степами та байраками. Відшукував тих, що колись не схилилися, не скорилися, не захотіли ані руських богів, ані руського миру й спокою... Знайшов їх... Знайшов далеко, за морем, незначні рештки свого половецького народу. Знайшов таким, яким був він раніше, цілий половецький нарід, що, як Євшан-зілля, видавав з себе міцний аромат степової сили й слави... Ті самі боги, ті ж самі пісні, звичаї й шатра... Усе, що вже вигинуло в їхніх братів на півночі... І знов ніби забутий запах Євшан-зілля діткнувся Отрокових ніздер.

Коли перед старшими цього невеличкого племені розповів покірно вигнанець усе те, що сталося з їхніми братами в північних степах,— лише мовчанка була йому відповіддю. Аж нарешті старезний дід, ніби всім мохом степу порослий, наблизився до Отрока, подивився йому пильно в вічі і знов сів. За ним уставали, підходили інші, придивлялися зблизька до вигнаного хана... А після заговорив найстарший.

Говорив не до Отрока, навіть не до присутніх. Говорив так, ніби в розлогому шатрі не було нікого, крім нього, а він звірявся напівголосу самому собі. А думки його були відголосом тих самих думок, що опановували його, коли зі жменькою непримиримих покидав був він рідні степи, бо не хотів приймати чужого бога. Ні, не самого нового бога боявся він. Боявся того, що з новим богом загубить половецьке плем'я свою стару душу. А на її місце увійде душа руського народу...

Так і сталося! Навчилися їсти м'який руський хліб, і зм'якло мужне половецьке серце. Почали висиплятися на м'яких перинах з руськими дівчатами, і перестала їм Русь бути ворогом, бо вже й діти їхні були піврусичами. Стали плекати пшеницю й зробилися руськими орачами, їхніми погоничами й слугами. Не захотіли бути далі панами степу, бо тяжкі й суворі були обов'язки степового пана! А прислужникам Русі спокійно й вигідно жилося під чужим паном і чужим богом...

Дід докінчував свої шепотливі міркування, і за кожним його словом усе нижче й нижче хилилася Отрокова голова. Так! Не було ніякого сумніву: вся вина на нім! На нім, що, давши здолати себе сумніву у власні сили і віддавши нарід у опіку чужим богам, промарнував і половецьку вдачу, й половецьку душу.

Думав, що помститься Русі, коли перейме силу її богів, але не помічав, що робив це лише тому, що це було легше й спокійніше, ніж сполягати на власний меч і власних богів. Обманювався й обманював!...

А після довшої тиші, коли в шатрі не було навіть чути і дихання присутніх, підійшов Отрок до діда, схилившись перед ним в очікуванні присуду. І спокійно вислухав його...

Була північ, але таборовище ще не спало. Зойки й лемент ступали до високого неба, тривожні нарікання над тим, що навіки мусить відійти до зоряних степів. Та коли з шатра вивели врочисто вбраного Отрока й підвели до нього коня з «сідлом мертвих» — усе затихло. І коли висаджували Отрока на коня та примоцовували до високої спинки, немов безвладного трупа, і коли страшний поїзд вимчав у темний степ — ані подиху стогону, ані шепоту болю не видала жертва, почот і глядачі...

І знов, як перед роками, мчав страшний поїзд нічною тишею. Лише коцало копито об копито, шелестіли трави, рипіли сідла, місяць здіймався млиновим колом над краєм степу. Але в Отрокові не було вже ніякої думки: поїзд мертвих з бездушною жертвою!

Лише, як під жертвним ножом, падала в аму страшна жертва покути за минуле й офіра надії за будуче половецького племені, — тоді лише тяглий крик, немов викрик раненого звіра, промчав над степом... І була в нім і тривога, і гордість, і одвічна жадова відплата!

БРАТ

Пам'яті брата

Ми лежали на маленькому острівці серед Богу. Як утікали з дому, ледве встигли вхопити торбу. А в торбі на кожен випадок уже було приправлено: сухарі, кусник сала, трохи солі. Тютюну, здається, забагато вхопив. Шкода, мамі мало лишилося.

Утікати ж довелося майже з-під рук цілого відділу червоних курсантів. Оточили зненацька село з трьох сторін і почали виловлювати мобілізованих. Але школа стоїть трохи осторонь, і до нас не встигли. Крива Настя поза городами прищутильгала й таки попередила.

І ми з братом утікали. Утікали в лози, в очерети, в трістя, до дідька... тільки б далі од червоних. Вискочили з подвір'я в дубовий лісок, скопились в рів. Попереду пригнувся й біжить брат... Братіку любий! Худі литки жалісно теліпаються в широких халявах чобіт, куца шинелина збирає торішні реп'яхи. Мені перешкоджає торба...

Братіку!.. зараз у соняшники... перескочимо до Богу... на овечий острівець... (А чому овечий? Смішно й немає духу сміятись).

Сонце сідало червоним колом за мутний, ніби задимлений обрій. Від села зачулися стріли, заторохтів кулет... Саме вчас!...

Але ми вже скочили в соняшники й пішли випроставшись. Потім, як злодії, визирнули на луку, промчали берегом і стрибнули у верби. Роззулися, зняли штани й по коліна вгрузли в гидко-м'який мул та аж по пояс у воду... Вилізли на острівець, обмили смердючий мул і залізли у верболози. Там віддихнули, засапані й пошарпані, одяглися й лягли на розстелені шинелі.

Сонце забігло за обрій, вечір швидко поглитав перед нами обриси залізного мосту далі по течії. Виразнішим став гуркіт Богу на сухій гряді. Над водою знялася легка імла, і перша її смуга струснула худими плечима брата. Він сів і сперся руками об землю, ніби от-от приправляючись скочити й кудись бігти.

— Прокляті! Брате! Думав ти над тим, навіщо ми тут ховаємося? Скажи, думав? Навіщо ми ховаємося?... Пси халабудні... О, вовки не втікали б, ні!...

Що сталося з братом? Звідкіль узявся у нього цей запальний тон і палкі рухи? Чому блищать очі, як ще я ніколи не бачив у нього, завжди спокійного, трохи блілого, трохи, мені здавалося (прости, братіку!) — лінивого на думку. Він був для мене в цей мент несподіванкою.

Що ж я, заскочений його переконаністю й змістом мови, міг відповісти йому? Що не можна лишити — може, і на смерть — стару матір, малу сестру й його слабкого? Це ж бо не була відповідь... То скільки разів гнав я від себе спокусу ... й мовчав...

Та брат відгадав мої думки.

— Ти думав про наших? А хіба ж їм краще, як ми вдома? Хіба ж не мусимо ми ховатися більшу частину часу? Все одно ми для наших як би вдома й не були. Хіба не мобілізують нас щотижня, а ми мусимо викручуватися й терпіти знущання. А мати? І їй, повір, було б легше, якби вона знала, що ми десь у своїх, десь боремося, а не ховаємося тут як зацьковані... От вони зараз сидять і тремтять за нас: чи втекли? куди? коли вернуться?... Які тепер зарібки? Чи тобі школи шкода?... Покинь!... Досить уже познущалися над нами!...

Він став на коліна і, заціпивши п'ястуки, затряс ними в напрямку до села.

— Ні! Ти як собі хочеш, а я не можу терпіти! Чуєш ... не можу терпіти вже тих азійських облич, що за цей рік засмерділи мені очі... еге... і очі можна засмердіти... можна!... Я, братіку, піду!... Туди, куди йдуть усі сильні... ти не бійся!... я вже видужав ...

Брат стояв навколішках і стискав п'ястуки. Видужав!... Де йому, що перед тижнем устав зі смертельного ложа!... Але я не пізнавав його! Він виріс і змужнів.. Коли це сталося?... Хіба за той час, що ми перебігли з дому на острівець? За цих півгодини? Довго, мабуть, думав він і багато передумав, якщо це враз вибухле слово змінило ще півдитяче обличчя й перетяло от зараз зморшкою досі гладке чоло.

Що я міг відповісти йому?

А брат не мовчав, і слова вже плинніше й послідовніше злітали з вузьких уст:

— І от я кажу тобі: краще загинути, вчепившись у горло ворогові, аніж ховатись від нього, як оце ховаємось ми...

Що я міг відповісти йому?

Крихкий, тендітний, мовчазний... півдитина-півмуж, довго, значить, горів унутрішнім запалом і враз вибухнув нестримним хотінням бути людиною... Він мав правду.

— Брате! На різню привозять лише свійську худобу, а вільні звірі гинуть, як вільні. Зуби на ворожому горлі й пазури в грудях... А ми як тая худоба... Тільки мекаємо, трохи ревемо, а на різню йдемо... Ні, для мене вже досить бути худобою, досить! Згадай, братіку, цілий цей рік, згадай його, братіку... Ти ж сам побачиш, що далі немає сили терпіти... З села вже багато пішло на жнива!... Значить, і вони не захотіли бути худобою, відчували свою людськість... Треба й нам за ними... туди, де гупають гармати...

— Братіку, ти маєш правду. Не думай, що мені це ніколи не припадало на думку!

— Я й не думаю! Тільки вирвалось це в мене тепер, бо вже й вміститися в моїй душі не могло. А тепер годі! Завтра викопаєш свої револьвери, потішимо наших і підемо... Вони не будуть затримувати. Побачиш! Вони, я бачу, самі вже відчувають, що нам треба йти! І я піду, брате, піду, піду... Мене кличе...

Він підсунувся до мене, обняв за шию худою рукою, пестливо потерся своєю щокою об моє неголене підборіддя й заговорив тихіше:

— Братіку милий! Якби ти знав, скільки оце я передумав за останній місяць! Я тобі опісля розкажу все... багато... Ти не думай, що я малий, як мене прозивають... Знаєш, я гадаю, що як ми прогавимо цей дев'ятнадцятий рік, а його вже половина геть, то ніколи не спроможемося на свою долю...

І ми сиділи далі мовчки, обнявшись, серед верболозів і очерету на маленькому овечому острові. Правду має брат! Не вівцями, а вовками треба бути, щоб дійсно не прогаяти цей парний, грімкий і кривавий дев'ятнадцятий рік! Ми мовчки сиділи, а земля вже цілком загорнулася в ніч... І враз серед причасної тиші зачули ми далеке гуп-гуп, гуп-гуп... і знов, і знов... Ми добре знали це гупання! То десь на заході били гармати... Гармати тих, що не схотіли бути худобою...

Брат здригнувся.

— Чуєш?! Кличуть!...

Я чув... І ми знов сиділи замовклі. Про що думав брат? Але я переходив думками минуле півріччя.

Уже в лютім з північного сходу примчав злісний марець-суховій і цілими днями здіймав на роз'їджених шляхах півзмерзлу порохню. Він хижо вривався в села, дибом ставив солом'яні стріхи, зривав шапки, чеплявся за свитки і, вигукуючи північні погрози, мчав далі, на простір обезсніжених піль. Морозним подувом згаги сушив він корінці озимини, вимітав підліски, з'їдав лободове шкаралушша в придорожніх ровах і гукав, і висвистував, і завивав, як тая орда, що сунула за ним з північного сходу. Як тая орда, що перед нею гнався він, вістун своїх проклятих дітей...

А вже в квітні сонце виходило, як розпечене коло, на мутне, ніби димним завоем потягнуте небо й досушувало, чого не встиг досушити марець-москаль. Дощ пролітав лише, як подих вогкості, і знову томилися ниви й луки невимовною згагою.

О, це він, марець-москаль-суховій, пригнав на наші поля сіру, скуласту сарану-товаришів, наскрізь просякнуту смородом гидкої лайки, хамством споконвічного рабства й безмежною заздрістю зголоднілого розбишаки. З їх бездонних горлянок тільки йвилітало сухе, розкотисте, кулетметне ррр... в гидких глумливих словах: контрррреволюція, петлюррофци, бурррржуї... й кінчалось глузливим, реготливим: хаххли, хаххли...

І були в цих словах і ненависть, і погорда, і жадоба загарбування, що одвіку кидала зголоднілу північ на м'який, ласкавий південь. І рвався з цих слів, рухів, учинків штучно віками стримуваний вибух розбишацької розпанаханості й жорстокої насолоди нищення... Брат мав правду! Далі вже не було сили терпіти!

А з заходу знов загуло, загуло. Мов у велетенські груди хтось могутній бився п'ястком, підтверджуючи грізну присягу... Це гупання давно вже розбурхало край і кликало, гукало, звало до себе, на жнива, як казали батьки й матері шкіряним людям, що допитувалися про їх безвісних дітей і знов тоді гарчали:

Ага! На жнива! Знаємо ці жнива! До Петлюри! - Ломихребта, зірки!... На жнива! Бандіти... буржуї... хахли... хахли...

І багато іншого я пригадав собі, сидячи біля брата, що куняв на моєму плечі. Згадав, як у школі в мене розстрілювали портрети гетьмана... як я сам вискочив? І як дерли українські книжки!... І як реквірували... І виїзну сесію чека* пригадав... І тих розстріляних, дротом поскручених... О, коротка дійсно пам'ять наша...

І ще згадував, і ще... І того комісара, що нахвалявся вигнати з нашої околиці впертий самостійницький хахлацький дух та навчити нас ррреволюційного розуму. А ввечорі той самий комісар, напившись і нажершись, як голодний собака, розвіз свою п'яну московську душу та вилив переді мною свою любов (о, це слово!), до малоросійського борщу, сала, ковбаси, білого хліба і... солодких українських дівчат.

На все це вона лізла, ота розпаношена північна сарана й у п'яній щирості признавалася, що доти ми будемо її дурнями, доки матимемо ласкаве небо, запашне повітря, чорну пухку землю, але доки в нас не буде залізних п'ястуків і сталевих іклів, щоб втинатися в хижацькі горла.

О, ти шарлатний дев'ятнадцятий роче! У твоїй сухувійній весні й пустельно-гарячому літі починає відроджуватися «черкаська» завзятість! Ти запалюєш вогнем волі мою батьківщину, ти випікаєш з серця оману братерства, ти робиш з нас, ще вчора дітей, людей і людину...

Тобі, дев'ятнадцятий роче, що в крові й пожежах, у тріскотінні кулеметів у вибуху шрапнелів, у знущанні, геройстві, боягузтві й жертвах ідеш через наші серця — тобі привіт!...

Я сидів, думав, курив. Брат уже спав, скулившись під шинелиною. І, нарешті, сон похилив і мене біля нього...

А ранком прокинувся я один. Прим'ята трава, де спав брат, була вже вкрита росою. Не було його й дома, куди перебрався я знов... Він встав і пішов, куди кликало його гупання могутніх грудей!...

О, брате!...

О, дев'ятнадцятий роче!...

ПОВОРОТ КОЗАКА МАЙКЛА СМАЙЛЗА

— Хто з вас, панове, добре знає географію?

Цим несподіваним запитом почав наш голова сьогоднішню неофіційну частину клубових зборів.

— А що значить добре?

— Запит на запит, але до речі, — засміявся Давид. — Так добре, щоб міг, наприклад, пригадати нам, де в З'єднаних Державах Америки місто Річмонд?

Запанувала довша тиша. Я не сумнівався в своєму незнанні, але деякі обличчя прибрали замислено врочистий вигляд. Голова зупинявся на них по черзі трохи іронічним, трохи очікуючим зором.

— Важко вгадувати, чого не знаєш, — порушив нарешті напруження чийсь зрезигнований голос. І всі весело засміялися.

— Отож я бачу, що доведеться мені самому відсвіжувати ваші зачерствілі географічні знання, — постановив Давид. — І пригадати вам, що Річмондів у З'єднаних Державах є кілька. Але я мав на думці лише Річмонд над рікою Джемсі, столицю стејту Вест — Вірджінія. Це великий культурний і промисловий осередок, з кількома сотнями тисяч мешканців... Бачу, що дехто від здивування витріщує очі... Не варто. Колись і я знав про це місто стільки ж, як і ви сьогодні. Але вже давно перечитав відповідні гласи в Бритійській енциклопедії... А зацікавився я тим містом тому, що звітди походив козак Майкл Смайлз...

Я ніколи був би не припускав, як і кожен з нас, що міг бути колись козак з таким прізвиськом. Давид завжди мав відомості, які нам не були знані. Перебивати його було б зайво...

— З історією Майкла Смайлза, — продовжував Давид, — я познайомився не зразу. Мусів збирати її по частинках і зіпльовати докупи. Свідком дечого з цієї історії був я сам, дещо почув від Майкла. Хоч мало. Скупий був на слова козак і не любив розмовляти про себе. З великими хитрощами і часом впрост таки нахабством доводилося здобувати відомості, які мене цікавили. Та й тих кілька місяців, що ми проблукали разом по Україні, дали мені лише обриси фактів. Може, я їх ніколи й не заповнив фарбами життя, якби не був свідком останнього акту цієї козацької драми. За той час, що минув від неї, я ще кілька разів перезгадав, так би мовити, її перебіг. Порівняв відоме, поінформувався про незнане, доповнив правдоподібним. Тепер, зібравшись поділитися з вами цією історією, здається мені, що впрост читатиму її з книги пам'яті й уяви...

Справді, Давид мав іноді трохи дивний спосіб оповідати. Тоді він ніколи не зупинявся поглядами на слухачах. Він наставляв осі очей на безконечність, немов дійсно вдивлявся в йому одному видні сторінки далекої книги подій. Гладко, без зупину і без свого звичайного кепкування, розказував він тоді, ніби внутрішнім зором вичитував з ясних рядків цікавий і для нього самого зміст.

— Коли Майкл Смайлз, чотовий третьої сотні Річмондського пішого полку американської експедиційної армії, заявив після завішення зброї на західному фронті, що він ще на деякий час залишається в Європі, — то зразу ніхто з його товаришів не виявив свого здивування. Правда, війна була дефінітивно скінчена, і кожен, хто мав здоровий або незначно надщерблений карк, з радістю квапився за океан, додому. Від бруду окопів, паху шпиталів і безтолоччя гульового запілля, що було справжнім зразком «Бенкету під час чуми»...

Отож велетенський «Президент Рузвельт» швидко осідав під навантаженням біля Шербурського молу. І вояки з нетерпінням очікували перших хмарок диму з його димарів. Завтра мав він уже відплисти з Річмондського полком, а лише сьогодні чотовий Майкл Смайлз зголосив своє рішення. На кілька байдужих по тону запитань він так само байдуже відповів, що має ще полагодити тут деякі справи.

— Де саме тут?

— В Європі!... — І Майклова рука майнула в невиразному напрямку, кудись туди, де простяглася тая Європа, яка містила в собі його неполагоджені справи. Хтось з товаришів висловив своє глибоке переконання, що в цій покаліченій колочим дротом Європі неможливо буде довший час полагоджувати будь-які справи. Хтось погодився з цим глибоким розумінням європейської будучини... Та на тім поки що прояви зацікавлення закінчилися.

Джентльмени не розпитують, але тим більше, мабуть, п'ють... І готель «Конкордія» був того вечора свідком такої грандіозної п'ятики, якої в Шербурзі не відбувалося від років. Чотовий третьої сотні Майкл Смайлз був її вартий. І хоч переможені алкоголем товариші й надалі стримувалися від проявів цікавості, але аж занадто дружнє поплескування Майкла по плечах виявляло потенціал їхнього здивування:

— Ні! Тільки уявити собі! Лишатися тепер в Європі! І не при місії чи якомусь посольстві? А просто так! Полагоджувати справи!... Хлопцеві, як Майкл! З його славою найліпшого баскетболового змагуна Річмонду. З його славою найхоробрішого вояка полку, що раз був загнав футбольного м'яча аж у самісінькі німецькі окопи. З його зв'язками між демократами й республіканцями. З його вірджінськими вуйками, дядьками, вуйнами й дядинами, що готові були б перевернути догори ногами обидві Вірджинії, лише-но щоб він не йшов на війну, та ще й як простий вояк. А тепер могли б перевернути Вашингтон і околиці, щоб своєму улюбленцеві уможливити достойну Смайлзів майбутність...

— Які це, власне, справи? Мабуть, якась французенка. Ах, ті французенки! Вони мають нічим не виправдану властивість прив'язуватися до чоловіки заради його самого. Щоправда, і вони іноді варті того ж самого. Та все ж таки, чи варто, задля жінки, зрікатися всіх Річмондських перспектив?... Ні, Майкл рішуче з'їхав з глузду!...

Тому, коли на другий день Майкл прокинувся в своєму покої аж пізно ввечері, то йому не так гуло в голові від випитого, як боліли плечі від дружніх поплескувань. Перше, що зробив він, — скочив до вікна. Місце «Президента Рузвельта» займав біля молу якийсь інший колос, ковтаючи вантаж, як Мамон жертви, подумав Майкл.

На хвилинку ніби задріть торкнулася Майклового серця. За тиждень усі вони вдома, в рідній Вірджинії. Розійдуться по фермах, містечках, підгір'ях і долинах. До знайомих привітних околиць і облич... Багатьох привітає його веселий Річмонд. Буде гучна зустріч, не гірша, ніж свято Незалежності... А потім у клубі старші панове, зачувши, що він залишився в Європі для поладження своїх власних справ, від здивування перестануть на хвилинку смоктати свої цигари... А старші пані одногласно проголосять, що від Майкла Смайла, сироти-одинака й шибайголови, нічого ліпшого сподіватися й не можна було... Вуйки й дядини, напевно, перехворіють. А лише молодше покоління пожертвує йому, мабуть, кілька щирих зітхань... От дядько, той може заради нього збентежити всі консулати в Європі... Але хай... Трохи хвилювання дорогій рідні абсолютно не пошкодить... І, уявивши собі цілий родинний гармидер, який скоїться від його відсутності, Майкл почув себе як хлопчина, що приправив оточенню якусь несподівану збитошність. І, засміявшись, відчув, що навіть і сліди задріть до товаришів покидають його серце. Він з такою ґрунтовністю почав умиватися, ніби хотів змити з себе й сліди якихось там жалів за Річмондом і Вірджинією.

І того ж самого вечора в ідальні експресу Шербург — Париж ніхто в елегантному юнакові не пізнав би вчорашнього чотового Річмондського полку, Майкла Смайла.

Експрес мчав крізь осінню ніч, розплативши свою іскристу чуприну. Майкл стояв у коридорі, і, притиснувши обличчя до віконної шиби, дивився в темряву. Коли б хто сказав йому тепер, що він лише романтичний хлопець, який утікає з дому за пригодами й далиною, — він не знав би, що відповісти: «Може, так... а може, й ні...» Він сам не знав...

З бічної кишені витяг Майкл великий кишеньковий блок, а з нього часописну вирізку. Була вона десь з весни того таки року й мала сенсаційний заголовок: «Наш новий ворог». Була це інформаційна стаття про повстання на Сході Європи нової держави, України. Подавалися короткі інформації про її історію, про козацьку державу Хмельницького, московське лихоліття, наслідки революції й проголошення гетьмана... Хоч автор і стверджував, що нова держава має занадто тісні зв'язки з центральними державами, але в її ворожість до Антанти не вірив. Виявом його сумніву був і знак запити за сенсаційним заголовком...

Часопис з цими інформаціями попав у Майклові руки цілком випадково. Ліниво тоді сковзнув він очима по заголовку, ліниво почав читати й уже не відірвався, аж дочитав до кінця. А потім вирізав замітку й сховав до нотатника. Він проносив її з собою цілу весну й літо, разом з листом до родичів, на випадок, якби його вбито. Він не віддавав собі відчиту, для чого потребує її, але якесь рішення поволі назрівало в нім і остаточно з'ясувалося перед поворотом додому.

Якби цю вирізку побачив хто з його товаришів, — напевно дуже здивувався б. Правда, вояки збирали вирізки про висліді баскетболових змагань, там у себе вдома. Або фотографії кінозірок, чи світлини своїх улюблених коміків. Але ніхто з них ніколи не вирізав собі жодної політичної новини й не тримав би її так довго при собі, як Майкл. Та ще новини з якогось далекого Сходу, де простяглися незнані простори нової держави.

Коли хто гадає, що З'єднані Держави не мають аристократії, — дуже помиляється. Коли хто гадає, що вона складається з мільярдерської сметанки, — помиляється ще більше. Та аристократія відзначається не велетенськими маєтками, а своїм стопроцентним американським походженням та своїм політичним впливом. Вона — це нащадки тих, що на славетній «Маєвій квітці» пристали як перші колонізатори до берегів Нової Англії. Вона — це нащадки тих, що з Джоном Смітом засновували Вірджінську компанію, закладали Джем-ставн, заорювали перші борозни у вірджінську землю, перші падали під індіанськими томагавками. Це в них текла кров славетної князівни Попагонтас, що давала їм тубільне право на весь цей край. Так, це вони розбудовували свою Вірджинію, цей підклад цілої держави, колиску семи президентів, з Вашингтоном на чолі, «мати стейтів», мати президентів, як гордовито звали її. Це ось ця справжня

американська аристократія, що скептично дивиться на всілякі там міхи з грішми: різних Маргенштернів, Морганів Рокфелерів і Вандербільтів... До тієї аристократії належали й Смайлизи.

У родинній хроніці, започаткованій на кількох задніх листках старовинної Біблії, був занотований початок Смайлзового роду в Америці. Майкл кілька разів мав у руках цю родинну реліквію, що зберігалася в доброму сейфі одного з банків Річмонду. Друкована в Амстердамі, мала вона на чільній сторінці запис латинською мовою, що належить бакалаврові Михайлові Смільському, синові сотника з Козацької землі України, з міста Сміли. Був зазначений рік наприкінці шістнадцятого віку... По традиції роду, це й був перший Смайлз, що прийшов до Вірджинії з Джоном Смітом на початку сімнадцятого віку.

Читане по-англійськи стало зі Смільського Смайлз і пішло так цілі століття. На кінці ж Біблії кілька поживклих сторінок були пописані датами народження й смерті членів роду майже за ціле перше століття перебування в Вірджинії. Майкл кілька разів читав цей синодик народжень, шлюбів і смертей, цей шерег імен мужчин і жінок, що довгим рядом вишикувалися на початку роду. Як кожен тубільний вірджінець, він з дитячих років носив у собі ту гордовитість роду, якої не знає Вискочень — Захід, який ще ані не перед ста роками був лише пасовиськом бізонів. Ні, стеїт, держава, доля цього континенту кувалася тут, на вірджінських рівнинах, ними, нащадками тих перших, відважніших, витриваліших!...

Цікаво, що родові амбіції американської аристократії дуже рідко сягали за межі її континенту. Хто були ті, що їх англійська влада насильно вислала з Англії на «Маєвій квітці», щоб колонізувати Нову Англію? Хто були ті піонери, що з авантюристом Джоном Смітом, хоч і адміралом «Нової Англії», засновували цю державу. Як і чому син козацького сотника з далекого козацького міста прийшов до Вірджинії, щоб обернутися в Майкла Смайлза. І чим були його предки на тій землі, що в поблідлому записі несла таке дивне ім'я: Україна — козацька земля.

Справді ніхто з роду Смайлзів за цілих три століття не поцікавився подібними питаннями, їм вистачало, що це їхній піт й їхня кров кляли підвалини держави. Але як і чому почався їх рід саме від козацького бакалавра — нікого ніколи не боліло. Хіба лише зберігали одну родову традицію: старший син у роді завжди діставав на честь свого предка це козацьке ім'я Михайло — Майкл.

Отож Майкл був одинаком. Не мав ані сестер, ані братів. Батьки йому швидко вмерли, залишивши його на вихованні у бездітного дядька, відомого річмондського адвоката й сенатора. Там Майкла любили як рідного, і якщо з нього не виріс розбещений юнак, то це завдячував своєму родинному характерові, що завжди мав усвідомлення про працю й обов'язок.

Люблений приятелями й ріднею, трохи шибайголуватий юнак міг очікувати доброї кар'єри, яка відкривалася йому з дядьківської канцелярії при чинній допомозі численної рідні. Якби не війна й не експедиційний американський корпус до Європи, — надії родичів не були б марними. Виховався б з нього незлий адвокат, парламентарний репрезентант, не останній чинник у політичному житті держави, що скінчив би впливовим сенаторством, суддівством або й закордонним представництвом.

Не все ще було втрачено, коли Майкл добровільно зголосився до експедиційного корпусу. Ніщо з родинних надій не було ще втрачено, поки він залишився живий і вернувся б додому. Ніщо не було втрачено аж до того дня, як вирівав і сховав для всіх інших байдужу нотатку про нову державу — Україну...

Перебігаючи все це думками перед темним вікном експресу, повз який часом пролітали метеорити іскор, Майкл пробував сам собі з'ясувати, чим саме зробила на нього та замітка таке враження. І не знаходив відповіді. Чи, власне, знаходив одну, яку за відсутністю інших прийняв як висвітлення для свого поступовання: чому власне йому, нащадкові Смільського сотника, не подивитися на країну, звідкіля прийшов його прапрадід? Чому не використати нагоди й не з'явитися самому на тій землі, щоб порівняти її з його вірджінськими горами, ланами й долинами...

Отож це була для нього проста цікавість, може, не без присмаку романтизму й авантюризму. Але лише цікавість... І як був би він здивований, коли б його переконували, що це нащадка так тягне до обривів батьківщини старої, як колись предка гонило за обривами новими...

Гладкий біг Давидового оповідання перервався.

— Ось це, панове, вам та частина Майклової історії, яку я мусів сконструювати сам з усією правдоподібністю, що давали мені мої здогади й спостереження. А далі вже оповідатиму як очевидець.

Було це напровесні дев'ятнадцятого року. Саме коли попустили лютневі морози. Обрій прибирав важкого олив'яного вигляду, гайвороння, здавалося, чіплялося крилами за хмари, і сніг починав шерхнути. Давно вже відгриміли гармати повстання проти гетьмана, окупаційна армія центральних держав залишила по собі лише стоси рушниць і трупів. Зате жадібна північ починала тиснути нестримним валом... Повстанчий загін, у якому я був старшиною, спинився якось на ніч на одному з фільварків Київщини. Усі були до смерті потомлені. Затиснуті з двох боків у кліщі московською кіннотою, у кліщі, які, сходячись за нашими плечима, гонили нас усе далі й далі на захід, ми були як загнані звірі. Пам'ятаю безнадійну халепу, дощ зі снігом і вітром, що навіжено рвав солом'яні стріхи фільварку. Штаб загону, стиснутий у невеличкій хатині, спав покотом на застеленій соломою долівці, всі вдягнуті з револьверами та бомбами при руці.

Як я не був утомлений, але звичка привчила спати причаєсно й сторожко. І вже незвикле шарудіння в снігах пробудило мене, і я в ту ж мить сидів на соломі, хапаючись за зброю. Черепок з лоєм, — освітлення того часу, — ще не загас на столі, і в його хитливому блиманні я пізнав вартового з передньої чоти, на роздоріжжі з фільварку. Обліплений мокрим снігом він ледь розплющував очі, а в снігах за ним ще ворушилися якісь прихожі.

- Що сталося?
- Та злапались-мо...
- Кого злапали?
- А біс його зна... Привелись-мо його зі собою...
- Давай сюди...

Сну вже не було. Розмова наша збудила й інших, що посідали на соломі.

Вартовий упірнув назад у темні сіни. За хвилинку в хату вступила мовчки якась висока постать і так само без звуку спинилася біля одвірку. Світло черепка не сягало аж до порога, а ще й високо під стелю. І з цілої постаті можна було розібрати лише її височину. Голова губилася в сутінку під стелею. Із своєї позиції на соломі я найкраще бачив поли доброї селянської свитки й високі чоботи.

Очікуючи, що це якийсь селянський парубок, я звернувся до нього по-українськи. Постать мовчки зробила кілька кроків у світляний круг, і я зразу розпізнав, що це не селянин. А він далі стояв без звуку, тримаючи руки за плечима. Вартовий виступив уперед.

— Що, він німий, чи що ?

— Ні, говорить, але ніхто з нас його не розуміє. Мабуть, німець...

І вартовий оповів, як у заметілі ця людина прийшла на саму заставу, бо, мабуть, не спостерегла її. Це викликало здивування, бо в таку погоду йшов у дорогу лише той, хто дійсно мав дуже важливі наміри. Які ж вони були в цього чужинця?

Під час розпитування вартового чужинець спокійно розглядався по хаті, не виявляючи жодного занепокоєння, і, нарешті, зробив крок до лавки й сів. І тут по незручному положенні його тіла я зразу пізнав, що він має зв'язані за спиною руки.

А вартовий у той час викладав на стіл відібрані від чужинця речі. Деякі товариші цілком пробудилися зі сну і, присунувшись до бликавки, роздивлялися ці дрібниці. Був там гаманець з невеликою сумою грошей, нотатник, цигарниця, годинник і, нарешті, паспортна книжка. Речей небагато, але все дорогі вироби й підібрані так, як би цього не міг зробити звичайний бандит... А прихожий усе так само, ніби навіть і байдуже, сидів на лавці із зв'язаними руками й ще, здавалося, всміхався.

Я взяв у руки паспортну книжку, розгорнув біля самого каганця й зразу ж пізнав: скельний орел — емблема З'єднаних Держав — тримав у кігтях земну кулю. Каліграфічно написане ім'я і прізвище між незрозумілим мені тоді англійським текстом та фотографія доказували, що прихожий був американець. Я наказав розв'язати йому руки. При цій нагоді він вперше заговорив.

Але ми не розуміли. І я звернувся до американця по-німецьки.

І ось тут, поволі, навіть дуже поволі, як говорить чужою мовою по-книжному вчена людина, американець почав відповідати. Так з годину тривав його допит. А він спокійно сидів на лаві, розтирав затерплі руки й невправними німецькими фразами відповідав мені. Я перекладав його відповідь, й усі із здивуванням слухали, що американський громадянин Майкл Смайлз об'явився з-за океану, щоб ознайомитися з Україною...

Було дивно, що він не залишився десь у запіллі, як це робили тоді деякі нечисленні чужинці, що прибували із Заходу на Україну. Було дивно, що він у такій халепі блукає вже кілька день, шукаючи, як сам признався, якого-будь повстанчого загону, щоб приєднатись до нього. Про його українське походження ніхто з нас тоді й не згадав. Але якби це й було нам відомо, то мало б зменшило недовір'я до дивовижного чужинця...

Допит закінчився. До рана ще було далеко. Товариші знов покотом лежали на соломі. Я покликав вартового, щоб сидів у хаті при чужинцеві аж до рана. А він спокійно повалився на соломі під лавкою, так ніби був старим повстанцем, якому це є найбільш природним...

Такими то шляхами до нашого загону вступив новий повстанець, козак Майкл Смайлз.

На другий день, при ранішньому виступі з фільварку, отаман загону ще перепитав про його військову кваліфікацію й приділив його до однієї з наших кулеметних тачанок. А старшому на ній було наказано, що в разі якого-будь підозріння перша куля належить американцеві. Це ж я переклав і Смайлзові. У відповідь була лише усмішка. Але якщо у взаємовідношенні людей усміх грає найголовнішу роль, то я був переконаний, що з приходом Майкла Смайлза загін зробив добре придбання. І не помилюся.

Того ж таки дня нас перестріли червоні саме при виїзді з якогось села. Безвихідність положення подвоювала наш опір. Ми щасливо пробилися, завдавши ворогові тяжких втрат. Найбільшу роль у бою відіграли наші кулеметні тачанки й особливо одна з них, на якій при кулеметі залишився цілим лише Смайлз. Спокійною рукою і вправленим оком опановував він свій кулемет. Було аж дивно, що вперше в житті, опинившись на незвиклім йому степовім танку, яким були тачанки, він зразу схопив істоту їхньої тактики. Його тачанка найбільше косила ворога, вихром міняючи місце, й дала можливість нам опам'ятатися... З того часу Майкл став на тачанці старшим, й жодне підозріння вже не діткнулося його поведінки...

То вже був, власне, останній день нашої втечі. Кліщі ворога потрохи слабшали. Ми дісталися до регулярної армії й були чинними на її найдалі висунених передових позиціях. Але наш загін, як і кожен повстанчий загін, мав дуже мінливий склад. Хлопці приходили й знов відходили. Почалася оранка — було їх менше, скінчилася сівба — більше. Та ядром загону все залишався той гурток, що творили ще повстанці з Лівобережжя. Вони не мали куди йти додому. Вони тримали повстанчу традицію.

Мені кілька разів доводилося покидати загін. На довший і коротший час. Мав я часом іншу працю й інші завдання. Але, повертаючись до загону, я завжди заставав там Майкла Смайльза, нашого американця, як ми його називали. Він уже трохи навчився по-нашому, тих кількадесят слів, найпотрібніших у козацькому житті, і став найвідомішою особою в усіх повстанчих загонах околиці. Чутка про козака-американця, найвлучливішого кулеметчика, вже ходила по селах. Від полонених москалів ми знали, що й червоні довідалися про нього.

Я часто розмовляв з Смайльзом. Але він занадто явно уникав балачок на його персональні теми. Так ніби соромився. Та зовнішні обставини його життя мене цікавили менше. Найбільше — внутрішня сторона його рішення прийти на Україну, щоб воювати поруч нас, українців з діда-прадіда. На подібні питання я ніколи не діставав від Смайльза відповіді. Він уникав їх, завжди тримаючи мене самого в вогні власних запитів. І з них було видно, що не даремно він прогав кілька місяців у Берліні й Парижі після залишення Шербургу. З тим незначним матеріалом, що був там у книгозбірнях відносно України, він встиг добре ознайомитися. Але я бачив, що його цікавлять не мертві факти й сухі професорські дати. Він шукав між ними життя. Часом з його розпитувань здавалось, що цей юнак хоче вхопити якусь нитку, яка б зв'язала те минуле, з якого вийшов його предок, з тим сучасним, яке захопило нащадка. Здавалось, що він до кінця хотів зрозуміти і нам ще досі неясну річ: як і чією виною з вільнолюбивого козацького роду став з бігом віків сонний велетен, що так ґрунтовно прогаював сигнали великих історичних діб...

У такі моменти наших розмов, коли його запити й мої відповіді ось-ось сходилися на якомусь вістрі проблеми, — у такі моменти мені страшенно кортіло прямо запитати його, невже він справді почуває себе українцем, сином того народу, заради якого ризикує своїм життям. Так я раз і зробив. Смайльз був спочатку здивований, навіть на хвилинку замислився, але нарешті дав цілком недвозначну відповідь: «Ні, ні! Він не почуває себе українцем. Але його цікавить, вельми цікавить боротьба цього народу, народу його предка»...

Була це дуже поверховна відповідь, та була це відповідь негативна. Однак я частіше замислювався над її щирістю. Але чому Майкл Смайльз не міг бути щирим у цій питанні? Людина, яка щодня з нами, повстанцями, розділює жереб життя й смерті, — така людина, звичайно, в подібних питаннях не бреше. Але чому в такому разі нащадок сотникового сина Михайла Смільського ризикує головою й серцем у цій небезпечній для чужинця грі? Може, величні проблеми права й справедливості так голосно промовили до його серця, що не дали йому спокою, аж поки він сам не взявся за зброю, щоб боронити справедливу справу народу свого предка. У його випадку я хотів вбачати аналогію з деякими палкими головами, що, буває, віддають себе цілих на службу чужій ідеї, яка з них робить своїх найвідданіших слуг. От як шотландська шляхта дала Хмельницькому полковника Кривоноса, чеські вигнанці — гетьмана Орлика й німецькі ландскнехти — полковника Кеніґсена, батуринського оборонця...

Лише пізніше я вже цілком зрозумів, що хоч Майкл і був щирим, називаючи себе лише американцем, але це не була правда. Чи бодай не вся правда, яка керувала його поступуванням. Це, панове, не парадокс. Слова наші, контрольовані свідомістю, не завжди є виразником того, що є в нашій істотності. При всій нашій щирості, і навіть глибоко пересвідченій щирості, вони часто фіксують лише те, що плаває тільки на поверхні нашої душі. Усе ж, що ще зріє в нас, усе, що навіть і дозріло, але не вийшло з підсвідомості, — все це ще не може стати здобутком слів. Так було й зі Смайльзом.

Він говорив одне, а глядячи на нього збоку, я не вірив йому. Не міг вірити. Бо, сам цього не знаючи, не усвідомлюючи ще, він був українцем, був козаком кожним атомом свого тіла. Бо все те українське, що з його предка Михайла Смільського було, що розпорошилося по роду вірджінських Смайльзів — все те якимось дивним шляхом спадковості сконцентрувалося в нащадкові.

Ні, я не вірив Смайльзові, бо якби повірив, то мусів би сумніватися у власних змислах. Я кілька разів придивлявся до нього так, що він не помічав мого слідування. От, наприклад, як він співав з козаками. Він не розумів ще всіх слів, але його голос так певно йшов шляхом відчуття пісні, як це не могло б бути в жодного чужинця. Це бо співав не американець Майкл Смайльз, випадковий борець за цю землю й нарід, але козак Михайло Смільський, що його душа виросла з цих звуків і темпу. Він дуже швидко навчився розгонистих степових танців, і коли б хто з вірджінців побачив, як він літає в танковому колі, — ніколи не признав би Майкла за нащадка річмондських Смайльзів. Я бачив його й у бою, цілого зосередженого на своїм кулеметі. Глибока борозна сторчма перетинала чоло, найжувалися брови, руки впевнено водили кулеметом, як маляр велетенським пензлем. А там, де його очі втиналися в ворожу лаву, — там сік металевий дощ куль... І те грімке «Слава», що вилітало з його грудей, могло бути лише від козацького завзяття української душі.

Пам'ятаю, раз загін зупинився серед піль, у розлогій балці. Був вітряний день на початку червня. Один з тих незрівнянно прекрасних перших днів літа, що їх знає лише Україна. Хмари немов застигли на небі білими купами. Трави й жита вигиналися незрівнянною грацією руху. Тонкий аромат квітучого жита тягнувся струмками через повітря... Така благодатність росту, безконечного щастя очікуваної плідності, повнота симфонії руху й шуму — здіймалися над країною, що не можна було не помітити їх і не зрадіти їм. Я випадково побачив Майкла. Відділившись від загону, він стояв на краю дубового гайку й роздивлявся по виднокрузі. Його чуб тріпався на вітрі, як високі межі трав, очі сяяли й обличчя світилося від внутрішнього вогню. Воно усміхалося до якоїсь дорогої істоти, що на хвилях квітучих жит мчить над цією землею, тулиться до трав, жартує з вітром і сміється, сміється злотою радістю блакитного неба. Так лише

залюблений юнак виглядає свою милу, як тоді приглядався Майкл Смільський, козак з діда-прадіда подивляв предківську землю й не міг насититися її красою...

Одного разу Майкл почав мене розпитувати й про Смілу, звідкіль походив його предок. Він надіявся, що таки пощастить йому побувати там. А поки що я оповідав йому про це містечко. Про могили в його околиці, які бачили ще скитів, про його козацькі городища, тихий, майже нерухомий Тясмин, непроходиме Ірдинське болото... А Майкл, слухаючи мене, виглядав, як заблуканий син, що розпитується про давно покинутий батьківський дім.

Але знов приходили інші розмови, і Смайз давав зрозуміти, що він тут лише чужинець, американець, тимчасовий повстанець партизанського загону, який нарешті таки повернеться до своєї Вірджинії. Та я не вірив. Бо бачив, як з попелу американської прерії знов зростається Фенікс української душі...

Одного вечора ми зупинилися на нічліг у малому фільварку над Бугом. Загін довго планував напад на одне містечко, в якому лютувала виїзна комісія чека. Тепер ми були на шляху до нього. Напад хотіли зробити на світанку, коли охорона найміцніше спить. З нічлігу мали вирушити опівночі.

Фільварок був осторонь від головного шляху й дуже годився нам за вихідний пункт нападу. Була це невелика оселя. Два чи три довжелазні присадкуваті будинки, криті соломомою. Порожні довгі стайні. Величезні стодоли, старі скирти злежалої соломи. Усе це тяглося здовж стрімкого берега Бугу, що кільканадцять метрів долі творив прудкі, глибокі вири.

Був дуже гарячий вечір. Потомлені денною спекою, певні у своїй безпечності, готові до нічного маршу, ми спочивали зараз же після заходу сонця, щоб бути свіжими на ранок. Всі лежали покотом між стодами на свіжій траві, забезпечені лише незначними сторожами поблизу. А воно сталося перед північчю...

Москалі таки вислідили наш табір і ще за світанку почали оточувати нас. А ми спокійно відпочивали. За гарячим вечором прийшла так звана горобляча ніч. З духотливим, майже нерухомим повітрям, зоряним небом і грізними блискавками далеких громовиць. Обтяжені втому безпечно спочивали, а довкола втягувалося вороже коло. Виходу вже не було... Вільним шляхом залишили нам лише крутий берег, а долі бугські вири... І коли сипнули ворожі кулемети, то сталося щось страшне. Очманілі від несподіванки, у півсні, гинули козаки майже безборонні. Билися лише невеличкі гуртки. Не було ані зв'язку, ані проводу, ані можливості скупчитися. Запалені скирти горіли в тихому повітрі, як велетенські смолоскипи, і в їхньому кривавому сьайві безнадійно відбивався наш загін.

Не було жодного сумніву, що все втрачено. Тачанки з кулеметами були захоплені в першу чергу, у багатьох козаків бракувало і зброї, і набоїв. Більшість кинулася врозтіч, але московський кордон забивав їх, як б'ють зайців, загнаних до польовничого кола. Лише кілька горсток боронилося зі стодел, які москалі вже підпалювали. Декого взяли в полон, і їхня доля була гірша від долі забитих.

З кількома повстанцями я теж устиг замкнутися в стодолі. Але ми дали лише кілька сальв: з нами не було патронів. І коли стодела почала горіти, то ми висадили ззаду кілька дилів і кинулися наутіч. Нас привітав кулемет: ворожі чати стерегли всі закутки. Не було виходу: кожен мав сполягати лише на власні сили.

Вискочивши зі стодела, я кинувся до хат. Із задньої сторони одної з них була цілковита пітьма, бо туди не досягало світло палаючих ожередів. Але кулемет стрекотав десь так близько, що я мусів упасти під стіною. Я лежав у лободі, а зараз же над моєю головою кулі втиналися в стіну з огидним тьопанням. Глина сипалася на спину. Ані встати, ані лежати. На мить кулемет замовк. Я підвів голову й побачив, що кілька кроків переді мною приставлена драбина від височезної грушки кудись під солом'яну стріху будинку. Гадюкою я доповз до неї. Біля грушки був ще більший сутінок. Не пам'ятаю, як я вислизнув на драбину й миттю був під стріхою. Там чорнів отвір на сіновал. Без жодної думки я вховзнув до нього й уже був на піддашші. У глибокій пітьмі я був зовсім безпомічний, але страх перемиг усі сумніви, і я поліз у глибину. Довкола було не сіно, а солома, майже під саму стріху. І я кертницею зачав запорпуватися в неї. По пояс, по груди, по вуха, з головою. А надворі вже догасав гамір бою. Звідтіля ще глухо було чути окремі вистріли, зойки, тріск вогню й крики. Нарешті все затихло.

Світанок мав уже наступити. Що діялося на фільварку? Та як про це я міг довідатися, не зрадивши сам своєї криївки? І нарешті знайшов спосіб. Обережно, за кожним рухом прислухаючись до оточення, я почав поволі виповзати з полови, доліз по ній аж до стріхи й соломина за соломиною почав розгортати сніпки. Встромивши голову між розсунуті сніпки, міг добре вже бачити, що робилося переді мною, саме над стрімким обривом Бугу. Там якраз стояв ряд кількадесяти людей. Ні, не стояв, бо деякі покалічені сиділи, деякі поранені спиралися один на одного. Серце моє захололо. Це були ті, що попалися в полон. Тяжко було мені звіддала пізнавати кожного з них, поранених, посмалених, покалічених... Про те, навіщо їх тут вишикували, не могло бути жодного сумніву. Три кулемети, за якими сиділи шкіряні люди, стояли проти цієї лави смерті. Але полонені мовчали. Навіть покалічені не стогнали. І від їхньої мовчанки ставало ще жахливіше... Я ж цілком забув за себе і так натискав головою на сніпки, що дивуюся, як не вилетів на стріху.

Чого ж вони очікували? Присуду?... А з хати напроти вийшло кілька осіб, мабуть, командантів цих шкіряних людей. Вони спинилися за одним кулеметом і попереду виступив якийсь семітський тип. Я бачив горбатий профіль, товсті губи й синяву недавно виголеного підборіддя. Він тримав у руці якийсь папір, і я чекав, що то буде присуд для полонених. Жид подивився в нього й звернувся до лави по-українськи. Кожне його слово виразно долітало до мене.

— Хто з вас американець Майкл Смайлз? Хай вийде вперед!

Думка про Смайлза мені не приходила в голову, і я не шукав його серед полонених. Яке ж було мое здивування, коли з лави виступив на два кроки вперед козак. Це справді був Смайлз. Обшарпаний, обсмалений, чорний, підтримуючи однією рукою другу, мабуть, поранену, він все ж стояв рівно перед лавою. Жид почав говорити спочатку по-англійськи, але після кількох слів перейшов зразу ж на німецьку. Що, мовляв, в останній мент з цього паспорту (він затріпав Майкловим паспортом) штаб довідався, що серед бандитів є американець. До цих бандитів він, Майкл, звичайно, пристав з нерозуміння, за що б'ється пролетаріат... Але щоб дати йому, мовляв, можливість спокутувати свою помилку, він пропонує Смайлзові перейти на службу революції. А революція не забуде ані його каяття, ані його вірної служби... Інакше його чекає доля цих бандитів. І жид показав на приправлені кулемети...

Козаки в лаві, звичайно, не розуміли нічого з жигової пропозиції. Але з того, як усі їхні обличчя були звернені до Смайлза, видно було, що вони здогадувалися, в чім справа. Можете уявити, що відчували ці присуджені вже до смерті істоти, бачачи перед собою людину, якій давалося право вибору між життям і смертю... Навіть шкіряні люди вдивлялися в Смайлза напруженим зором.

А Смайлз стояв рівно, ані рухом не виявляючи свого відношення до пропозиції чекіста. Не знаю навіть, чи він слухав її. Бо при перших словах жида на його обличчі загравав усміх, а очі задивилися до обрїю за фільварком... Я тремтів від жахливого напруження і притискався головою до сніпків, щоб нічого не втратити з його рухів і слів. А Майкл мовчав.

— Ну, так відповідайте, — по хвилині даремної мовчанки крикнув жид. І додав нетерпляче: — Що ви, американець, можете мати спільного з цими петлюрівськими бандитами ?

Майкл здригнувся, так ніби тепер лише дійшли до його свідомості слова чекіста. Але ще нічого не відповідав. Лише обернувся до відсудженої лави, яка без руху дивилася лише на нього. Це тривало хвилину, безкінечну довгу хвилину... Майкл знов обернувся до жида. Я зачув його повільні, виразні українські слова:

— Я не американець, а український козак, Михайло Смільський...

Потім поворот, два кроки назад і він знов стояв серед відсудженої лави...

Запанувала тиша. Страшна, передсмертна тиша. А жид шарпнувся назад і високим злим голосом не закричав, а впрост заверещав:

— Вогонь!!!..

Кулемети затріщали до лави...

* * *

— Я не пам'ятаю далі вже нічого, — докінчував Давид. — Опам'ятався десь аж ввечері, коли чекісти покинули фільварок. З розстріляних не спасся ніхто. Хто не загинув від кулі — залишився в бугському вирі... Десь там завершив колобїг свого роду український козак Михайло Смільський...

ВЕЛИКИЙ ЛУК

Уже більше чверть віку висів він над ватраном у Яхненків: великий папуанський лук з Нової Гвінеї.

Славний мандрівник, що з своїм козацьким розгоном до світу запізнився вродитися на пару соток років, привіз його на Гетьманщину із своєї останньої подорожі. Незадовго до смерті він дарував його родині Яхненків, з якою був зв'язаний глибокою приязню.

Він не хотів його віддати до жодного музею, куди без жалю й без втіхи збував свої записки й збірки. Бо цей лук був подарунком від ворожбита-папуанця, з яким мандрівник колись побратався. Лук був славною зброєю. Погolos про нього йшов колись по цілому Маклаєвому побережжі. Бо жоден лук не придбав своєму власникові стільки черепів, як цей. Тонким карбуванням була позначена їхня кількість на твердому, як ріг, дереві й перевищувала півсотні голів.

Та не лиш цим був славен Великий Лук чаклуна. Він ще передповідав смерть. Але смерть не старечого нездужання, не від хвороби, не в тіні приморського гайку. Ні, смерть бойову, войовничу: спис проти списа і кий на кий...

Тоді все одно, натягнена, чи ні, озивалася його й жильна тятива дивною нотою. Була це нота така глибока й повна, як жоден інший тон, людині знаний. І виходила вона ніби з безконечної віддалі, що всюди: нагорі й долі, спереду й ззаду, на небі й під землею. Вона нагадувала таємничо-повний тон великих океанських мушлів, що гудуть захованими в них голосами вічних предків. І коли озивалася — тоді плем'я знало: Великий Лук радіє з близького бою й тішитися з нового карбування...

У нового власника лук ані разу не загудів. Великий мандрівник безсило догасав на півночі, далеко від своєї соняшної батьківщини. Така ж смерть не торкалася Великого Лука...

Яхненки дізналися теж про цю властивість папуанського лука передповідати війни й смерть. Але віднесли до неї насмішливо й скептично. І повісили його високо над ватраном, майже під стелею, щоб ніхто не міг досягти до нього.

Рід Яхненків був з тих старих козацьких родів Гетьманщини, де колись Великий Лук міг би бриніти безперестанку. Мабуть, будучи нащадками легендарних «Ігоревих воїв», гонилися Яхненки світами. Ворскла, Жовті Води й Полтава, Грінвальд і Сарагоса, Царгород і Відень — були тими етапами, на яких

бігом віків зупинявся рід, шукаючи собі честі, а батьківщині слави. Нікими свідками їхнього минулого були їхні козацькі могили.

Своя слава проминула, а честь войовників залишилася. Було щось проклятого в цій честі, яка по інерції гонила рід і надалі по бойовищах слави чужої.

Семилітня війна, турецькі походи, Наполеонівські війни... Австерліц, Москва, Лейпціг... Усюди, де проходила чужинча слава, кривавився старий козацький рід. І нарешті загубив і сліди споминів про своє славне українське минуле, не признаючись до нього ані в півсні родових легенд. Жив уже для нової, чужинчої, слави, вслухувався в її заклики до козацької честі й крові...

Останньою бойовою смертю в родині була загибель одного з них в окопах під Плевном. Але тоді ще Великий Лук не висів над їхнім ватраном. А опісля прийшли спокійні часи...

Нарешті в домі всі майже забули про дарунок великого мандрівника. Забута, запорошена, з обвислою тягивою й двома стрілами навхрест, висіла зброя над ватраном. Нічим не нагадувала про свою славу Великого Лука. Не бриніла ані разу. Були спокійні часи.

Лише одна стара Яхненчиха, мати господаря, пам'ятала ще таємницю, що її звів колись великий мандрівник. Але нікому з молодих не зрадила її. Сама лише часом задумливо оглядала дивовижну зброю.

Аж одної зими, коли від голови родини, полковника Яхненка, не було вістей з далекої Маньчжурії, Великий Лук прокинувся зі сну. Того вечора на дворі крутила заметіль, якої давно не зазнала околиця. Вона несамовито гула й висвистувала біля дому, вдираючись своїми голосами в кожну щілину вікон, дверей і коминів. Хльостала по шибках вітами вишень, термосила віконницями й зривала з даху спорохнявілі гонтини. А коли досягла апогея й зломила перед домом столітню ялину, яка нізащо не хотіла схилитися перед нею, — тоді озвався й Великий Лук.

До реву й посвисту бурі вступила нараз рівна й грізна нута. Вона покрила всі голоси, що висвистували надворі. Ні, була їхнім звуковим тлом, широким і глибоким, як далеке море. Зібрана в кімнаті родина замовкла, збентежено вслухуючись у незнаний тон. А він наближався й віддалювався, міцнішав і затихав, підносився й падав, як гудіння далекого велетенського органу. І не можна було пізнати, звідки він об'являється й куди зникає.

— Лук, лук!... — закричав восьмилітній син полковника, показуючи вгору. І всі обернулися до стіни над ватраном. Один з цвяшків, на яких висіла зброя, мабуть, обірвався. Тепер у нестійкій рівновазі гойдався Великий Лук на одному гвіздку. Мовчки слідкували очі присутніх, як вихитувався він до темпу таємничого тону. Амплітуда розкиву зростала, як міцнішала й наближалася грізна нута. І шитом спадала, як спадав тон. Ніби чийсь могутній подув хитав по стіні дивовижним вагалом до модуляцій дивовижного звуку.

І вже здавалося, що це сам Великий Лук бринить вгаданим знов тоном, розхитується в такт до власного бриніння. Мов зачаровані гляділи всі на цю гру звуку й руху. Аж поволі тон, загасаючи, стих. Лук хитнувся й безладно повис.

Усі сиділи мовчки, немов боячись порушити зніяковілу тишу. Дружина полковника поблідлими устами порушила її перша:

— Де він? де він?... Чом не пише?...

Вона почала вставати, але похитнулась і зойкнула. Свекруха підхопила її. Обидві жінки — й дружина — обнялися в тривозі за життя сина й чоловіка. Полковниці було зле... А за хвилинку гнав до міста крізь бурю й заметіль очайдушний верхівець. Поспішав за лікарем помагати прийти на світ новому воякові...

Тієї ночі мало хто спав на хуторі Яхненків. До висвисту бурі мішалися зойки родильниці. А в покої з ватраном стара Яхненчиха похапцем оповіла полковниковому братові, своєму другому сину, легенду Великого Лука.

Молодик лише знизував плечима. Це було поза його світоглядом. Він зняв зі стіни зброю, обтер порохно, натягнув з великим зусиллям суху жильну тягиву й пустив її. Лук видав лише ясний стрункий тон, цілком не подібний до того, що звучав раніше... Дурниці!... Галюцинації!... Бабські казки!... А в відчинених дверях стояла радісна, сяюча мати й сповіщала:

— Онуки!... Другий онука!... Як же врадується батько! Як врадується!

— Бачите, мамо, що цей лук віщував цілком інше, ніж ви казали. Він мені віщував небожа, онука, а братові сина! ...

І знов до покою вступило полковникове ім'я і причаяність небезпеки, з якою він був там, далеко в маньчжурських снігах.

Так з бринінням папуанського лука ввійшов у життя Марко Яхненко.

Але про його батька не було відомостей. Аж занадто довго... Нарешті страшну звістку довідався першим брат: полковник загинув у кінному рейді до японського запілля. І сталося це, здається, тієї ночі, коли озвався Великий Лук...

Як не скривали все від жінки й матері, але нарешті й вони мусіли дізнатися... Козацькі родини довго не бідкаються. Найбільше боліло, що зотліє десь дороге тіло без чесного похорону...

Але вже весною прийшло на хутір велике листування в англійській мові з урядовими перекладами. Прийшли й особисті речі полковника, дбайливо складені в малий пакунок, і його шабля. І з болем та гордістю читала родина переклад японської реляції про смерть Маркового батька. Чесний ворог з пошаною й подивом висловлювався про хоробрість полковника, що сам один, покинутий вояками, боронився до

останнього. Він упав між кількома зарубаними самураями. Вороги поховали його як героя з військовими почестями і засвідчували родині своє співчуття й подив... Над незнаною їм ще козацькою честю...

Усе це сталося тієї такої ночі, коли бринів Великий Лук. Він не зрадив своєї слави...

А потім знов прийшли спокійні часи. Полковників брат зайняв його місце на чолі родової традиції, ставши теж вояком. До неї ж готувався й старший полковників син. Обидва мужчини рідко бували вдома на хуторі. Один, коли дозволяла військова служба. Другий — коли дозволяла школа. А так хутір Яхненків, віддаль від великого міста, залишався королівством малого Марка.

Під доглядом двох жінок ріс Марко спершу самотньо. Як не близькі були йому мати й баба, але найкращим товаришем був він собі сам. Сам вигадуючи виграшки й пригоди, він не тужив за великою компанією приятелів. Між сусідніми хлопцями не мав їх. Але опісля справжній друг появився. І була ним книжка.

Ледь навчившись читати, залізав він з книгою пригод до глибини саду й не чув, бувало, як збентежено гляділи й кликали його по всіх усюдах. Він мандрував по далеких краях, приймав участь у войовничих пригодах, звойовував народи й підбивав землі. Це його, Колумба, вітали бронзові люди Нового Світу; це він, Кортес, полонив Монтесуму; це над ним, капітаном Куком, справляли дикуни канібальську перемогу...

А вернувшись до хати, він з острахом здіймав зі стіни папуанський лук, стирив з нього порох і даремне намагався натягнути жилу тятиву. Могутня зброя для могутніх рук. І безслідно натрудивши дитячі м'язи, обережно вішав Марко зброю на старе місце. Він, зітхаючи, дивився на неї, і ніколи йому так міцно не бажалося бути вже дорослим і міцним, як у той мент. Він бо бачив себе струнким і сильним мужем, що, притиснувши ногою один кінець лука, влучає міцною стрілою в ворожу ціль.

Велика родинна бібліотека, занедбана й запорошена, наскрізь пролізла шашлями, таїла ще в собі безліч інших покладів. Їх усі відкривав Марко. Стягаючи з полиць якісь стародавні книжки, сіро-жовті від пороху й віку, подивлявся спочатку хлопець чудернацькі літери, дивовижні вінієти, орнаменти й дереворити. З них гляділи на нього часом суворі гетьманські обличчя, часом митрополичі лица, або веселі й лукаві козацькі Мамаї чи київські спудеї.

Здивовано розглядав ці старі, незнані йому речі Марко й ніс запитатися матері чи баби.

— Звідки ти це взяв? — була їхня здивована відповідь. — Лиши, поклади на місце, бо запорошишся!

Ось були їхні висвітлення на всі причаєні дитячі запити. Сам, не так розумом, як непомильною дитячою інтуїцією, доходив хлопець до розуміння тієї старовини. Це були свідки забутої батьківщини. Свідки українського роду, що колись був зрікся сам себе. Свідки, що століття ховалися в невиді забуття, не об'являючись нікому. І нарешті дозволили диткнутися себе малій дитині. І ожили.

Читаючи першу сторінку півзотлілої книжки «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана...», відчувала дитина легкий треміт. Але не жалю. Це був треміт несвідомої радості над ще далеким, але вже певним воскресінням «зацного рицера» — України.

На початку саме цього таємного процесу відродження української душі прийшла війна. І дядько і брат відійшли на фронт. Ішли з радістю. Те, що відроджувалося в Марковій душі, було для них назавжди мертве. Знов тая ж родова вояцька честь заслоняла їм причини й наслідки їхньої вірності. За кого й за що йдуть класти свої голови — не думали. Бо не лише самі не знали, але вже від кількох поколінь була обірвана з їхньої душі листва українських традицій.

На хуторі стало ще порожніше й тихіше. Мати й баба жили лише в очікуванні листів від синів. На Марка менше звертали уваги. А він, мов сп'янілий, пив без перестанку із таємного джерела відродження. Тієї зими він переглянув усі старі книжки, і коли б хто міг подивитися до Маркової душі — здивувався б: у дитяче тіло повернула вже родова душа, хоч ще підсвідомо-дрімотна перед цілковитим пробудженням.

А навесні прийшли перші удари. Під тим самим Грінвальдом, де колись згинув предок, впали й нащадки. І брат і дядько Марка пропали безвісти у гушавині пруських лісів, десь серед мережива мазурських озерець і болот...

Тоді від челяді почув уперше Марко легенду про Великий Лук: як Великий Лук сповістив родину про смерть його батька, як він народився бурхливої ночі, і як тепер знов Великий Лук гудів, як несамовитий, віщуючи смерть брата й дядька. Марко з новою цікавістю оглядав давно знану зброю, але через кілька днів Великий Лук зник зі свого місця над ватраном. Лише незапорошена дугаста пляма значило місце, де ще донедавна висіла дивовижна зброя. Як не допитувався Марко, що з нею сталося — але не отримував жодної певної відповіді. Великий Лук зник без сліду. Наступної зими Марка віддали до міста, до школи. І та переміна його душі, що започаткувалася на хуторі, завершилася в місті. І почала набирати чинної форми. А все те завершило чарівне, вперше втілене в звук слово Україна. Чим глибше сягав розклад давно вже мертвої імперії, тим виразніше ставало це поняття: Україна. Воно висіло в повітрі, само літало з уст. Звук, легенда набирали форми. Форма жадала цілі. А ціль спалахувала нагло вибухнувшим полум'ям нації.

Марко був замолодий. Але, як усі самотні — зрілий не по літах. І мати й баба не впізнали хлопця. Так, ніби чужинець, син іншого племені й інших обривів з'явився додому тринадцятилітній Марко. Таємно зникли із стін портрети царів і з горища об'явилися суворі гетьманські обличчя в спорохнілих рамах. Жах матері й баби не був удаваний. Але не поміг. Хлопець завзявся, ніби в'їхала до нього стара «козацька лють». Перестрашеним жінкам кинув він до обличчя всю силу свого запалу. Немов справді стверджуючи стару істину, що сховане від мудрих відкривається дітям. І «мудрі» вступилися.

Тепер хлопець не мріяв уже про далекі виправи й пригоди. Його боліло, що замалий він і не може ще носити ані сірого жупана, ані шаблі, ані сидіти на коні, як новітні «зацні рицери». (Проте він спробував пристати до якоїсь козацької частини. Але його швидко відставили додому. І він дав матері слово, що почекає ще кілька років, аж кінчить науку. Затиснув зуби й чекав...

З півночі насунули хмари. Гетьманщина, роздоріжжя двох орд — північної й південної - встигла звоювати лише Дике Поле. Північ була сильніша. І тепер загарблива й нахабна, сунула вона до родючого краю, несучи на вимін облудливі азіатські гасла.

Перші удари прийшли на Гетьманщину. В околиці Яхненкового хутора йшли бої. На високій тополі вмостилась гарматна чата, подвір'я було повне ординарців, заклопотаний штаб не спав ночами, і пізно до ночі світилися вікна панського будинку.

У цій метушні Марко почувався як вдома. Він знав околиці, як свою кімнату, водив стежі по знайомих лише йому доріжках через ліси й поза околиці сіл. Він забув про день, про ніч, про весну. Відчував лише, як грає й шумить у нім відроджена українська завзятість.

Проти українців стояли на дорозі міжнародні бригади. Набрані з бувших австрійських полонених, головно мадярів, вони відзначалися нечуваною жорстокістю й ганебною підлотою озвірілих наймитів крові. Мадяри були з них найгірші. Вони нікому не давали помилювання, злобні й кровожадні прислужники Москви. Було щось символічне в цім союзі двох народів: зійшлися, спізналися й порозумілися дві азіатські крові. Не було ганебності, яку б не зробили мадярські бригади. Так ніби Схід хотів наперед і назавжди помститися Заходові за свою азіатську підрядність.

Після довгих боїв в околиці хутір Яхненків мусів бути залишений. Як не боронилися козаки, але обхоплена з усіх боків частина нарешті підлягла. Довкола хутора замкнулося коло смерті, і оборонці склали зброю.

То був ясний теплий день ранньої весни. Сонце ласкаво пригрівало, далечінь голубіла, межі просихали й над ріллею тремтіли теплі повітряні хвилі. Але ніхто не помічав цієї краси. Серед крику жінок, мичання худоби й іржання коней догоряли запалені гранатами хуторські стайні, ще коцав десь далеко кулемет, а двір був повен стомлених, розгублених людей, що скидали на купу зброю.

У воротях уже стояли націлені до юрби чужі кулемети, озброєні чужинці ходили по двох між подоланими, щось кричали й лаялись своєю й московською брудною лайкою.

Але кількадесят оборонців таки замкнулися в панському будинку. Вони завалили двері, залягли за вікнами, виставили через віконця на піддаші кулемет. Перспективи оборони були сумні. Старий дерев'яний будинок під сухими гонтами спалахнув би, як віхоть соломи. Але нападаючим шкода тих скарбів, що їм мріялися в панському домі. А оборонцям треба було тримати в руках хоч власне життя. Почалися переговори...

Цих кілька годин непевності й напруження пролежав розпалений Марко біля кулемета, приправлений подавати стяжку набоїв. Він не боявся. Навпаки, його серце тремтіло незнаною досі радістю близького бою.

Переговори закінчилися умовою: оборонці склали зброю, їм підтверджено вільний відхід з хутора. Але Марка треба було силою відірвати від зброї. Бо хлопець мовчки вхопився за держала кулемета й треба було його пальці відтягувати один по одному.

Хлоп'яча затятість була останнім опором оборонців. З усіх закутків великого дому сходилися похнюплені мужчини до великих сіней і склали в куток на купу непотрібну зброю. Мадяри поки що поводитися чемно. Але не встиг ще останній покласти на купу свою рушницю, як великий озброєний відділ мадярських вояків ввійшов до сіней... Почався грабунок.

Незважаючи на протести й опір, оборонців почали обшукувати й грабувати. Мадярська лайка, удари рушничними прикладами, зойки й протести змішалися в невимовний гамір. Червоне начальство кудись зникло...

Марко кинувся до льоху, де були сховані жінки й діти. Їх саме виводили. Мабуть, хтось показав на власниць маєтку, бо двох безборонних жінок вже стерегли два озброєні мадяри. Їх вивели нагору й повели до окремої кімнати. Там почався допит.

Марко стояв між мамою й бабою перед кількома червоними мадярськими старшинами, що герготіли між собою своєю крикливою азіатчиною. Вони перебігли очима по жінках і все тикали пальцями в Марка, що дивився на них з тією нескриваною ненавистю, на яку здібна лише дитяча душа.

— Де сховані гроші? Де дорогоцінності? Де срібло?...

Мати й баба мовчали, презирливо оглядаючи нахабну галайстру. Уже розмовляти з цією злодійською наволоччю було пониженням для їхньої гідності. Вони навіть дивилися не на них, а кудись понад їхніми головами. Туди задивився й Марко. Темний гетьман, міцно затискаючи булаву, косо дивився, на знану йому, войовникові, сцену:

Горе переможеним!...

На всі повторені запити, на грубу лайку й погрози допитувані мовчали. Тоді один з мадярів прудко підвівся з вигідного фотелю й скочив до жінок. Однією рукою він схопив під горло стару Яхненчиху, другою Маркову матір й, стиснувши щосили, затряс ними, як осінніми яблунами. І довга, тріскача, злобна мадярська лайка порснула з його уст.

— Але це тривало лише мент, бо вже втявся Марко з усієї сили в насильника... Що сталося з ним опісля — він уже не пам'ятав.

Марко прокинувся й хвилинку лежав нерухомо, збираючи до купи уривки притомності. Спробував поворухнутися й зойкнув від болю. Боліло все. Ціле тіло було мов потовчене. Але найпекучішим болем озвалися руки й ноги.

Марко лежав на долівці з закладеними за спину й зав'язаними руками. Ноги були теж зв'язані на двох місцях: під колінними й долі. Зашморги були тугі, бо ноги цілком задеревеніли, а кожний рух руками спричиняв нестерпний біль. Він би, може, був легший, якби можна було хоч трохи стогнати. А так хлопець міцно зціпив зуби й якийсь час лежав, не ворухнувшись...

У цілковитій тиші, яка панувала в домі, не можна було нічого почути. У п'їтмі — нічого побачити. Але вже звикле до невиди око стежило у сірому сумерку, що струмився із якогось отвору над головою. І Марко пізнавав уже, що він лежить у великій коморі, яка була на кінці сіней. До неї складали в домі всіляке старе непотрібне барахло. Сюди, побитого й зв'язаного, вкинули його мадяри.

— Але де ж мати? баба? що сталося з ними? Чому така тиша панує в домі?

І, шпигнутий в серце страшною дійсністю переможеного, хлопець, не зважаючи на біль, напружив тіло й сів. Уже не дбаючи на пекельну муку, він без стогону підтяг під бороду коліна, досягнув зубами до мотуза й почав його перегризати. Нитка за ниткою піддавався мотуз, й швидко коліна були вільні. Зразу стало легше. Але найголовніше було попереду. Щоб увільнитися, треба ще було дістатися до зашморгів на руках і на ногах. Марко спробував з ногами, але дотягнутися зубами аж до стіп не було жодної можливості. Він пробував всіляко перекручувати тіло, але все було марно... Залишалися руки. І тут Марко застосував давно йому знану акробатичну штуку: лягти на підлогу горілиць і, вигнувшись дугою, вийняти зубами підложу далеко під шиєю монету. Тепер ця вправа придалася. Він присовгався по підлозі до якихось меблів, вперся в них ногами й почав вивертати зв'язані руки так, щоб підтягнути їх найвище до шиї. Страшний біль шмигав у клубах рук і ніг, але, не звертаючи на це уваги, Марко вигнувся дугою і, загнувши голову, зближав руки до зубів. Звивне хлоп'яче тіло витримувало страшну напругу й піддавалося цаль за цалем. Нарешті хлопець вхопив зубами мотузок й почав жувати його...

Було тяжко досягти такого неприродного положення, але ще тяжче утриматися в нім. Але він з надлюдським зусиллям рвав зубами волокна й навіть не відчував, як слина змішується з кров'ю із пораних ясен... І знесилений, майже непритомний, впав на підлогу, коли піддалося останнє волокно...

Руки стали вільні. Тепер було дрібничкою розв'язати ноги. Марко зараз спробував встати, але затерплі ноги не хотіли стояти. Він почав їх розтирати, й аж кусав до крові губи, щоб стриматися від стогону при тому почутті, як оживають затерплі ноги...

Хлопець був вільний. Але що робити далі — не мав ще жодного плану. Та перш за все натиснув на двері. Вони подалися. Його не зачинили. Це сповнило Маркове серце радістю. Він поволі-поволенки, щоб, боронь Боже, не рипнути, відчиняв двері ширше й ширше та міг оглядати весь коридор. Біля дверей до великого залу, куди вдень зігнали полонених у домі, стояв стіл, а на нім ясно світилася лампа. Вигідно розлягшись у фотелю, спав при столі вартовий мадяр з рушницею. У кінці коридору виступала з п'їтми складена купою зброя оборонців дому. Крім вартового, на коридорі не було живої душі. Тиша панувала домом. Спали переможці й переможені, грабителі й ограбовані...

Що робити? Якби була при руці яка-будь зброя! Але страшно було пускатися через цілий коридор до складеного в кутку арсеналу. У коморі ж не було нічого, крім старих стільців, постелей, столів і інших спорохнявілих речей. Хоч би міцна палиця! Опаморочити сторожа, випустити з залу в'язнів, напасти на поснулих мадярів... Хлопець аж затремтів від перспективи бою й перемоги... І в сірій невиді комори почав навпацки шукати якої-будь зброї. Він дотикав стін, запорошених столів, образів і не знаходив нічого. Він ліг на підлогу й поповз на животі під постілі, соваючи руками по густому поросі. І нарешті намацав якийсь довгий, тонкий дрючок. Він витяг його зовсім, посунув по нім руками й майже скрикнув від радості. Це був лук! Папуанський лук, колись таємно так зниклий і тепер у найвищій потребі знайдений.

Не пам'ятаючи себе від радості, засунувся Марко знов під постіль. Там були й обидві стріли. Він встав, притиснув лук одним кінцем під стіну й спробував натягти тятиву. О, тепер він був міцніший! Жильне око загачилося за другий кінець і тятива нап'ялася.

Тремтячими руками поставив Марко лук перед собою. І перелякався. Чи то від хвилювання розтрьохалося йому серце і кров кинулася до голови; але здалося йому, що тятива сама затремтіла й загула. І цей звук був низький і глибокий, як жоден інший знаний йому звук... З калатаючим серцем, переляканий, стояв хлопець, притискаючи до себе з усієї сили дивовижну зброю, затуляючи її руками, щоб затамувати грізне гудіння. Так хвилинку стояв він збентежений, згадавши колишнє оповідання. Але гудіння як раптово піднеслося, так раптом замовкло... Може, це був і не лук, а на далекому фронті передранкова гарматна канонада!

Марко вже не вагався. Він знав, що має робити. Знов обережно почав розчиняти двері й прислуховуватися. Але було тихо, як і раніше. Вартовий спав так само, тримаючи рушницю між колінними, закинувши голову на високу спину фотелю. Його розхристаний мундир відкривав порослі чорним волоссям груди, що рівномірно віддихали.

Марко притиснув лук спідним кінцем до порогу, підпер виставленою вперед лівою ногою, поклав стрілу. Він цілим тілом відхилився назад і почав натягати тятиву. І якби так, напружено-зосередженого, з

бойовим полум'ям в очах, побачив його папуанський чаклун, він був би гордий, що славна зброя попала до таких войовничих рук...

Придалися дитячі вправи в стрілянні. До мадяра було біля десяти кроків. Нап'яту тятину вже не можна було втримати. Маркові зійшовся світ лише на вістря стріли, що запірилася у ліве підгруддя. Він пустив...

Мадяр лише стріпнувся... А Марко вже був біля нього, вже тримав у руках його рушницю і відчиняв двері до залу, де один на одному сиділи й лежали обеззброєні козаки...

Захоплені у півсні, але відчуваючи невідкличний кінець, мадяри боролися як скажені. Але ще більш оскажені козаки. Крик, стріли й вогонь ступали до весняного неба. Помилування не було нікому... І нарешті запалений старовинний дім горів, як велетенська свічка серед тихого весняного ранку. Під його згарищами залишився цілий мадярський червоний курінь... Дух Великого Лука повернувся до країни предків з величним почотом...

— Цю історію розказував мені, — докінчував своє оповідання Давид — молодий Марко Яхненко. Невдовзі перед тим, як одійти в останню партизанку. Щоб не повернутись.

РОКСОЛАНА

Кажуть, що якийсь французький маршал завжди носив при собі «залізний запас» півсотні золотих дубльонів. Вони були призначені тим, щонайменше двом, воякам, які б при бесіді зовсім не згадували жінок. Підсідаючи до вояцьких гуртків, маршал вислухав безліч усіляких балачок. Але його дубльони так при нім і залишилися...

Шкода, що не заходив він на наші збори. Дубльони були б наші. Лише не сьогодні.

— Я думаю, що історія Роксолани, — взяв слово до розмови наймолодший з нас віком, але найстарший член клубу, — є вимислом значно пізнішої доби, ніж коли вона могла статися... Так мені якось здається...

— Чому ж вам так якось здається? — голосом без ніякого забарвлення обізався Давид, навіть не обертаючись до молодика. Цей його тон часто вибивав прелегентів із колії. Але юнак не дався:

— Так! Коли я думаю про тодішню Роксолану, українську бранку, що, продана ясирем до Царгороду, стала султаншею, то мені здається, що вся історія про неї лише вигадка. Бо ніби зробившись по вірі туркинею, матір'ю султанят, ворогів свого народу, вона все-таки, мовляв, залишилася в душі українкою. Нібито перед своїм чоловіком вона завжди ставала в обороні батьківщини й своїх колишніх одновірців-земляків... Не розумію...

— Чого ж ви саме не розумієте? — знов тим самим тоном обізався Давид.

— Я не розумію, як могла вона стати султаншею... З наказу, з примусу... з гвалту!... — почав запалюватися юнак.

— А хто це вам казав, що з наказу, примусу, гвалтом?... А може, цілком добровільно, радісно, з любов'ю... — холодні, рівні Давидові слова капали як вода на розжеврене залізо.

— Ну, добре! Хай навіть і добровільно! Але, як могла Роксолана до тієї добровільності дійти? Бо ж як вона могла забути ніч, коли люди її чоловіка, хай і султана, спалили її дім, пробіли списом матір, згвалтували сестер і задушили арканом батька? Хіба це забувається?... А як могла забути шлях ясиру через Дике Поле?... Ті покривавлені ноги, потріскані від нагаїв плечі бранців, безумні очі бранок?... Чи ж у звуках султанових поцілунків не чувся їй тріск грудей, що їх пробиває турецький спис?... Чи ж власна дитина, султанове байстря, ніколи не пригадувало їй тих малих — менших з її роду, побитих на згарищах поруйнованих сіл?... Чи не здавалося їй, щасливій матері султанських дітей, що ось вона плекає в них найлютіших ворогів свого народу... Та що говорити! Не можу я зрозуміти одного: як могла вона забути й примиритися?...

Юнак схвильовано зупинився. Дуже, видно, близько торкалася його ця тема. Але Давид уже обернувся й пильно дивився на запалене обличчя юнака.

— Ну, і... — підштовхнув він його. А в голосі вже затремтіла цікавість.

— Коли я говорю, що не розумію, то маю на увазі двояку поведінку Роксолани, порівнюю її з нормальною людиною. Що таке нормальна людина? Не будемо сперечатися за абстрактну дефініцію. Але нормальна людина — це, наприклад, така, що, скажемо, в однім листі не засилатиме повідомлення про... смерть своєї матері й власне весілля! Розуміється? Через це й думаю, що таку Роксолану, — на два боки добру: туркам і українцям, Христові й Магометові, — видумали значно пізніше... Мабуть, ті, що самі були в Роксоланініні положенні... Вигадали, щоб виправдати самим собі свою власну поведінку... Я гадаю, що це сталося в тій добі життя нашого народу, коли на місце суворих чинів нашої історії почала заповзати безплідна медитація. За нею, світовими шляхами, присунула психологія й самообсервація та зачали поволі витискати з життя розуміння безкомпромісовості. Вони то в оцінці життєвих подій взялися відігравати невластиву їм роль. Бо з великих аналітичних засобів стали обезвольюючими знаряддями людського духа. Це знаряддя часом не знає меж. Замість того, щоб лише розділяти складники для легшого пізнання, воно їх розжирає, нищить, обезличує... Тому ми, дивлячись на таку Роксолану, ставимо себе на її місце. Тому ніби можемо собі з'ясувати її душевні процеси... І ось у нас уже знищена гострота аналізу, ми вже безсилі її осудити, ми безцільно бідкаємося над її долею й виправдуємо її, як, може, б це робили самі над собою...

Тому, я гадаю, що на початку лише тої доби нашої історії, яку я назвав би двохміральною добою компромісу, могла створитися легенда про Роксолану, українську жінку з двома покривленими душами...

Юнак замовк, переходячи по нас очима. Мовчали й ми. Мене вразило, як просякнув він Давидовими поглядами.

— Я беру слово, — спокійно обізвався Давид і обернувся до молодика.

— Хочу підкреслити, що з провідною вашою думкою цілком погоджуюся. Хоч ви знаєте, що мені все приємніше не погоджуватися. Але мушу признати, що маєте рацію, не розуміючи примирення Роксолани-бранки з своїм положенням, хоч би й султанші. Але смію звернути ласкаву увагу зборів на один момент вашого нерозуміння Роксоланової поведінки. Саме тим, що ви її не розумієте, ви самі впадаєте в оте зачароване коло висвітлювань і з'ясовувань, яке так гостро відкинули й відбили. Ось самі ви вже зачаровані тим процесом аналізу, який вам так не подобається, але за яким і ви тужите, бо в чомусь непевні. А тому теж щось хочете з'ясувати... Через це дозволите мені докінчити цю історію з Роксоланою за вас?

— Дуже прошу, пане голово, — радісно обізвався молодик. І кожен з нас додав мовчки якийсь рух згоди.

— Я не буду вам нічого з'ясовувати у цій справі. Роксолана зі званої легенди жила давно. Хай же її висвітлює легенда. Я ж говоритиму про дійсність. Про модерну Роксолану, модерного султана, про нашу живу сучасність. Що ця подія сталася в ті роки нашої боротьби — це надає їй більшої життєвості. Бо то була доба, в якій випробовувалися характери. На майбутнє. Усе непотрібне відійшло. Досвід, традиція й воля залишилися назавжди...

Так ось, панове, впродовж одного дев'ятнадцятого року змінив я кілька професій. Усе було непутяще. Але так десь на початку року був я прийнятий до залізничної служби. Став магазинером на одній великій залізничній станції. Доглядати було що. Станція знаходилась недалеко від фронту воєнних подій, її магазини були повні всіляких засобів. Війна багато спотребувала, демобілізація розшарпала, рознесла, розікрала ще більше. Але лишилося ще дуже багато. Ці залишки вже dokonувала революція. Усі революційні влади, які захоплювали цей залізничний вузол, перш за все брали на обрахунок склади матеріалів, роблячи мене відповідальним за їхнє збереження. З непевними помічниками й злодійською сторожею я марно бився, щоб зберегти нам хоч рештки цих великих засобів.

Це мені не завжди щастило. Всілякі комісії в першу чергу арештували мене. Опісля ставили свою сторожу, на день або два. А нарешті вибирали все найкраще й або відвозили, або продавали, незважаючи на жодні протести. За протести ж можна було висіти.

Моїм безпосереднім шефом був молодий інженер. Війни він не зазнав, бо був залишений при залізничній службі. Був працювотий, енергійний, рішучий. Гарний тип мужчини й людини. Ми з ним знали, навіщо й для кого мусимо берегти склади, й усю свою енергію й хитрощі мобілізували на це діло.

Мій інженер ніколи не мав часу. Праці в нього в тій добі було досить. Але для одної речі в нього все вистачало часу. Начальник станції мав двох доньок. У старшу з них мій шеф був закоханий. Вони були варті одне одного. Перш за все пасували зовнішністю. Таких красунь, як його наречена, мало було в околиці. На них радісно було дивитися, коли вони де-будь з'являлися удвох.

Є люди, в яких закохання ніби підломлює життєву енергію. Вони стають мрійливо-сонними, зітхають, блукають думками десь у безвісті, стають непридатними до життя. Інші ніби перероджуються. З них випромінюються якісь життєві промені енергії й волі, що просвітлюють усе їхнє оточення.

Мій інженер не переродився, а лише ніби многократно помножив свій життєвий потенціал. Сила і радість життя так і порскали з нього. Не знаю, як закохання подіяло на його наречену. Але кажу вам - вони обоє виглядали, як боги. І коли я зустрічався з ними - мені часом здавалось, що з їхніх очей прискають іскри. Це була дійсно пара, яку зрідка парує мудра природа, щоб показати решті живих усю глибину й красу досконалого кохання.

Так мені принаймні тоді здавалося.

Саме на початку провесни з'явився на станції якийсь революційний штаб. У першу чергу взяли «на учот» мої склади й поставили біля них свою варту. Я в ентій раз мусів вислухати революційний тарарам моїх обов'язків і наслідків їхнього невиконання. Усе було, як завжди. Я очікував, що, грабанувши досить з народного маєтку, штаб за який тиждень вибереться геть. Але помилився, начальникові штабу не хотілося вирушати.

Цей бувший старшина регулярної московської армії, ставши більшовиком і комуністом, міг сміливо конкурувати з моїм інженером щодо зовнішніх якостей мужчини. Певний у собі, як кожний розвезений жінками джигун, він звернув свою пильну увагу на наречену мого інженера. Він почав заходити до канцелярії, де вона працювала, він усюди сам «стромлявся» їй просто ввічі.

Мій інженер навіть не захмарився. Він знав про залицяння москаля, як знала про це ціла станція. Зрештою, москаль і не таївся. Та всім було ясно, що він не має ніяких шансів. Я принаймні був глибоко переконаний, що його намагання зайві й безцільні. Як могла проміняти, як могла навіть подумати, проміняти свого нареченого та гордовита красуня? Проміняти ще й на ворога свого народу. А я мав усі підстави рахувати її в курсі тих справ, які в'язали мене з її нареченим.

Здається, що й начальник штабу нарешті зрозумів свою невдачу. Бо раптом перервав усі свої залицяння. Що сталося між ним і нареченою мого інженера — я не знаю. Але тоді вперше я бачив свого шефа в люті.

— Ну, тепер уже цей штаб покотиться під сто чортів, — думалося мені. Та я не знав ще московської вдачі. Як грім з неба вдарили мене одного ранку оголошення військового стану над містом і околицею. Разом з ним вивішено в найсуворіших тонах складене розпорядження здати до штабу всю зброю. Термін призначався до вечора того самого дня. Хто б не здав цієї зброї, буде — після обшуків на другий день — поставлений перед військовий трибунал. Йому загрожував розстріл.

Я не зрозумів зразу мети цього розпорядження. Таких розпоряджень ми бачили вже перед тим багато. Успіх їхній був вельми незначний. Зброї не зносив ніхто і ніде її не знаходили. За себе я не боявся, бо мав право в службі носити зброю. Але чомусь мені прийшло до голови, що цей наказ спеціально для когось виданий. Для кого саме — я зрозумів на другий день.

Уже ранком цього другого дня прибігли до мене повідомити, що з наказу начальника штабу був переведений трус у мого шефа. У нього знайшли рушницю, револьвер і бомбу. Трус робили в неприсутності самого інженера. Він був десь у роз'їзді. Я не знав, на якому місці свого великого району міг він знаходитися. І мене стиснуло за серце.

Я кинувся до начальника станції. Він теж був занепокоєний. Я просив його дати телеграми по лінії, щоб якось попередити свого інженера: він не смів уже з'явитися сюди. Все було марне. Наші старання залишилися без наслідків. Бо, не діставши жодного попередження, він ввечері з'явився додому й зараз же був арештований. Рано мав бути над ним суд.

Тепер ціла тактика підлого москаля мені була ясна. Він вигадав цю ганебну гру з станом облоги й зброєю. Та це вийшло ще огидніше, ніж простий, тоді звичайний розстріл «у порядку червоного терору».

Але на огірчення не було часу. Інженера треба було рятувати. У першу чергу як голову нашої організації, великого патріота. Я пішов до штабу сам. Але начальник штабу не дав мені й говорити. Я не пізнавав його. Увесь зовнішній блиск культури й людяності зліз із нього. Він шипів люттям й сичав як гад, гостро й ненависно:

— Закони облоги ви знаєте. Я їх міняти не можу. Моє розпорядження про видачу зброї не було виконано. Нічого не можу зробити. Суд скаже своє слово.

І з студеного сичання раптом вибухнув вулкан злости:

— А зрештою це буде наукою для вас, хахлів? Советський суд повчить вас «самостійности»!

Це вже була недвозначна погроза. Хоч я був певен, що він ще не знає про нашу організацію, але інтуїція ненависті підказувала йому, що «хахли» не сплять. Далі просити — було б лише пониженням.

Я вийшов з дверей. За ними вже чекали начальник станції з жінкою. На вислід їхнього прохання я не чекав, бо знав його, а побіг лише до їхньої хати. Наречена мого інженера була вдома. Вона сиділа з сестрою в кімнаті. Сестра була заплакана, а вона сиділа як кам'яна й гляділа невидючими очима. Я говорив до неї, але вона не обзивалася. На ній нічого не було знати, крім скам'яніння. Такого стану я не бачив ще ніколи. Прийшли батьки. З їхніх облич було видно безмежний одчай. Ми нічого не говорили. Вона зрозуміла, бо, не міняючи пози, запитала:

— Можна до нього?

— Ні, — глухо відповів батько.

Знов важка мовчанка оп'яла нас.

— Лишіть мене саму, — обізвалася вона до нас.

Батьки стрепенулися перелякано, а вона додала просто й рівно:

— Не бійтеся. Я собі нічого не зроблю. Але лишіть мене саму.

Я вийшов пригноблений і ніби побитий. Тієї ночі я не спав. Я бігав по кімнаті, і мій мозок працював шаленим темпом над темою: визволити інженера. Нічого не можна було вдіяти. Нічого. Не було часу, не було людей...

О сьомій годині ранку я був знов у штабі. Мене не впустили. Суд уже зібрався. Я ходив сам по доріжці під парканом будинку, де відогравалася підла комедія, і хвилини мені зупинились. Ці ж півгодини — були як рік.

Нарешті, брязкаючи острогами, з шаблями в руках, вивели кати мого інженера на ганок. Я кинувся до нього, але мене відштовхнули. Він же стояв блідий, але спокійний і на мій погляд одчаю лише знизав плечима. Це був кінець.

Його вели москалі геть по доріжці, я дивився за ним услід, і не помітив, що начальник штабу стоїть переді мною. Він був якийсь сіро-зелений в обличчі, але тримався байдуже:

— Трибунал виконав свій революційний обов'язок. Розстріл. За дві години, там...

Він махнув рукою до парку, круто повернувся на закаблуках і пішов геть.

Я знов кинувся до начальника станції. Він був на службі, але жінки вже зрання пішли самі просити до штабу й ще не повернулися. Я не знаходив собі місця й побіг за ними. Вони йшли назад. Мати й сестра — як дві Ніоби. Лише наречена інженера рівна, ще більш кам'яна, як учора, з невидючими очима й механічними рухами.

Я наближався до них безпомічний і безпорадний, не знаходячи в себе перших слів. І тут мов життя вдарило по нареченій мого інженера. Вона спинилася, озирнулася, ніби прочуваючи лише в цей мент, і, прудко обернувшись, швидко пішла, майже побігла назад.

Ми остовпіли й не зараз кинулися за нею. Вона ж поспішала й уже знов була перед помешканням начальника штабу. Мати й сестра щось їй кричали. Здається, гукав і я. Але вона навіть не обернулася.

Сторожа біля дверей не хотіла її пускати. Але це тривало лише хвилинку. Вона штовхнула вояка й зникла за дверима. Даремно мати й сестра намагалися дістатися за нею. Москалі їх мовчки підштовхували, і вони стояли коло плоту й трусилися від стриманого плачу. Я стояв біля них, не маючи змоги їх залишити, і безсилий що-будь робити. Скільки там пройшло часу — я не знаю. Але на ганок вискочив якийсь революційний тип, підбіг до нас і подав мені складений лист паперу. Жінки кинулися до мене. Та ми помилялися. Це був лише підписаний начальником штабу дозвіл для мене, лише для мене, побачитися з в'язнем. Це були вже наслідки.

«Революційний тип» — інакше не можу назвати того осібняка — якусь мішанину з робітника, вчителя й сектярського проповідника, — повів мене до будинку. Жінки вчепилися до мене, бажаючи йти теж. Але сторожа їх знов не пустила. І вони залишилися біля воріт, а я пішов зі своїм провідником далі. Ми обійшли цілий великий дім, колишні репрезентаційні покої, і увійшли додому з другого ходу. У колишній прийомній, на обідраній канапі сидів мій шеф. Два конвоїри чаділи махоркою й дивилися байдуже на загорошене оточення.

Він побачив мене і встав. На лиці його не було пізнати нічого. Усміхаючись, подав мені руку, і від цього стиску мужньої руки холод свідомості торкнувся мого серця.

— Майте п'ять хвилин на балачку, — виступив ззаду провідник.

Він витяг годинник і відступив. А п'ять останніх хвилин, панове, це і мало і... дуже багато. На дрібні речі мало...

З легкою усмішкою дивився на мене інженер. Потім почав говорити, і голос його звучав рівно і твердо, але якось ніби здалека:

— Ви мене не забудете?

— Ніколи!

Я зрозумів, що він хотів цим сказати.

— Добре. Цього мені досить. Я близьких, ви знаєте, не маю. Що вам віддадуть — візьміть собі. Йй — він спинився і на хвилинку замовк — скажіть...

— Не смієте говорити по-хахляцьки! Не смієте! — раптово заверещав «тип». — Я не розумію вашого «мові»! Говоріть «па-руські».

Цей вереск ніби вразив інженера. Він випростався і гукнув на типа:

— Мовчати, хаме! Говорю, як хочу.

Тип заверещав, запінився, конвой підскочив до нас, мене схопили за руки й виштовхнули в двері. Але за собою я ще почув міцний голос:

— Не забудьте!...

Тип вибіг за мною.

— Ага, змовлятися. Бандіти, контрреволюціонери, мазепинці! І вам пора б бути з ним разом!...

Я лише обернувся, плюнув і пішов геть. Жінки чекали на мене. Коротке й безнадійне було моє справоздання. О десятій годині присуд мав бути виконаний. Не допомгла наречена, яка ще досі не вернулася.

До десятої години залишалося вже небагато. Я, хоч був певен, що помилювання не буде, але все ж чогось чекав. Чекали ми троє, приковані до плоту, під байдужими поглядами вартових москалів. Вулиця ж не була вже порожня. Здаля, цілком здаля стояли боязкі гуртки й боялися підходити до нас трьох. Ми були немов проказою позначені, страшні оточенню своєю близькістю до смерті.

І нарешті все стало звичайним і простим. Бо є межі нашому напруженню, межі, за якими піднесення вражінь вже не викликає жодної реакції. Я вже досяг того порога. З десять озброєних москалів пройшло доріжкою парку до заднього входу дому. А за хвилинку показався мій інженер, оточений катями. Він обернувся, побачив нас, хотів спинитися і, мабуть, щось крикнути. Але удар прикладом у спину майже звалив його з ніг. Він тріпнувся вперед і, відштовхнутий конвоєм, пішов по доріжці в глибину парку.

А нареченої не було видно. Не було видно й начальника штабу. Стара мати щось зрозуміла, бо лише зойкнула:

— Де ж вона?! — і покотилася долі.

Я кинувся її підносити, до нас таки підбігли відважніші з густої вже юрби, яка зібралася на краю вулиці. Врешті мати трохи очуняла, але сальва з глибини парку знов кинула нею об землю...

Як це все скінчилося — зайво говорити... До вечора я сидів у начальника станції біля цілої родини. Лише старшої не було й досі вдома...

Ми сиділи, мов задубілі. Вже смерком, лише мовчки стиснувши руки всім, я повернувся до себе. Засвітив свічку, узяв наплечник і револьвер та подався через городи геть за місто...

Давид замовк, ніби скінчив своє оповідання. Але почувлися невдоволені голоси:

— Це все? Де ж тут Роксолана? Що сталося з ними?...

— Я ще не скінчив, — обізвався Давид, як затихло зворушення. — До міста я вернувся переодягнений через два тижні. Тоді бачив і наречену мого інженера. Штаб саме вирушав з міста. У гарному повозі сидів начальник, веселий і сяючий, а біля нього така ж весела і, здавалося, навіть балакуча наречена мого покійного шефа...

— Не може бути!... — вирвалося з кількох уст слухачів.

— І я тоді не вірив своїм очам і думав, що не може бути цього, — спокійно продовжував далі Давид. — Але чому власне не може бути?

— Як? Лише за два тижні? За два лише тижні? — поволі перепитав схвильований голос юнака.

— Егеж, егеж! За два лише тижні — як завжди рівно відповідав Давид. — Таж у легенді про Роксолану, султанську бранку, нічого не говориться про часову дистанцію, яка ділила нещасну українську дівчину від щасливої турецької пані. Мабуть, не була та дистанція довша, ніж для модерної Роксолани... Га? Як же ви думаете? — І в голосі Давида зазвучала іронія.

Та ми, здається, нічого не думали. Лише хтось з нас знов висунувся з запитом:

— А не знаєте ви, часом, що з цією Роксоланою сталося?

Давид відповів запитанням:

— Знаєте ви Четверне?

Більшість з нас знала це мальовниче село. Серед родючої подільської рівнини лежить крута, прекрута балка з стрімкими стінами. На дні велике село, укрите в гушавині садків.

— Отож на виїзді з Четверного, — доказував Давид, — ми закопали увесь цілісінький штаб. До одного!...

— А Роксолана? Роксолана?

— І Роксолану теж...

Був кінець зборів. Усі вставали до відходу. Молодик ще заговорив:

— Я зрозумів вас, пане голово: не висвітлювати, а реагувати... Ось сенс життя!... Так?

— Висновок не злий. Найкраще ж у нім те, що ви його зробили самі, — спокійно обізвався Давид.

БЕРЛАДНИК

Коли спека червневого полудня розстелить тишу над дністровими берегами, над горбами й балками, — прекрасне тоді Поділля. Левади на скелястих горбах тьмяно пахнуть чебрецем і розпеченим камінням, облога між вітами шовковиці синіша, аніж волошка, обрій гойдається на хвилях гарячого повітря, а Дністер блискотить — аж очі вибирає.

У балці трьома сходами сільські садиби, лани, як барвиста молдаванська веретка. Ані шелесту! Лише з високої шовковиці обважніло гупне об землю смолисто-чорна ягода.

Поснули і ми. Під кущами, з-за дерев стирчать стомлені, розчухрані голови, босі ноги, безвладно випростані руки. Одпочивна лінь опанувала і рушниці, і кулемети, що, покриті веретками, теж дрімають у затінку.

Тільки дід Яким сидить, спершись об стовбур, не куняє навіть. Він, не моргаючи, вдивляється у дністрові скелі, в темні плями отворів скельного монастиря, в далекий обрій.

— Що ви там побачили, діду?

Дід поволі обертається. Латана свитка зсунулася з плечі і видно вишивану сорочку, брудну й латану, латані полотняні штани.

— Виджу Поділля, паниченьку!

Голос, як завше, ласкавий і рівний, а тее «паниченьку» ще ласкавіше. Хоч і доводили старому, що «в війську паничів немає», але він залишився при своєму.

І так з самої весни, як тільки дід прийшов до нас, кілька нас залишилися для діда «паниченьками». Не змінився дід за цих три місяці ні в чім: ані в ласкавості, ані в витривалості. Тільки сорочка та штани були тоді ще білі, без латочок та молдаванська тайстра без дір.

Скільки дідові років? Може, п'ятдесят, а може, і сімдесят. Бо очі під сивими віями молоді й бистрі, а зуби білі й цілком цілі. Якби зняти бороду, може, б краще відгадувалося, бо старий про себе нічого не каже.

— Хочу з вами... — тільки й твердив, прийшовши до нас, та додав: — Дайте мене до кулемета.

Була кожна людина дорога, і старий залишився. Носив кулеметні стрічки, підносив набій; тягав і кулемета. Не раз ходив і на звіди, ніколи не нарікав, ані на голод, ані на втому, та нікого й не потішав. Робив усе так, ніби був при тім змалечку, ніби то було частиною його істоти. А гляне, бувало, ласкавим, глибоким зором і... вже легше.

Коли кулеметчика похапцем поховано десь у лісовій балці під час швидкого відступу, майже утіку, — став старий за наводчика. Стріляв добре, не квапився, не нервувався, березучи кожен набій, не минаючи жодної цілі.

Що штовхнуло старого до нашого небезпечного життя? Розмовляти він не любив, а тим більше про себе. На всі запитання мав одну відповідь:

— Моїх усіх побили... — і махав рукою. Допитуватися не було треба.

Але в сьогоднішній день випадкового спочинку на левадах глухого подільського закутку захотілося ближче придивитися до старого.

— Виджу Поділля, паниченьку!...

І вперше можна було бачити, як старий посміхнувся. Ласкавою, дитячою усмішкою, такою дивною над сивим водоспадом бороди.

Старий знов посміхнувся, а в очах блимнув на мить ніби жаль над наївністю панича, який ще ставить такі запитання. І враз, підсунувшись ближче, підклав старий під себе свитку й сів по-молдаванськи.

— Авжеж ви видите Поділля, паниченьку! Не видите його таким, яким його видієм і виджу я? Молоді ви ще й не пройшли ще так кожного закутка цієї землі від Дністра до Богу, як пройшов уже я. Ви не

булисте в отих скельних монастирях, тепер забутих і закинутих, над Дністром, Лядавою, Смотричем... У цих балках, на цих горбах скільки полягло наших дідів, скільки крові й мук виділа наша красна земля... Ви цього не видите, бо молоді ще, паниченьку. Очі ваші сковзають лише зверху... Може, ви все це й знаєте, але послухайте...

Старий випростався й заговорив, як ніколи не можна було сподіватися від подільського діда з смаленим вітрами й сонцем обличчям, із спрацьованими, жилавими руками хлібороба.

Заговорив, ніби підпавши палкій раптовій жадобі виговорити раз усе, що назбиралося за довгий час роздумування, полегшити думкам, оновити чуття.

Дід говорив, а мені здавалося, що гарячий обрій розсунувся широко, далеко, ген-ген за Дністер, за нагорянські скелі... Спинився день, відійшла убік левада, рушниця, утома... Залишилося лише сонце, прудка ріка, пах чебреця та мінливий обрій, за яким шикувалися віки.

А з-за обрію мчали татарські загони, переслідувані козаками, сунули на північ бундючні яничари, щоб за мить утікати через Дністрові пороги, з криком і гомоном чвалували галасливі волохи, нещасний Хмельниченко похапцем переправлявся на той бік, Дорошенко з надією й жалем вдвлявся з горбів у розшарпану батьківщину... Ішли блискотливі конфедерати й нахабні московські полки... Минулося... Все минулося... Усі, що пройшли цю землю, — залишили на ній свої сліди...

— Але ніхто нам не змінив Поділля, паничу. Ніхто його нам не загарбав і не загарбає, жодний чужинець ще остаточно не запанував над Дністром, над цими балками й горбами... І не запанує!...

— Хіба, діду?!

— Авжеж! Подивіться тільки! (Дід закреслив рукою цілий виднокруг) . Подивіться ! Хіба ж можна під цею красою, під цим небом затримати довго наїзникам їхню хижість? А хіба ж нам не боронити свого Поділля? Мало ще таких, як я! Але поки ще хоч один такий — не бувать цій землі під зайдами...

— Діду, але ж завжди не буде так, як вам здається!...

— Буде! Ця ласка Божа, — і старий натхненно простяг обидві руки, немов благословляючи, — залишитися по вік вічний нам, нашим дітям, унукам, цілому нашому роду!... Так буде!...

Тяжко бути опонентом вірі, але проти віри й натхнення немає доказів... А мені ставало легше, вільніше і... певніше...

Старий замовк. Що і якими шляхами вело цього подільського дядька до його думок? Коли пройшли його думки мимо віх минулого й звідки знайшли вхід до серця?...

Тільки нащадки берладників, тих гульливих і одчайдушних попередників січового козацтва, нащадки громадян вільного Берладу, що їх завжди тягло на волю рідних балок і горбів, до неприступних скельних притулків над Дністром, — тільки вони могли мати такі думки.

Справді, берладник!

Може, нащадок нещасного Івана Берладника, або одного з тих ізгоїв, що дали Україні Поділля й у найтяжчу добу лихоліття й руїни міцно тримали для батьківщини цю красну землю, цей мужній рід!

Кілька днів опісля, під час нежданої зустрічі з ворогом, на виїзді з балки, поляг старий біля свого кулемета, в той час, як ми мчали врозтіч, захоплені хижим, божевільним страхом смерті.

Торохтіння кулемета, сухе й упевнене, дало змогу нам опам'ятатися. Так і знайшли опісля старого: руки, задубілі на держалах кулемета, не віддали ворогові навіть і поторощеної зброї.

Були завзяті берладники!

ОСТАННІЙ ПРОРОК

(уривки)

Коли вождь ходив по печері, занурюючись до тіні й виходячи до світляного стіжка, ходив широкими пруживими кроками, час до часу відкидаючи з чола своє сріблясте волосся — він був подібен до лева. Цілком так ходив могутній звір в клітці перед Іродовим палацом, КОЛИ раз цар виставив був своїх левів на показ ерусалимцям. Симон був тоді хлопчаком, але ще й досі спомин про полоненого лева був одним із найсильніших його спогадів. Особливо по-лев'ячому вождь обертався. Пруживо, прудко, несподівано, наче на раптову небезпеку, що підкрадається ззаду. Симон мовчав і лише спостерігав, як вождь входить до тіні й виходив з неї, знову занурювався й винурювався, і все мовчки, без слова й погляду в Симонів бік.

Саме тепер приніс Симон важливу вістку. Один із постачальників зброї для римських легій, якийсь грек Лізаній погодився продати зелотам певну кількість зброї. Само собою, що він нічого про зелотів не знав, зброю торгували від нього нібито для ідумейських племен за Йорданом. Нагода була дуже вигідна. Не тільки мечі, але й луки з найкращими суканими тятивами пропонував грек, праці з величезним запасом олив'яних куль, кількасот найліпших бронзових наконечників до списів і нарешті облоговий таран з важкою бронзовою головою, з цілим риштуванням до нього. Симон був у Дамаску, сам умовлявся з греком, бачив зразки зброї й новий таран, що виблискував важкою головою, наче зі золота роблений. Сікарії таранила не потребували, але хитрий грек поставив умову: або куплять усю зброю і з тараном, або нічого. А нагода придбати запас зброї була така спокуслива, що Симон не вагався обіцяти покупцеві, що купить увесь його склад. Вождь уже був вислухав Симонів звіт і тепер саме роздумував над ним. Роздумував трохи задовго, і це починало Симона турбувати. У повному світлі лежали на столі зразки зброї: римська сіка — ножевидний меч, єгипетський бойовий серп, лук, важкий спис — ромах, хоробрих нафталітів з наконечником як

полум'яний язик, легкий кідон — металний спис і нарешті мефіс — подвійна бойова сокира. Прекрасна зброя! Було б великим недбалством пропустити таку рідку нагоду і не відкупити в грека його запасів. На тисячу людей, як запевняв грек, було цих запасів, а кідонів ще й більше. І ціна не була висока. Напевно, й виторгувати можна буде ще дещо. Чому ж, все-таки, вождь так довго роздумує над такою простою річчю?

Нарешті вождь підійшов знову до стола й ухопив бойову сокиру. Він закрутив нею над головою, набуваючи розмаху, наче для страшного удару. Сокира була добра. Він зважив на руці кідон — кращого не могло бути, єгипетський бойовий серп був залегкий, але його легко було виробляти і малодосвідченим майстрам і зручний він був для маловправлених вояків. Так само, як прості праці галілейських чабанів, до яких, напевно, були б ці олив'яні кулі найкращим доповненням. Усе було добре, найліпше! Але...

— Ти вже, мабуть, знудився, Симоне, чекаючи на моє рішення. Правда? Але не нарікай! І не думай, що я сумніваюся в якості цієї зброї. Або що я передумав і не хочу її придбати. Ні! І зброя прекрасна, і ми потребуємо її. І твоя праця заслуговує моєї найбільшої хвали. Лише гроші, Симоне! Гроші!

Симон задоволено посміхнувся:

— Твоє признание мене дуже тішить, раббане! Тільки чому ти думаєш, що це дорого?

— Ні, Симоне! Я не думаю, що зброя коштує дорого. Вона дуже дешева! Лише я думав над тим, звідки добути гроші для цілого закупу. Стільки грошей не буде в нашій скарбниці!

— Як? — лише зміг здивовано протягти Симон.

— Так, Симоне! Наші прибутки з нашого таємного податку не настільки великі, щоб мати таку скарбницю, як мав її Ірод. Правда, був досить значний запас, але ми його спотребували на викуп наших в'язнів. Того, що залишилося, — не вистачить і на половину зброєвого запасу.

— Лізаній не продасть половини. Все або нічого! — повторяв він, увесь той час, поки я з ним торгувався. Все й із таранилом!

— Ось бачиш, Симоне! Тому я так довго й роздумував: купити — не купити!

— Цього була б вічна шкода, раббане! Де ми знайдемо знову таку нагоду й таку зброю? Мусимо купити! Мусимо знайти для цього гроші!

— Мусимо, Симоне! Кажу і я! І кожна рада, як і звідки придбати гроші — буде найкращою радою, яку я лише чув у моєму житті! Раду на гроші, Симоне!

Симон мовчав. Звідки, справді, взяти грошей, та ще й стільки, та ще і зразу? Звичайно, напад на караван до чи від Еламітської затоки дав би, мабуть, більше. Але скільки часу треба б було, щоб такий напад приправити, та ще й із непевним вислідом! Мовчанка зависла в печері.

— Ну, добре, Симоне. Маємо кілька днів на роздум. За цей час щось прийде до голови. А тепер скажи, що робить наш Єгоханан. Відтоді як одійшов від нас — ти нічого не казав мені про нього! Що з ним?

Симон почав розказувати про Єгоханана. Про його життя й успіхи в харашімській дільниці. Говорив і нараз замовчав на півслові:

— Раббане! Я маю пораду! Ми маємо гроші!

— Ну? — здивовано запитався співрозмовець.

— Так, раббане! Ти знаєш храмового гаона, старого фарисей-ського лиса Беназара? В нього є гроші!

— Знаю, Симоне. Ще краще, ніж ти. Це є один із тих перших в Ізраїлі, хто заслуговує нашого меча. І про його багатство знаю. Багато на нім сліз і проклять. Та як ти хочеш видобути з нього ті багатства, Симоне, коли в нього взимку студеної води не допросишся?

— Дуже просто, раббане! Ти чув про його знамениту збірку самоцвітів. Збірку, про яку всі знають в Єрусалимі. Збірку, яку він береже більше, ніж мати свого первородного. Цю збірку ми мусимо мати. А потім немає чого турбуватися грішми!

Вождь глянув уважно на Симона:

— Дуже добра рада, Симоне! Як дійшов до неї?

— Я говорив тобі про Єгоханана й пригадав нараз, як той оповідав мені про зустріч з Беназаром. Старий був затримав його на вулиці і за своїм звиком почав канючити поради, що має ще робити для більшого вдосконалення. А Єгоханан з пересердя порадив дідові роздати бідним улюблену збірку самоцвітів.

Вождь засміявся:

— А той Єгоханан вміє дошкульно жартувати! І дотепно. Уявляю собі піку старого! От була потіха! Ха-ха-ха! Але як ми до тієї збірки дістанемося?

— Над цим треба подумати, раббане. Він із нею не розлучається — це знаю напевно. Як виїжджає на літницько — бере з собою, й у місті тримає, мабуть, у безпечному місці. Його дім має добрі мури, заграбовані вікна й міцні засуви та численну челядь. Важко буде це — правда! Але збірка варта того! За гроші від продажу, якщо вона така знаменита, як про неї кажуть, можна буде придбати не лише один запас зброї. Хлопців сміливих і відважних у нас не бракує, хоч тут потрібна не так відвага, як сприт. І думаю я цю річ довірити тепер Єгохананові.

— Чому саме йому, Симоне?

— Він досить ненавидить своїх колишніх покровителів. І знає, хто Беназар. Але, головне, треба його встромити до якогось небезпечного діла. Бо він забагато думає. І чим більше він роздумує — тим гірше для нього і для нас, раббане. Я пізнав молодика. Мало таких в Ізраїлі, що так щиро, як він, були б віддані

храмові й законів. В його душі немає лукавості й облесливості, які дуже часто потрібні людині, що має часом і високу ціль. Для нього Месія і шлях до нього є святі й непоплямлені не лише чином, але й думками. Кожна неправда його обурює прудко і нестримно. Таких, як він, небезпечно залишати з їхніми власними думками. Вони мусять увесь час бути в чинності, увесь час треба скеровувати їхню ярість на якусь діло. Треба прив'язати їх до діла. До нашого діла. Ось тому я хочу узяти на це діло Єгоханана.

Симон так говорив, наче хотів когось переконати, і вождь уважливо приглядався йому:

— Щось там не тєє з цим Єгохананом, Симоне? Ти вже говориш не до мене, а переконуєш сам себе.

— Ти сказав, раббане! — зніяковіло відповів Симон. — Добре працює Єгоханан, але занадто мудрує. Чому, навіщо і як? — лише й чую від нього, коли часом зійдемося в суботу. Ці запити були нам добрі, коли він був храмовим учнем. Тепер вони лише шкодять. Хочу прив'язати його до нас ще міцніше. Тому він мусять узяти участь у Беназаровій справі.

— Добре кажеш, Симоне. Це добрий спосіб зв'язувати наших людей з братством співвідповідальністю. А на Єгоханані мені залежить, щоб він був наш душею і тілом. Якщо пощастить придбати скарб — заберу його з Єрусалиму знов сюди. Ти потребуєш помічника. Я потребую теж. Ніхто з нас не вічний!

— Хай Вишній розмножить твої дні, раббане наш! Які це думки приходять тобі до голови?

— Людські думки, Симоне! Тому бери Єгоханана й роби якнайкраще. А тепер час молитов! Слава законів і храмові!

Коли в Єрусалимській кітловині літня спека ставала нестерпною, — тоді багатії залишали розпечені мури і смердюче міське повітря і подавалися до своїх літниць. На Оливовій горі й далі на північ, серед густих винниць, левад і садків, було безліч цих літніх садиб, що належали визначним іродіанам, садукєям, грецьким і сирійським куштям і багатшим фарисеям. Були це здебільша прості назовні доми, білі купи каміння серед зелені дерев, але були серед них і вишукані будівлі, смак до яких чим далі, тим більше приходив із Риму і Греції.

Дімко фарисейського хаберима, храмового гаона і праведника Беназара був збудований за старими ізраїльськими зразками без жодних чужоземних прибагів, що не лицювали ані вікові власника, ані його фарисейському впливові. О, ні! Кого, кого, а равві Беназара ніяк не можна було обвинувачувати в тому потуранні звичаям заморських земель, як це залюбки робили садукєї. Лише в одному його дім одрізнявся від решти літниць: жоден не мав такого могутнього й високого муру, як Беназарів. Наче справжня цитаделя, білили його стіни з гушавини дерев, вузькі, наче вікно, ворота вели до середини, а верх мурів був покритий гострим череп'ям. Ні, жоден злодій не відважився б на крадіж у Беназаровому літницьку. Мури, череп'я і люті ідумейські пси з вірною сторожею хоронили Беназарові скарби від жадібних зорів і рук. А серед тих коштовностей зберігали його найдорожчий, найулюбленіший скарб, другу душу, — збірку самоцвітів.

Чим старшим ставав Беназар, чим тоншими й тендітнішими робилися нитки, що прив'язували його змисли до життєвих радощів, тим дорожчою ставала йому збірка. Раніше він хвалився нею. Раніше показував друзям і знайомим на посуботніх вечорах і задоволено вислухував їхні захоплені вислови подиву і признання. Але чим далі, тим менше пишався нею перед людьми. Навіщо? Щоб довідалися іродіани і римляни і запрагнули її мати! Що можна зробити проти волі такого, наприклад, прокуратора, який забажав би придбати збірку для себе? Проти сміливих злодіїв є мури, грати, черепиця, пси і сторожа. Але хто оборонить старого, немічного Беназара, коли римська сваволя сягне по цей коштовний скарб? І Беназар перестав показувати свою збірку знайомим і друзям, перестав навіть згадувати про неї і кожного разу, коли заходила розмова на самоцвіти, зручно змінював її напрям. До вікон його єрусалимського дому було вставлено ще грубші бронзові грати, двері скріплено міцнішими засувами, а коли приходила пора спеки і треба було перебиратися до левадного дому, — Беназар не знаходив від турбот місця. Серед садків і винниць самотній дім був виставлений на злодійську небезпеку значно більше, ніж у Єрусалимі, навіть не зважаючи на мури, грати, псів і сторожу. Бо ті злодії останнім часом стали просто всесильними. У людських натовпах на ринках і біля храмів, навіть у самих храмових подвір'ях, відрізували вони прочанам їхні гаманці, хоч би ті навіть, які коротко були завішені на шії. Не кажучи вже про заїзди, де були для них найбільші жнива. Вони підкопувалися під доми й вибирали цілі комори, перелізали через високі огорожі, й лише люті ідумейські пси були для них сякою-такою перепоною. І це діялося часто в самому місті, а що ж казати про самотні літницька! Ні! Беназар краще не пішов би з міста, краще вмлівав би від літньої спеки, ніж наражав би свій скарб на небезпеку переховування в самотньому дімку серед левад і садків. Але... І Беназар мав важливе й й вирішальне але, яке все ж випровало його цього літа до самоти літницька, разом з його скарбами.

Бо збірка самоцвітів не була єдиним Беназаровим скарбом. Другим була молоденька Пітора.

Беназар любив не тільки самоцвіти. Беназар любив жінок. І чим старішим ставав, тим більше любив дорогоцінне каміння. А чим більше любив каміння, тим більше побивався за жінками. За красними, молоденькими, невільницями, тим молодшими, чим сам ставав старшим, поважнішим, ученішим і праведнішим. Чи ж не мудрому Соломонові було дано безліч жінок і наложниць? А хіба не кохалися в них праведні праотці й не обіймав старий Давид прекрасну юну Авісу?? З цього боку Беназар не робив би собі жодних докорів. Але фарисейство завжди проповідувало погорду до жінок, і він боявся, щоб його мудрість

не зазнала ущербу серед фарисейського світу. Дімок серед садків був найкращим сховком для цієї пристрасті.

Давно вже не мав старий такої невільниці. Перед кількома роками купив був її на торгу в Кесарії, коли багатий римський лібертінець розпродував своїх рабів. Була ще тоді дитиною. Але пронизливі очі старого вже тоді спинялися залюбки на волоссі, барви стиглої пшениці, й на ніжній шкірі дитячих личок. Великі гроші заплатив він тоді за цю гіперборею, як казали про неї греки. Тепер він їх не жалував. Бо тільки тепер, замикаючись із нею сам-на-сам, у покоях свого левадного дому, він розумів, як міг премудрий цар написати свою пісню на хвалу і славу юнки Суляміти.

Ось і сьогодні, після посуботньої вечері, він подався до її кімнати. Але спочатку обійшов й оглянув подвір'я й дім. Схилилося до ночі. Слуги розійшлися до своїх пристішків, важка брама була на міцному засуві, Натан, новий сторож, молодий міцний галілеєць, вийшов на нічну варту з цупкою дубовою ковінкою у супроводі могутніх двох псів. Беназар із задоволенням подумав про долю того злодія, що попав би до Натанових м'язистих обіймів або на зуби щулких псів, ще раз кинув зором на ворота і повернувся до дімка. І тут він старанно замкнув і засунув двері й лише тепер відчув себе цілком безпечним від посягань світу на свої скарби.

Ще декілька днів перед сьогоднішнім днем він був у Єрусалимі, щоб узяти з собою давно приготований і ще раніше обіцяний Піторі дарунок. Був це завій із чистого серікону — шовку або мещу, як звали цю коштовнішу з найкоштовніших тканин. Із Сузіяни привозили його до Дамаску, а звідти везли до Риму. Спритний грецький купець приніс був раз Беназарові показати цю коштовну матерію. І не пожалував. Бо те, що заплатив старий фарисей за вишиваний сріблястими зірками ясноблакитний сувій — було маленьким маєтком. Для Пітори Беназар не пожалував би й більшого. Узнявши під паху загорнений у полотно дарунок, він напощаки вийшов темними сходами до алійяг — горішньої кімнати.

Пітора чекала його. В кімнаті пахло свіжою касією, що ще курилася в кадильниці на низькому столику. Багатораменний світильник звисав зі стелі, стумлено світлячи лише кількома раменами на вкриті килимами стіни, низькі ослони і столики з посудом на них. Нічні комахи билися об серпанкову завісу широкого вікна. У кімнаті була духота. Мабуть, тому Пітора лежала на широкому килимному ослоні без жодного одягу, лише з вузьким поясом сирійської танцюристки біля бедер. Радісно скрикнувши, піднеслася вона назустріч старому і простягла до нього руки. Беназар поклав її на них свій сувій. Пітора вихопила його, і блакитна блискуча ріка шовку розгорнулася з її рук на підлогу. Дівчина з захопленням дивилася мовчки на це диво і, пустивши його на землю, прудко обняла діда. Стиск її нагих рук і тонкий аромат мірри, змішаний зі запахом шкіри, солодко запаморочив Беназарові змисли. Він озирнувся до ослону й сів. А Пітора знов метнулася до свого шовку. Перекинувши його через плече і стягнувши коло пояса, вона почала танцювати. Ще як була малою, віддав був її Беназар до школи сирійських танцюристок у Дамаску. Там вона навчилася всіх танків, що ними пишався тодішній Схід: сирійських і єгипетських, ідумейських і перських, танців землі Саба і країни Гавіла, а також і нових танців грецьких і римських. Навчилася вона співу й музики й коли зняла зі стіни багатострунну кінору і, підспівуючи до її струнного дзвону, закрутилася по кімнаті наче блакитний опар над весняним полем, — старому здалося, що то сама весна, прудка юдейська весна, злинає з неба до цієї тихої кімнати.

Ніжно бреніла кінора, плавно вихилялася танцюристка, простенька пісенька, пісня юнки-робітниці на винограднику так солодко торкалася Беназарових змислів, що він забув і час, і місце. Був уже не вченим, мудрим і справедливим, а головню не старим Беназаром, але молодим юнаком, що тихого весняного вечора виглядає і прислухається серед батьківської винниці, де обізветься знайома пісня:

Ходім, милий, ходім
у поле із хати,
в запашному садку
будем ночувати.

Спозаранку-рано встанемо,
нашу винницю оглянемо,
чи квітує виноград,
чи є зав'язки в гранат.
А потому там
я тобі своє кохання дам.

Пітора розтанцювалася. Причасність тихого дому й ці солодкі зазивні слова зі струнними наголосами розбурхували її кров. А ця нова матерія, цей казковий серікон, був наче чийсь прохолодні, гладкі, довірливі доторки. Чим швидшими були танкові рухи, тим швидшими й пестливішими ставали й вони... Ніби тікаючи від них, дівчина метнулася на бік, схопила зі стіни срібний менаанім і шпурнула кінору на ослін. Пісня урвалася. Срібні патички священного сіструма, інструменту Ашери-Астарті, задзвонили тихими дзвіночками і Пітора почала священний танець богині — праматері ханаанської землі.

Вона забула про старого, Беназар забув про оточення, а тих двоє, що сиділи на розвилістій гілляці старого рожкового дерева, що заглядало до вікна, забули, навщо вони на цім дереві, ставши лише зором і

слухом. Танцюристка злегка тремтіла усім тілом, а її бедра хвилювали, наче б кожною часткою приймаючи доторк лисучого, гладкого шовку. Легенько дзвонив у спущеній руці менаанім. Треміт ставав міцнішим, хвилювання підносилося і спадало, сіструм сполохано обзивався до напруженої тиші. З півзаплющеними очима, трохи розкритими устами, серед яких білою смужкою блищали вогкі зуби, тремтіло і звивалося Піторине тіло назустріч тому, кого причаровувало. Може, самого Ваала-Бела, забутого, вигнаного пана ханаанської землі. Час зупинився. Лише шаруділи босі ноги об килими на підлозі, дзвенів сіструм, бряжчали зап'ястя, й химерні тіні плигали по стінах. І враз сіструм брязнув сильніше, вдаряючи об зап'ястя, струснулися останнім дрогоанням бедра. Менаанім полетів у кут, а Пітора прудким розгоном скочила до ослону й занурилася в подушки біля Беназара.

Натан, галілейський сторож, торкнувся Єгохананового плеча й показав на вікно. Зробити лише скок через півпрозору заслону, й обидва вже були б у кімнаті. Але Єгоханан заперечливо захитав головою. Ні, зараз ні! Це було неможливо! Неможливо саме зараз, після цього палкого видива, що було наче нездійснене, гаряче марево з гебронської межі. Ні, почекаати! Він не знав, чого ще має чекати, але чекати мусів. Якби там на ослоні був лише старий фарисей, без того стрункого тіла поруч! Єгоханан міцніше стиснув гілляку, поправив під пахвою меча й уместився ще вигідніше. Поза ясным чотирикутником вікна, замережаним тонкою сіткою прозорої завіси, довкола була темнота, панувала тиша. Лише вартові пси долі під деревом час від часу гупали хвостами об землю.

Зі замкненими очима, важко віддихаючи, лежала Пітора на ослоні.

Досі було промовлено мало слів. І дарунок серікону, й танок потребували їх щонайменше. Але, як поволі спадала напруга танкового чару, хотілося говорити. Наливши собі й Піторі з важкого глиняного глека свіжого гранатового соку до срібних потирів, Беназар розчесав пальцями покуйовджену бороду і випростався на ослоні:

— Піторо! Ти сьогодні танцювала, як ніколи. Подобається тобі цей серікон?

— Нічого кращого я не бажала собі, — обізвалася покірно Пітора й поцілувала старого в скронь. Вона піднесла шовк із підлоги і знов уместилася на ослоні, загорнувшись у його бганки.

— Я радий, Піторо. А тепер присунь стола, запали решту лампад і принеси з долини мій аргаз, що стоїть під ліжком.

Пітора жваво стала на ослін і запалила решту світильників. Тіні вступилися до кутів, засміялися килимні взірці, ще різкішими стали старечі зморшки на Беназаровому обличчі. Потім присунула до ослону низького столика, й уже було чути, як тупають її ноги по східцях долі. За хвилину була вона знов на горі, несучи перед собою важку кедрову скриньку, обковану бронзовими обручами. Поставила коло столу й знов уместилася на ослоні. А Беназар витяг з-під пояса довгого срібного ланцюжка з бронзовим ключем. Він повернув ним у замковому отворі, заскрипів унутрішній засув і віко увільнилося. Витягнувши шию, заглядала Пітора до середини.

На перший погляд не було в аргазі нічого особливого. Його наповнювали до самого верху шкіряні гаманці зі шкіряними ж зашморгами, такі, як їх носять єрусалимські купці на дрібні гроші, лише все нові, невживані гаманці. З них підносився якийсь ще солодший, ще приємніший аромат, ніж той, що наповнював кімнату. Беназар розв'язав першого гаманця й висипав на долоню купку ніжно-жовтавих кульочок. Аромат став ще сильніший. Старий вдихнув його в себе глибоким дихом і простягнув руку до Пітори:

— Понюхай! Таких пахоців немає ані в храмовій скарбниці, ані навіть у Каяфи. Це для тебе, горличко! — зі скриньки він вийняв золотом вишиваний, на золотому ланцюжку капшучок, всипав до нього трохи зернятко і натяг Піторі на шию.

Дівчина була захоплена. Це був дарунок, якого вона собі давно бажала: мішочок з пахощами, що їх носили багаті пані між грудьми. Та ще й із таким ланцюжком! Вона притулилася до капшучка лицем, набираючи повні легені аромату, а потім так само притулилася до Беназара. Хоч старий і осоружний часом, він був вартий подяки.

— Мій пане! — тільки й прошепотіла вона.

— Це гавільський бедолах, Піторо. Не той звичайний, що його ті ошусту греки звать бделіон чи мателькон і так дорого продають для храмового кадиння. Ти лише подивися!

Старий узяв між кінчики пальців і підніс до світла найбільше зернятко. Воно було ніжнозолотистої, імлісто-каламутної прозорості, наче затвердла краплина свіжого гірського меду.

— Лише з Гавілі, з того далекого краю, де живуть елєфанти, малпи й могутні левіятани, приходять до нас цей справжній бедолах. Він капає там, кажуть, зі священних кущів до підставлених срібних мисок. І купив я його не від тих обманців греків, а від перського купця. Такого, знаєш, Піторо, з червоною довгою бородою й фарбленими на червоно долонями. Він казав мені, що кращого немає в цілій Сирії. Ти лише потри його між долонями, Піторо, й тоді понюхай!

Пітора взяла зернятко й потерла між долонями. Наче ледь підігрітий віск прилипла кулька до гарячої долоні, густий аромат підносився з рук. Беназар відкусив кавалочок і дав відкусити теж здивованій Піторі. Приємна гіркавість розійшлася по роті, і здалося, що аромат просякає нараз усю істоту. Подих дівчини був наче дух із храмової скарбниці, подумав Беназар і підніс долоні догори: «Слава тобі, який сотворив пахоці!» І взяв до рук наступний капшучок.

Натан на дереві нетерпляче штовхнув Єгоханана. Усе складалося якнайкраще. Аргаз був на столі, і не треба було за ним обшукувати цілого дому. Навіщо чекати! Але Єгоханан лише обернувся і приклав руку до

уст. Ні, він хотів ще почекати. Чого? Він не знав і сам. Але здавалося неможливим після солодкого видива танку і звуків пісеньки вдертися до кімнати. Ні! Є ще час. Шкода залишити це чудове місце, звідки так чудово можна було бачити і чути все.

А Беназар струснув капшучком, і з сухим цоканням розсипалися по скатертині зеленкувато-сині камінці берилів. Пітора тісніше притулилася до старого, і коротке зчудоване «ах» видерлося їй з горла. Бо й було чого. Грубі печатні перстені, необроблені кристали, оправлені в золоте підвіски, намиста й ковтки. Наче застигли краплини Великого Моря, вигравали вони в світлі ламп. Беназар узяв великий необроблений кристал і протягнув його проти світла.

— Глянь, Піторо! Це є шгум, священний камінь до первосвященничого нагрудника — Уріма й Туміма. Він присвячений Йосифовому роду. Сирійці називають його каменем мандрівників. Усі їхні купці носять важкі перстені із шгумом, бо вірять, що він принесе їм купецьке щастя. Хай же й тобі принесе щастя цей камінь!

Старий узяв один підвісок на тонкому ланцюжку й повісив Піторі на шию. На білій шиї він вигравав теплим зеленкавим вогнем. Дівчина піднесла його до світла, а старий зібрав решту назад до капшучка і з другого висипав криваво-червонасту купу карнеолів. І тут були печатні перстені, ковтки й круглі виточені перлини. Беназар вибрав із купи намисто. Наче краплини крові, загуслої непрозорої крові, висіли насилени на верблюдячий волос карнеолеві перлини.

— А це, Піторо, одем, камінь Рубенового роду, що так само прикрашає Урім і Тумім. Поганці кажуть, що він охороняє дівчат. Хоч ти вже не потребуєш охорони, — і старий задоволено засміявся, — але візьми й це намисто. Воно так чудово пасує до твоєї шкіри! — він обіп'яв намистом дівочу шию. — А греки кажуть про нього, що хто має слабкий і невиразний голос, хай візьме до рота одем і буде говорити легко і переконливо. З цього виходило б, — засміявся Беназар, — що кожен грек уже й родиться з одемом у роті. Бо переговорити тих ошуканців майже неможливо.

Зібрав карнеолі і з червоного мішочка висипав смарагди, їх було так багато, що стіл став зелений, наче галілейські луки після весняного дощу.

— Піторо! Це берекет — священний камінь роду Леві. Це левітський камінь, камінь жерців Бога живого, Ааронів і Мелхиседеків. Він є найкоштовніший в Урімі й Тумімі. А поганці ідумейці кажуть, що він змножує силу бойовиків, і прикрашають ним держала своїх мечів. Цей перстень буде тобі пригадкою про силу твого танку!

Він вибрав серед прикрас перстень з великим каменем і насадив Піторі на мізинець. Перстень був завеликий, і дівчина почала приміряти його на інші пальці, а старий уже розкладав по столі сафіри.

— А це ось саппір — Іссахарів камінь, або, як ідумейці кажуть, — камінь соромливих і невинних. Ти б не мала нічого одержати з них, правда, Піторо? — підсміювався дід. — Але твої очі наче двійко саппірів — синіх і глибоких, наче вечірнє небо. Візьми ці ковтки!

Хоч Пітора не мала вже в ухах місця на дві чудові сині краплини, але взяла їх, кохаючись прозорою синню барви, й завісила на старі ковтки, що звисали їй майже на плечі. Беназар висипав наступний капшук, і стіл укrywся наче уламками блискучого леду.

— Це — керах, Піторо! Від страшного холоду піднебесних гір навіки застиглий лід. Візьми його в руки, який він прохолодний! Це є страшний камінь! Дивись, як зрослися в купу ці прозорі кристали! Бо вони живі й росли дуже поволі, від часу сотворення світу. Вони бачили Єдиного, коли він творив землю. Тому, коли вдивлятися в них, то можна бачити минулість і пізнати майбутність. Але це великий гріх і безчинство перед лицем Єдиного. Геть з ними назад до мішка, Піторо, щоб не спокушували нас!

Він знову позавертав друзі до полотняних ганчірок і всипав усе до капшучка. Висипав черговий мішочок. Стіл засинів ясно-блакитними тюркісами, наче б зацвіли дикі польові гіацинти на схилах Гинону:

— А це таршіш, дівчино. Здалека привозять його фінікійці і розпродують пустельним народам. Вони вірять, що таршіш охоронятиме їх від розбійничих нападів. Як чудово пасуватиме ця таршішева стяжка до твого волосся!

Беназар обвинув Піторину голову блакитною стяжкою з тюркісів, милуючись хвилинку голубінню каменів у золотистому волоссі. Потім узявся за інші капшучки. І перед глядачами на дереві та Піторою знов проходили знані камені священного нагрудника первосвящеників, таємного Урім і Тумім. Симонові золотисті топази — пітдаг, Гадові каламутні шебо — опали, агати й халцедони, Беньямінів яшфег — яспіс, Юдів кривавий карбункул — нофек і рубін — кадкод, Завулонів камінь левів шогам — онікс і зелений камінь скромного Манасеєвого роду ахламаг — малахіт. Усіх їх знав Єгоханан. Виблискуючи різнобарвністю променів, сяяли вони перед юрбою з первосвященичного нагрудника при кожному богослуженні. Але, лише бачивши їх тут на столі, чувши їхній сухий цокотливий перекот по широкій площі, слухавши до кожного Беназареву оповідь, почав відчувати юнак їхню таємну міць. Так, їх можна було любити, ці застигли блискучі краплі і промені барв і сяєв. Не дурно ж так трусився над ними старий фарисей! Не дурно такими прекрасними оживленими й теплими ставали вони, коли займали своє місце десь на теплій істоті Пітори. Вони сяяли з її волосся, блищали з пальців і п'ястей, обвивали шию і звисали з вух. Кожен рух дівчини кидав снопи іскор і барв. А старий не вгавав. Він запалився і виймав із аргазу все дальші й дальші капшучки, висипав дальші і дальші барви й іскри. Єгоханан бачив найтвердіший між усім сущим камінь шамір, що метав полум'ям, наче зелотська ватра опівночі, камінь, з якого зроблені підпори Божого трону. Бачив медовозлотний лешем, камінь гіперборейців, що притягує до себе дрібні речі, коли його

потерти об вовну, й сипле довкола синенькі тріскотливі іскри. Старий тримав проти світла платівку з лешему, і Єгоханан добре бачив, що в її середині наче жива причаїлася маленька крилата бабка. Платівка також зависла на Піториній шиї, а перстені зі селенітом проти обпиту і гіацинтом проти злих духів ледь-ледь знайшли місце на перетяжених пальцях дівчини. Чудовий пояс, прикрашений аметистом — гахламаг — каменями некоханья, камінням, що палку пристрасть обертає на пристрасну ненависть, Беназар лише показав Піторі і поклав назад до капшучка. Замість цього він обіп'яв навколо її шиї довгий шнур з молочно-лискучих зерен. Це були рамот — перли — найкоштовніші з найкоштовніших самоцвітів. Коли вони обвили Піторину шию теплими рядами — Єгохананові здалося, що то не неживе каміння, а якась таємна, жива сучастка її солодкої істоти. А потім прийшло важке, довге намисто з галузок пенінім — криваво-барвної морської рослини коралу, і пояс, прикрашений каменем грому обсідіаном, що, змелений на порох і змішаний з червоним вином і смолистими сльозами ливанського кедру, дає пізнати основу всіх речей — страшне, грішне й безбожне діло, що ним ще й досі займаються поганські греки...

Беназар виймав капшучки, висипав і знов збирав каміння, прикрашував Пітору, що без слова, жадібними блискучими очима занурювалася в казковість їхніх с'яїв і полисків, і без упину говорив. Тримаючи на долоні або підносячи до світла вибраний камінь чи перстень, він наче сам собі згадував все, що знав про нього, все, що було святого і грішного, простого й високого. Він читав на незрозумілій мові незрозумілі слова, врзані в них, і врочисто звертався до Пітори, наче до другого, такого ж мудрого, вченого й обтяженого досвідом та літами співрозмовця. Вдивляючись і слухаючи, забули й Натан з Єгохананом про час і місце. Бо бачили лише принадну юнку серед барв і полисків самоцвітів та чули заворожливі старечі слова. На столі вже була купа капшучків, великих і маленьких, і, мабуть, в аргазі стало порожньо. Бо старий, не заглядаючи до середини, посунув рукою до глибини скрині й витяг чорну плитку. Але ні, це тільки на перший погляд здавалося, що вона чорна. Бо коли від неї відбилосся проміння лампад — вона блиснула наче щире золото. Але увійшла в тінь — і знов була темна і чорна, як ніч. Відтягаючи від себе руку, щоб краще розібрати різані на ній знаки, читав Беназар урочистим тоном: «Устань і піднеси свій зір до вічного променистого неба!» Він спустив руку з таблицею й замовчав, наче діткнутий далекими думками, наче втративши з очей усе, що було перед ними. Помовчав і знов заговорив. А Єгохананові почало здаватися, що це вже не старий Беназар — хитрий, пролазливий фарисей-обманець, а мудрий-премудрий старший святого народу, що знає всі Ааронові таємниці і справдив усі Божі накази:

— Глянь, дівчино! Це камінь мертвих, камінь єгипетських поганських жерців. Ось сидить їхній бог Амон, щоб судити Ка — душу померлого. Ось важать її злі і добрі вчинки, а цей пес — це злий Ваал-Сет, а писар Сехет вичитує справедливі й несправедливі діла підсудної Ка. А ці — ось образки долі — це їхні молитви. Табличку колись купив я в Олександрії від одного старого єгипетського законника. Він мені розказав, що вирізано на ній і що написано. На груди померлим клали цю табличку, Піторо!

І знову, немов замислившись, підніс Беназар до світильника таємничу табличку, його уста ворушилися, але слів не було чути. І знову видався він Єгохананові безмежно старим і мудрим. Пітора поруч простягла догори руки і хруснула суглобами, випростовуючи заціпеніле тіло й солодко позіхнувши. І її позіх наче розвіяв зачаклування. Натан ухопив Єгоханана за плече й показав до кімнати. Справді, все складалося якнайкраще. Самоцвіти були на столі і не треба було за ними обшукувати цілого дому. Навіщо чекати! Ураз, заглушуючи якісь думки, що виринали у свідомості, Єгоханан скочив пруживим скоком із гілляки на дах. Він підбіг до дверей кімнати і з розгону вдарив об них плечем. Тріснув легкий засув, і двері розлетілися. На їхній грюкіт з перестрашеним зойком обернулося до Єгоханана злякане дівоче обличчя й вирячені жахом старечі очі. Але не встигла Пітора закричати другий раз, як уже Єгохананова рука затулила їй рота, а друга стиснула за плечі. Вона не пручалася. Лише широкими очима дивилася, як за Єгохананом з'явився в кімнаті Натан. У його руці був меч.

Беназарові від несподіванки зап'яло дух. Хотів кричати — не було голосу, хотів устати — не було сили. Присутність Натана, нічного сторожа, ще більше сплутала його думки. Але коли побачив, як Натан кинувся до купи капшучків — зрозумів усе. Це був кінець його скарбу, його збірки, його життя! Кричати! Але звідки прийде поміч? Хто, як не зрадник Натан мав хоронити його! Зрадник! Скарб, його скарб прийшли вкрасти йому! Обидва скарби! Насильно, з розбоєм... А колись якийсь божевільний юнак радив йому роздати збірку бідним!.. І мовчки, страшним зусиллям він піднісся із ослона. Натан вистромив напроти нього меч, й Беназар знов сів, важко дишучи. Але зараз же зірвався знов. Розпростерши руки, наче для обіймів, без крику, без шелесту, але з люттю медведиці, що захищає своїх малих, кинувся на купу капшучків і прикрив їх цілим своїм тілом. Натан шарпнув його за плече. Але старечі руки втялися в стіл ще міцніше. Натан рвонув сильніше. Столик, скринька, Беназар покотилися на підлогу. Важкі капшучки з самоцвітами розторохтілися навколо. Важко дишучи, нахилився Натан над старим із мечем на поготівлі. Ось-ось вдарить! — подумав Єгоханан. Але Натан нарівнявся й поманив Єгоханана до себе. Залишивши Пітору, ступив Єгоханан ближче:

— Що сталося? — зашепотів до Натана.

— Старий помер від розриву серця, — відповів пошепки Натан, застромлюючи під пахву меч. — Менше турбот матимемо. Долі є ще дорогоцінні потіри. Я скочу за ними, а ти позбирай капшучки.

Він зник за дверима на сходах. Єгоханан залишився над старим. Фарисей лежав з відкритими очима, що наче грізно дивилися в простір. Краплини поту виблискували йому на чолі. Розкуйовджену бороду на нерухомих грудях притискала табличка мертвих. Легка рука торкнулася Єгохананових пліч. Мовчки

спиралася на нього Пітора, дивлячись на мертвого. Вона тремтіла й нараз розпачливо притиснулася до Єгоханана. Пах ароматів і жіночого тіла запаморочили голову. Все сплуталося. Цей мертвий, що враз так жахливо гостро нагадав Давида на гебронській межі, ці аромати, видива, ніч і тиша безлюдного дому. Але Єгоханан відштовхнув її усім зусиллям своєї волі. З легким бряжчанням своїх намист, поясів і ковтків Пітора впала зомліла на подушки ослону...

Знов була дорога до зелотського табору. Спереду йшов за провідника Симон, за ним Натан зі шкіряним міхом на плечах, що часом бряжчав глухим металевим брязкотом, коли Натан спотикався, ззаду Єгоханан. Ішли мовчки й із поспіхом. Коли зійшлися зі Симоном біля Беназарового дому, було вже за північ, і Симон наглив. Він навіть не розпитувався багато, коли побачив шкіряний мішок зі скарбом. Лише поважив його на руці й рушив допереду. Подорожі й мовчанці був Єгоханан із глибини серця радий. Розмова його страхала. Бо все, що сталося за останній день, наповнило його істоту почуттями не для розмови. Про них не хотілося говорити нікому, а особливо не Симонові. Ні, в жадному випадку не Симонові. Це були таємниці лише його власні. Від менту, як з висоти рожкового дерева глянув до кімнати й побачив там дівчину з невиданим золотистим волоссям, почув спів гебронської межі, дивився на паморочливий танок й пестоші на ослоні, роздивлявся блискотливу барвистість самоцвітів, — аж до нерухомо простягнутого Беназарового тіла з таблицею мертвих на грудях й зомління вродливої Пітори.

Коли Натан повернувся з долини із оберемком срібних потірів, світильників і тац, і він помагав йому складати скарби до великого шкіряного міха, — ані разу не подивився на Пітору. Тільки як Натан приступив був до ослону, щоб зняти з Пітори її прикраси, — спинив його. Вони не грабують жінок! Здивовано подивився на нього Натан, але не сказав нічого. А Єгоханан бачив стулену між подушками, загорнену в серіконовий завій постать, таку дрібну, малу й безпомічну, що серце йому захлинулося непізнаною досі ніжністю. Вона мовчала, але її широкі очі, ще глибші від тіней кутка й чорного підводу, поглядали на нього глибокими, темносиніми безоднями.

Так і залишили цю кімнату. Ясне світло світильників, мертвий Беназар на підлозі зі скуйовдженою бородою — Натан забрав і таблицю — позсувані килими й порозкидані подушки, а серед них зв'язану жіночу постать. Натан робив це з видимим задоволенням, аж Єгоханан мусів відвернутися. Але дівчина й далі мовчала, покірною чи байдужою в грубих руках галілейця. Лише її очі, відчував Єгоханан, стежили кожен його рух.

На денній заставці Єгоханан прикидався ще більше утомленим, ніж був у дійсності, щоб не мусіти багато розмовляти з Симоном. Але й той не мав чомусь охоти до розмови. Натан коротко розказав йому перебіг усієї справи. Симон слухав мовчки, обертаючи в руках один із потірів, прикрашений різьбою. Єгоханан бачив, що це поганський потір: під галуззям виноградної лози танцювали рогаті, хвостаті півлюди, півцапи і тонкі, вродливі дівчата. Але Симон дивився на різьбу байдужим зором і лише, як почув про Беназарову смерть, гостро глянув на Єгоханана. Але не сказав нічого. Ще витяг із мішка кілька потірів: з різьбою і без прикрас, із самоцвітами і гладко-блискучих. Висипав на долоню мішочок саппірів, покохався грою їхніх фарб у соняшних променях ранку й задоволено віддав усе Натанові:

— На місці оглянемо все докладно. Але я бачу, що скарб таки справді має безмежну ціну. Вождь буде задоволений. А найбільше з того, що всі ці дорогоцінності підуть на користь храму й закону, а не будуть поховані в скарбниці фарисейського скупаря. Ви обидва заслужили собі вождєвої хвали. Гадаю, що він захоче з вами говорити після того, як ви очиститеся від дотику до мертвого тіла. А тепер спати. Особливо ти, Єгоханане, потребуєш спочинку!

Поклавши мішок з важким і торохтливим вантажем між собою, — всі вместилися на спочинок. Єгоханан заснув швидко. Але його сон був повен видив минулої ночі. Вона, вона дивилася на нього із кутка ослону, вона виглядала з олеандрових кущів, під якими вона спала, вона ховалася за поворотами скелястої дороги й у темноті зелотських печер. І з усіх усюдів простягала до нього руки...

До зелотського табору вони прийшли під ранок. І ця ніч була як попередня. Але біля дівчини частіше виринала Беназарова постать, й від того ставало Єгохананові ніяково. Мертвий фарисей дивився на нього мудрим поглядом останніх хвилин, тим поглядом, яким він роздивляв таблицю мертвих, і Єгохананові чувся його врочистий тон: «Устань із небуття, о ти, що до небуття був відійшов!»

У дні очищення Єгохананові аж роїлося від думок і образів. Думав, що піст і молитва відженуть їх, але даремно. Все ті ж, ті самі, що й за дороги до табору. Тому дуже зрадив, коли Симон прийшов за ним, щоб іти до вождя. Тепер, стоячи серед печери, перед велетенським столом і могутньою постаттю у троновому майже кріслі, відчув себе наче притиснутим цілою величчю оточення, й від думок останнього часу не залишилося і сліду. Такими дрібненькими і незначними здалися вони йому в цей мент. І його привіт «Слава законові і храмові» прозвучав упевнено і ясно.

Перед вождем знаходився на столі цілий Беназарів скарб. Окремими барвистими купками лежали променисті самоцвіти, виблискувало золото перстенів, срібло ковтків й електрум печатей. Окремо стояли чаші. Лише тепер, на денному світлі, бачив Єгоханан, який це був великий скарб. Вождь тримав у руці довгого шнура червоних галузковитих коралів, що наче ретязь застиглих кров'яних бризків струмив із його руки долі. Він гостро глянув на Єгоханана, аж той не витримав і на мент спустив очі. Але почув ласкавий голос:

— Ти заслуговуєш моєї хвали, Єгоханане. Від Симона я чув про все, що ти виконав. Добре виконав, юначе! Хай не тривожить тебе сумління. У скарбниці жадібного законника ці скарби лежали мертвими.

Вони не належали йому. Бувши сином народу, Божого народу, Єгоханане, Беназар мав обов'язок віддати скарб на храм. Бо через храм і народ він був придбав його. Замість того скарб служив йому для втіхи. Зелотам він дасть мечі і списи, що їх вони використають краще, ніж такі скупарі свої скарби. Хай не тривожить тебе сумління. Ти не украв, а тільки повернув народові і храмові те, що йому належить. Ти чистий перед законом, Єгоханане! А в нагороду за твою розважність й успіх дарую тобі цього меча.

Вождь поклав на стіл коралевий шнур й узяв зелотську сіку, що лежала поруч, та простягнув Єгохананові. Вона була в цяцькованій тонкими срібними візерунками піхві. Держак закінчувала гостродзьоба голова сокола з твердого, блискучого чорного дерева. Жовті очі з якогось каменя дивилися наче живі. Єгоханан витяг меча з піхви. Лезо було синясто-лискуче, чисте, як нове дзеркало з гладкого срібла, студене й гостре. Якись золотні знаки бігли від держака до середини леза. Єгоханан не бачив ще такого меча. І його серце затремтіло радістю й відданістю. «Меч, меч із піхви йде! Меч, що забиває»... — пригадалося йому раптом. І він сам не спам'ятався, як підніс догори меча й вигукнув щиро і переконливо: «Слава законіві і храмові!» Потім ступив ближче до вождевого крісла і схилювався майже до землі, торкаючись торочок його одягу. Його серце було повне.

Вождь засміявся і махнув рукою, щоб Єгоханан залишився біля стола. Тепер він брав до рук ковтки, намиста й перстені, підносив їх до світла, кохався грою їхніх барв і важив на руці їхній тягар. Так само розглядав і Симон всі скарби, й обидва почали радитися, що і як треба продати. Найперше важкі чаші, їх швидко розкуплять у Дамаску. Тільки не спішитися з продажем. Дрібні речі підуть до зелотської скарбниці. Й вони знов перебирали чаші, шнури намист, пояси й перстені. Єгоханан стояв поруч, придивлявся і слухав. І чим більше розумів, тим далі відступали тіні видив останнього часу й тільки одне єдине не хотіло відійти в забуття: солодке видиво серед подушок широкого ослону. Аж з прудким натиском застромив дарованого меча до піхви, щоб одігнати й цю решту негідних зелота маринь.

По кількох днях Єгоханан вертався назад до Єрусалиму. Натан, що вертався також із ним, ніс частину скарбу. Ще перед Єрусалимом вони мали віддати його на призначенім місці. Харашімська вуличка знову чекала на Єгоханана.

Барвароба, головний храмовий митник над усіма єрусалимськими храмовими митниками, покликав до себе Закхія, митаря біля Гипікової брами, — Закхій не здивувався. Останнім часом все важче ставало йому пробиватися між юрбою прихожих до міста, щоб нікого не пропустити без храмового мита. Траплялося вже не раз, що спритні молодики прослизували йому попід руки, а ще спритніші й головно нахабніші підсовували замість справжніх храмових мідяків якийсь підроблений непотріб облесливих греків. Тому, стаючи тепер перед Барваробою, він добре знав, чому його зверхник не спішиться розпочинати розмову, а дивиться задумливо понад його голову кудись у далечінь, наче відтягаючи невідкличний рішенець. Покірно схилювшись, наче у тривалім поклоні, відчував старий Закхій, що вже жодна покора не віддалить і не змінить того, що мусить статися: старий віл не годиться до важкої мажі.

— Останнім часом трапляється серед твоїх грошей багато фальшивих асів, Закхіє, — почав нарешті Барвароба.

— Греки чим далі, тим зручніше наподоблюють наші гроші, чесний Барваробо!

— Або твої очі не такі вже бистрі, щоб їх розпізнавати?

Закхій мовчав. Не було чого й відповідати, бо це була таки правда. Треба залишати митарство. Лише питання — коли. А ще більше — як.

— Чув я також, що користаючи з твого віку, Закхіє, багато мандрівників встигає пройти до міста, не заплативши мита.

— Це остання босота, Барваробо, що на неї треба б було вояцьких прутів.

— Колись ти з тою босотою давав собі раду й без вояків!

Закхій похнюпився ще більше. Зайво було вже очікувати чогось іншого, ніж того, що мало прийти, невідклично прийти. Треба було відважитися самому на цей останній удар.

— Маєш правду, шановний Барваробо, я знаю, що я вже застарий і не маю того сприту, що вимагається від митарів біля брами. Бачу, що мушу відступити зі свого місця для молодшого!

Барваробі стало легше, що не він сам мусів висловити старому цю гірку правду. Старий Закхій був одним із найстарших храмових митарів. Усі знали й поважали його за працюовитість і чесність. Тепер Барвароба бажав навіть дати йому і малий дар за довголітню працю для храму. Храмова рада безперечно погодиться на такий дарунок. А Закхій, висловивши сам те, чого боявся, вирішив зараз таки докінчити вже започату справу. Було храмовим звичаєм, що коли з храмової служби відходив хтось із старих слуг, то на його місце брали звичайно когось із його родини: сина, брата, небожа або внука. Може, б Закхій і сам подався ще раніше на відпочинок, якби мав кого дати на своє місце. Але синів у нього не було, а померлий зять, ганчар із Пномської долини, залишив на нього вдову Міріам з колом дрібних унуків, із яких Матанові, найстаршому, треба ще було довчитися гончарського ремесла, щоб могли допомагати цілій родині. Тому Закхій був радий, що не може й не мусить залишати свого місця біля брами, чекаючи, що внук прийде до літ і може замінить свою гончарську шкіряну запаску на митарську палицю. Закхій кашлянув і переступив з ноги на ногу. Барвароба запитливо подивився на старого.

— Шановний Барваробо! Ти знаєш, що храмовим звичаєм може бути за мене митарем хтось із моєї родини. Я маю внука Матана, спритного і розумного молодика. Замолодий він ще, це правда, але він би побув у мене в науці якийсь час, а опісля був би з нього найліпший митар. Молодий, здоровий, спритний!

У Закхіїв голосі бриніла прохальна переконливість, і Барваробі ставало від того ще неприємніше. Саме цього він найбільше й боявся. Бо учора Каяфа йому виразно сказав, що на Закхіїве місце мусить прийти один молодик із збіднілої садукейської родини. І тепер ось треба було сказати Закхіїві ні. Він мовчав, і від його мовчанки Закхіїві ставало гаряче. Якщо на його місце не приймуть Натана — зле їм прийдеться! З чого будуть жити цілою родиною? Зарібків у місті є обмаль і для молодих рук, не те що для старого. Біда й голод прийде до хати! І Закхіїві аж потемніло в очах від такого передбачення.

— Але чому ж ти раніше не згадував про це, Закхіє? — нарешті змігся на запит головний митар. Бо Закхіїве прохання було справді справедливим проханням і лише збільшувало гіркість приготованої відмови.

— Мій унук був ще замолодий, а я почувався настільки в силі, що не відважувався передчасно турбувати тебе, шановний Барваробо.

— Що робить тепер твій унук?

— Вчиться гончарства. Гончарем був його батько, мій зять.

— То лише вчиться?

— Я казав уже, шановний Барваробо, що він ще трохи замолодий і тому...

— Ось бачиш, Закхіє, — з поспіхом полегші перебив його Барвароба, якому стало вільніше, бо сам Закхій підказував йому тепер вихід, — ти про це не говорив нікому, а ми вже тут знайшли тобі й заступника. Сам найдостойніший Каяфа знайшов, Закхіє, й нічого вже проти того не вдієш. Та й твій унук, кажеш ти, ще замолодий, щоб бути митарем коло міської брами...

І тільки по тому, як Закхій нараз наліг на свою палицю, пізнав головний митар, яким ударом були його слова для старого. Йому стало його ще більше шкода, й він замовк, ніяково тереблячи бороду. Але що можна було робити? Що? Він лише співчутливо розвів руками:

— Шкода, Закхіє! Велика шкода! Але на цім, на жаль, уже мусить і залишитися. Проти постанови найдостойнішого Каяфи не вдієш нічого. Тепер, коли буде твоя черга, я прийду до брами з твоїм заступником, і ти цілий місяць будеш привчати його до праці. Можливо, що я так зроблю, щоб це було два місяці. Ну, добре! Напевно, зроблю! Але на більше вже не можу, Закхіє. Справді не можу! Та ще хочу тебе порадувати, що при відході ти дістанеш від храму дар за свою довгу і чесну працю. А тепер уже можеш іти. Мир із тобою, Закхіє!

Але Закхій стояв і не ворушився, наче й не чув Барваробових слів. Він наче закам'янів, спершись на палицю, і лише борода злегка тремтіла. Барвароба відвів очі на бік, щоб не бачити цієї постаті нещастя! Ах, як радо б він поміг йому! Але чим і як? Чим і як? І він лише ще більше злагіднив свій голос, коли перепитав Закхія:

— Чув ти, Закхіє, що я тобі казав?

Закхій немов прокинувся. Так, він чув, усе чув! Але що він мав би відповісти? Ні, не варто було говорити нічого! А до того ще така затерплість оп'яла його істоту, що якби він і хотів, то не міг би нічого відповісти. Коли б не ця затерплість, що зв'язала йому руки, ноги і язика — який би крик обурення і зненависті видерся з його горла! Як піднеслася б зараз оця палиця, щоб упасти на голову... Чию голову? Барваробину? Він лише трохи більший слуга, ніж Закхій. На голову Каяфи, на голову його друзів з храмової ради, на голову первосвящеників! На голови тих, для яких він працював ціле життя! Працював вірним й відданим псом, стережучи їхнього добра, сам наражаючись на гріх і погорду, на зненависть і посміх! Лише щоб панам було затишно споживати ті добра, що їх нагромаджувала і стерегла його псяча вірність!.. Але ця думка налетіла гарячим, осмалюючим подувом і зникла. Бо ж ціле своє життя, довге і працівне життя, привчав себе до інших думок, серед яких покора була найголовнішою. Чи ж не навчив він себе й інших, що покора велика охороняє перед гріхами. А тепер ось покора навчила і його бути покірним. І він тільки покірно схилився перед Барваробою — мир із тобою! — і вийшов із прохолоди скарбничого підстрішку до розпеченого храмового подвір'я.

Він повільно простував до свого дому, і йому пригадався його давній приятель — гебронський священик Захарій. Той Захарій, із Абієвої черги, що його були побили римляни. Як він тоді обурювався, проклинав і нарікав! На цій самій вулиці. А він, Закхій, як умовляв його, як втихомирював такими мудрими, але такими, — тепер лише відчув, — покірними й безсилимими словами про велику покору.

Після полудня передсуботи до храмової скарбниці, щоб подати Каяфі звіт про стан тижневого митного збору біля брами, — Барвароба згадав під кінець і про Закхія. Він розказав Каяфі про свою розмову з Закхієм, не забув підкреслити його довгу й вірну службу, його теперішню скруту, але не відважився сказати про Закхіїве бажання бачити на своєму місці Матана. Навпаки, ствердив, що Каяфів ставленик Єла може з нового місяця почати привчатися до митної праці.

Каяфа змуджено вислухував Барваробу, як завше в таких випадках розглядаючи свої пещені нігті. Опісля лише кивнув головою:

— Добре, Барваробо! Коли тепер Єла з'явиться до тебе, піди з ним до брами, де стоїть Закхій, і припорути його старому. За місяць Єла буде митарем. Все вже, Барваробо?

— Якщо дозволиш, найдостойніший, завважити, то я б сказав, що одного місяця буде для запрацювання мало.

Каяфа глянув на Барваробу і посміхнувся:

— Ну, добре! Якщо один місяць pomoже Закхїєві, то хай Єла привчається два. Задоволений? А тепер я мушу поспішати. Мир із тобою!

Каяфа піднісся із кріселка, але Барвароба не вступався з дороги. Легка й швидка згода Каяфи на двомісячний термін підказала йому нову думку. Бо від побачення зі Закхїєм Барвароба почував легке незадоволення і внутрішній неспокій. Неприємна настирливість бриніла в душі і псувала настрої. Намагався відігнати її, намагався думати про щось іншого, але перед очима була покїрно зігнена постать старого митаря й у душі ворухилося щось такого неприємного, як оскома після нестиглих гранатових яблук за часів дитинства. І Барвароба знов уклонився перед Каяфою:

— Пробач, найдостойніший, але я маю ще одну справу.

— Що сталося? — здивовано глянув Каяфа на митаря й знов опутився у крісло. І те, як він так вигідно вмостився на сидінні, піддало Барваробі відваги:

— Закхїй, коли я говорив із ним про звільнення, просив за свого онука, що мав би заступити його.

— Що з того? — низав плечима Каяфа. — Місце вже обіцяне Єлі й одержить його Єла.

— Я так і сказав Закхїєві, і він не перечив.

— То в чім же справа?

— Я знаю, що Закхїй утримує велику родину свого померлого зятя. Його внук працював в гончарів, але його заробітку не вистачить для цілої родини. Буде мусіти йти в жебри.

— Хїба ж він нічого не заощадив за час своєї праці. Якщо ні — тим гірше для нього. Я знаю — інші митарі мають чималі мастки. А Закхїй дістане ще від храму якийсь дар на відхідне. Чого йому ще треба?

— Я гадаю, достойніший Каяфо, що всього цього для нього замало.

— Замало! Чи він первосвященик, що потребує ще більше? Чого він ще хоче?

— Він нічого не хоче...

— То тим і краще! Значить усе в порядку!

— Пробач мені, найдостойніший, але смію обтяжити твою увагу ще трохи. Не має Закхїй жодних заощаджень, бо дуже чесний. Йому вже напевно нічого не прилипло до рук, як багатьом іншим, спритнішим митарям. Ти сам знаєш про це дуже добре. А, крім того, родинні нещастя вичерпували завжди його зарїбки. Та найголовніше, найдостойніший, що було б дуже негарно для храму, якби його слуга, хоч би й митар, опинився серед жебраків. І не лише він, але і його рідня. Те, що він при останній розмові нічого не казав, але мовчки прийняв до відома своє звільнення, — мені зовсім не сподобалося. Краще б він був кричав, лементував, нарікав. Пси, що не гавкають, завжди кусливі.

— Що нам може шкодити такий старий Закхїй, навіть і кусливий, як ти кажеш?

— Сам Закхїй, безперечно, ні, найдостойніший. Але всі ті, що належать до його роду. Сам знаєш, що голодна зграя шакалів є найнебезпечніша.

Каяфа задумався. І не тому, що Барвароба відкрив йому новий погляд на справу. Ні, садукеї ніколи не ставили руба ані своїх симпатій, ані антипатій: завжди оберегалися викликати будь-яке незадоволення з дрібних причин. Він лише думав, як би тепер можна було задовольнити відпущеного митаря. Думав і нічого не міг придумати. А Барвароба стояв, учтиво схилившись.

— Як поведився цей Закхїй під час своєї служби? Я щось про нього нічого не чув, крім того, що він існує.

— Я теж не знаю його за цілий час служби. Він найстарший з усіх наших митарів. Але про нього не було нічого чути. Він завжди совісно й точно виконував свої обов'язки. Ані ас не залишився в нього за нігтями. Але останнім часом приносив у своїй скарбонці забагато всілякого ганчу і не мав уже спириту при зборі. Але в тому причиною його вік, а не зла воля.

— А що знаєш ти про його покїйного зятя?

— Нічого, найдостойніший. Лише те, що був гончарем у Гиномській долині й загинув при нещасливому випадку.

— Що тепер нам робити, Барваробо?

І з цього сам Барвароба зрозумів, що для Закхїя таки пощастить щось зробити. Йому стало легше. Значить, сьогоднішню суботу можна буде провести без тягара на серці, що клався на нього, коли лише дивився на щасливу родину біля суботнього стола й уявляв собі, що вона могла б одного разу бути без хліба.

— Для самого Закхїя, найдостойніший Каяфо, вже нічого зробити не можна. Побуде ще два місяці, вивчить наступника, дістане дар і піде геть. А от, я б думав, щоб його внука, якщо він здоровий і спритний — а гончарі всі здорові — прийняти до храмової сторожі.

— Не буде він замолодий?

— Може, й буде. Але зразу не ходив би на варту, а мав би досить іншої праці.

Каяфа знов задумався. Пропозиція не була кепська. Член митарської родини в сторожі був би не злим охоронцем храму і священичих прав.

— І це добре, Барваробо! Я ще над цим подумаю й поговорю з начальником сторожі. Треба довідатися, чи там потребують людей. А ти пригадай мені іншим разом про справу. Мир з тобою!

Супроводжений низькими поклонами головного митаря, Каяфа поспішався з кімнати. Нова римська лектика чекала його перед входом, і він із приємністю спинився на хвилину на сходах, щоб помилуватися поглядом на своє найновіше придбання. Це бо була перша римська лектика, що її відважився завести для свого вжитку член первосвященичої родини. І кожен раз, як він бачив її — майстерний витвір із чорного

дерева, позолоті і бронзи та вишиваних матерій — приємне почуття вибраності торкалося його свідомості, перекрите, правда, прозорою тінню няковості. Бо хоч і багато всіляких чужоземних новинок позаводили собі садукей, а найбільше, може, первосвященики, але з ними вони не виходили досі поза мури своїх палаців, не кололи ними, так би мовити, очей юрбі. Римська ж лектика була одвертим викликом фарисейсько-зелотській ненависті до садукей. І хоч Каяфа ніколи у своїй власній свідомості не рахувався з думкою цієї маси садукейських противників, але його садукейська обережність і життєва поблажливість все-таки підшептували йому, що не варто викликати згіршення на срусалимських вулицях. Одначе власна пиха все-таки була міцніша, й він не минав нагоди, щоб не показатися в місті в пишній своїй лектиці.

Тому він залюбки оглядав тепер це своє нове придбання, що на сонці здавалося ще розкішнішим: держала з позолоченими бронзовими прикрасами — акантовим листом, цезельовані срібні стовпчики, вишивані тонкою позолоттю занавіски. Звичайно, жодні фігури. Бо це вже було б поганство. І Каяфа зітхнув, пригадавши прекрасні грецькі вази з такими чудовими мальовилами жіночих постатей! Вази, що він їх смів подивляти лише при зачинених дверях. Ах, ті греки! Чого вони тільки не вміють! Він уместився в лектику і старанно затяг внутрішні, прозоро-сітчасті занавіски. Так ніби по слугах не можна було пізнати, хто сидить у середині. Але цим рухом зсування фіранок він ніби відгороджував себе від неприємних поглядів зустрічних. І зараз же йому прийшла до голови думка про сторожу й охорону, і він вирішив прийняти Закхїєвого внука до храмової варти.

Лише тим, що крутяться в гончарській вулиці серед гончарських виробів, оглядаючи штукарські горщики, глечики, світильники, миски, підноси, макітри, кухлики й усілякий інший череп'яний дріб'язок, з поливою й без поливи, з прикрасою й без неї, — це лише тим здається, що немає на світі кращої, легшої й заробітлившої праці, як гончарська. Уже місце самого продажу робить приємне враження. У вулиці не чути гамору і грюку, крику й лементу. Череп'я стоїть на полицях у найкращому ладі, або перед крамницями на чистих солом'яних матах. Гончарі в чистих білих запасах весело вигукують біля свого крихкого краму, час від часу лише подзвонюючи суглобами об дно горщика, щоб показати купцеві, яку добру, певну річ купує.

Але хай-но спробує хто погончарувати в Гіномській долині, звідки приходить до міста все це череп'я. Одна копанка глини чого варта. Важкої глекової глини в небезпечних глинищах. Коли кожної хвилини необережний або недосвідчений копач може опинитися під грудями обвалу. Ось у таким глинищі загинув був при копанні гончар Юда — Закхїїв зять і Матанів батько. Ціла стіна землі несподівано впала на нього, коли він вибирав глиняний шар. Із-під важкого глиняного горба витягли тоді тільки бездушне тіло. Скільки плачу й жалю було в ті дні! Самі малі діти! Найстарший Матан не міг ані в чім замінити свого батька, бо ще був замалим. Мусів ще довчитися батьківського ремесла. А до всього нещастя батько взяв із собою до могили й таємницю своєї поливи, для якої так цінувалися на торгу Юдині виробу. Була це стара таємниця Юдиного гончарського роду, що колись належав до царських гончарів. Від батька до сина переходила вона на смертельному часто ложі. Так само мав її дістати й Матан, коли б сам став майстром і батьком родини. Тепер ця таємниця була навіки втрачена. Які вигляди мав без неї осиротілий син? Не більші, ніж кожен інший дрібний гончар у Гіномській долині.

Та коли скінчилася доба жалоби й очищень, хлопець знову повернувся до батьківського глинища. До небезпечних копанок, важких місильних ям, палаючих жаром печей. Це була доля його роду від найдавніших часів, і йому не залишалося нічого іншого, як далі триматися її. Далекий батьків родич, гончар Гедеон, прийняв його за учня, перебравши до вжитку батьківський реманент і гончарську піч. За свою працю не діставав Матан, крім їжі, нічого. Та ще був радий, що не мусить нічого платити майстрові за науку. А весь тягар турбот за родину — матір, братів і сестер — упав на старого Закхїя. Були це скрутні й тяжкі часи.

Останніми часами родині ставало легше. Матан уже довчився на підмайстра, й у хаті почали об'являтися перші ознаки добробуту. Діти їли досита, й суботні вечори були часом маленькими бенкетами, як уявлялися вони все півголдній юрбі здорової дівтори. Леві, другий син Міріам, пішов також до гончарської науки, й Міріам уже ввижалася та недалека майбутність, коли вона зможе серед дня простягти собі на колінах стомлені руки. Та були це лише солодкі мрії. Бо вона бачила, яким старим був її батько Закхїй і як тяжко вже було йому виконувати свої митарські обов'язки. Бачила це, зі страхом очікувала того дня, коли він уже не піде зрання до своєї брами, але відганяла від себе цю полохливу думку й тішилася мріями про долю своїх синів. А тут ще недавно почула вона ще одну вістку, яка стривожила її турботливе серце матері й господині. У майстра Гедеона була донька Сара й казали, що в долині вже не було таємниці, що вона буде її невісткою. За інших обставин Міріам тільки б зраділа на думку про внука. Але тепер мусіла майже з відчаєм боронитися від настирливої думки: що станеться з рештою малечі, якщо не стане її підмоги ані в батькові, ані в синові? Та й що таке зрештою Сара? Гончарева донька й більш нічого. І хоч гончарі найчастіше вибирають жінок серед гончарів, але її Матан вартий більшого, ніж така Сара, хоч би навіть і перша красуня серед гончарських доньок. Та і яка б оця краса не була, але Матан буде найкращим юнаком долини. Але, що там долини! Треба лише бачити, як зглядаються на нього жінки, коли він продає з Гедеоном своє череп'я! А що таке жіноча краса? Ще більш нетривка й непевна річ, ніж шафрановий цвіт. Одцвіте, зів'яне й відпаде скорше, ніж гаряча пристрасть у чоловічому серці!

Живучи на стрісі Закхїєвого дому, Єгоханан ніколи не сходився ближче зі Закхїєвою родинною. Він відчував, що Симон навмисне примістив його в митаря, щоб таким чином відділити його від стику із

оточенням. Бо все-таки нехтї до митарів, прищеплена ще із дитинства, стояла тонкою підсвідомою запоною між ним і господарями. Чи ж не були ці садукейські, іродіянські, чужинчі слуги тим знаряддям, яким утискали сильніші слабших і багатші бідніших? А до того ще Єгоханан відходив до праці ранком, вертався пізно ввечері, коли вже дїм напівспав. Лише в суботу мав більше часу, але і тоді поспішався на прохїд за місто, або залишався на стрїсі зі своїми думками. І господарі не намагалися втручатися до його самїтності, а діти стихали, коли зустрічали його замислений погляд.

Одного разу, прийшовши ввечері із праці, відчув Єгоханан у домі якийсь неспокїй, незвикле стурбування. Хоч було вже пізно, смеркалося, але крісло старого митаря біля порога стояло порожнє. Кожного вечора він вивищувався у нїм, — наче патріарх біля стану, думалося Єгохананові. Тепер він сидїв на ослонї біля стола, тяжко сперши голову на руку, Міріам поралася біля каганця з якимось ганчїр'ям і глянула на Єгоханана та привїтала його з таким порожнім виразом, що він здивувався. Але в себе на піддашші знову забув про все. Своїх власних думок, що їх найчастїше переривала втома працївного дня, мав він аж надто багато. Вулиця мїдярїв постачала йому їх щодня, а новий меч під пахвою кожного разу пригадував, за що він його одержав. Не любив чомусь Єгоханан цїєї пригадки. Він відганяв її від себе, якомога швидше, але вона все-таки ставала в кутку й посміхалася до нього синявими очима танцюристкї або загадковою посмішкою нерухомого мертвого зору. І тоді, хотїв чи нї, але знов сидїв на своєму потаємному мїсці на гїлляці рожкового дерева і чув, і бачив, і відчував, відчував, відчував. Серед його думок не залишалося мїсця для уваги до життя його господарїв.

Але кожного вечора ставав тепер Єгоханан, вертаючися додому, свїдком цїєї напруженостї. Відчував її мовчазне нап'яття в Міріанїному привїті, Закхїєвїй непорушностї і — навіть діти, здавалися йому, були тихїші і причаєнїші, нїж звичайно. Але якось однїєї суботи він прийшов додому ранїше, нїж звичайно, і, привїтавши старого в його кріслі, зупинився біля порога. Ще був час сумерку й у передвечірньому свїтлі дня вразила його Закхїєва охляїсть. Так виглядав старий, дуже старий обрубок дерева, спорохнївїлий, струхнївїлий, що ось-ось розпадеться на непотрїбні вже і для вогню кавалкї. Лише очї з-під сивих вїй блиснули на Єгоханана дивним гарячим свїтлом.

Вулиця гула останнім суботнім гамором, Єгохананові не хотїлося стояти мовчки на порозї, але якась непевнїсть, відчував, тримала його біля старого, її напруження ставало нестерпним, і зрушив його Закхїй. Чемним старечим голосом, що в Єгоханановїй уяві не пасував до його митарського зайняття — він знав, як мусїли гукати й відгризатися митарї біля брами — почав старий розпитуватися про працю, опїсля про родину. Спочатку Єгоханан нащулився, як сторожкий пес, та зараз-таки відчув, що старого цікавлять не відомостї, але просто хочеться поговорити. Дїм був порожній, діти й Міріам були на сусїдах. І Єгоханан почав охоче вїдповїдати, коли йшло про вулицю мїдярїв, і намагався оминати подробиць із свого власного життя, крїм того, що мусїв знати Закхїй від Симона, коли той привїв був Єгоханана до цього дому. Нарештї він зручно перевїв розмову на самого Закхїя. І старий розговорився.

Тепер уже Єгохананові не хотїлося йти до своєї комїрки. Старий говорив, наче нарештї дочекався когось, перд ким мїг розкласти на перегляд усе, що назбиралося в його їстотї. Він розказував про своє життя, що було властиво митарською працею при всїх майже брамах Єрусалиму. Розповїдав про дрїбнї й бїльшї сутїчки і спори, про всїякі зустрїчі зі всїякими людьми, що за його життя проходили через ворота до мїста і з мїста. Зустрїчі, правда, однобїчні, звичайно без радїсних привїтів, бо хто ж радо вїтає митареву постать при брамі. Але тим цікавїші, що майже нїхто з тих мандрївникїв не звертав на нього уваги бїльше, нїж на брамовий порїг, об який можна слїткнутися. То лише митарева повиннїсть звертати увагу, придивлятися, спостерїгати. Закхїй придивлявся, спостерїгав і звертав увагу цїле життя. Він бачив рїзноманїтних чужоземцїв, чужинцїв із цїлого свїту, що пройшли були через браму до святаго мїста. Навченї далекими мандрами фїнікїйцї нїколи майже не сперечалися за мито, без вїдмови платячи все, що вїд них вимагали. Так само робили й перси, що говорили найменше з усїх мандрївникїв. Ідумейцї вже сперечалися, але найбїльше спротиву виявляли греки. До них завждї треба було двох митникїв, щоб переконати їхню балакучу вивертливїсть. Римляни не платили нїчого їзраїльським митникам, їх зустрїчав один із воякїв сторожї, що стояли при кожнїй брамі. На храмових митарїв вони й не дивилися. Галїлейськї селяни довго не розумїли, скїльки й чому треба платити, а потому ще довше розв'язували свої вузлики й гаманцї, в яких були стисненї їхнї мїдяки. А зарозумїлі законники, з яких аж капала праведнїсть і вченїсть, кидали свої аси на брук, щоб лише не доторкнутися нечистої митаревой їстотї. Закхїй оповїдав про ненажерливїсть храмової скарбнїцї й іродїян, що вже не знати з чого власне мали б ще брати податкї. Про їхнї вимоги до тих митарїв, якї цї податкї мусїли збирати. Бо бути митарем при брамі — було ще не таким вїдповїдальним обов'язком. Тї, що мусїли збирати податкї по мїстах і селах, — тї митарї були справжнїми козлами жертвного примирення. На їхню голову зручно пересунули пани-здирачї ненависть і погорду юрби, на них склали всю вину за свою загарбливїсть і пожадливїсть. І цькованї з одного боку панськими вимогами та наражуючися на опїр і ненависть населення, збирачї податкїв ставали самї твердими, немилосердними і безсердечними. І було в Закхїєвих словах стїльки гїркостї, назбираной з цїлого життя, стїльки терпкостї за незаслужену кривду й заслужену працю, що Єгохананові ставало соромно. Як мїг він з погордою ставитися до цього старого й чесного слуги зненавиджених порядкїв. Ах, знов мав правду вождь, коли ворогїв їзраїльського народу казав шукати серед самого таки народу! Лише зелоти, й тїльки зелоти, мають в руках ключ до розв'язкї цїлої майбутностї народу: нема друга понад зелота, немає закону понад Божий!

— Так, є в цім багато правди, кажу я, чому з такою нехиттю дивиться на нас народ, називаючи іродіянськими наймитами. Бо як же наймит може не слухатися свого пана? Це є наша праця, наш хліб, із якого існуємо ми й наші родини. А коли не будемо їх мати і стоятимемо на ринку, як ті поденники, вичікуючи найму, то чи прийдуть нас найняти ті самі законники, книжники і праведники, що нами погорджують? Ми ж не встановляємо податків, не радимося в раді іродіянській і первосвященничій над тим, як міцніше притиснути народ.

— Але ж ви та рука, що простягається до дорогого всім гаманця. Чи ж не бере вона часом більше, ніж їй належиться?

— Так, Єгоханане! Часом бере. Не так звичайно ми, митарі при брамах, як ті, що збирають податки. Вони беруть. Але за все своє довге життя я не взяв ані аса, що не був би приписаний, ані аса, що опинився б у моєму капшуку, замість у митній скарбонці. А тому й нарід, що іродіян і законників бачить вряди-годи, а ми, митарі, докучаємо йому щоденно, — ненавидить не так їх, як нас, їхніх покірних і безгласних слуг. А заплата? От така, як я тепер маю. Майже піввіку прослужив я храмові й ось тепер сиджу без праці й без сили біля свого порога. Красти не хочу й не можу, працювати не здібний, жебрати соромлюся. Ах, як часто приходять мені в голову гіркі слова Проповідника: «Буває справедливий, що гине з усією справедливістю своєю, а також і безбожний, що довго живе в гріхах своїх». І чи не казав пророк, що коли гине праведний, то жоден не припускає того до свого серця, мужі благочестиві зникають, і ніхто не помічає того, що перед приходом злого зникає добрий...

Вони ще говорили про дрібні справи митарського життя, і, відходячи до комірки, Єгоханан мав враження, що йому розвинулася нова книга народного життя. І її сторінки, як і ті, що їх він досі знав, були теж позначені горем і неправдою, обманом і злобою, утиском і сльозами. О, яке ж превелике діло матиме перед собою Месія, щоб з цих дрібних і нещасних, підлих і запроданих, зробити вірних і відданих слуг... або знищити без останку жадібним крові мечем!

Від цього вечора Єгоханан почав уділяти більше уваги своїм господарям. Привик зупинятися кожного вечора біля Закхієвого крісла й розмовляти про події дня. Обидва були тепер одвертішими, відчуваючи, що зникає сторожка відчуженість, яка стояла колись між ними. І чим далі, тим глибше розумів Єгоханан його гіркість супроти колишніх хлібодавців. Закхій знов і знов розказував йому про митарські порядки й докладно описав свою останню розмову з самим Каяфою. Як первосвященничий зять прийняв його у храмовій скарбниці, як милостиво розмовляв із ним, звичайно здаля, щоб не посквернитися митарським віддихом, як сповістив йому, що дістане на відступне грошовий дар і що його внука Матана приймуть до храмової сторожі. І хоч це останнє трохи рятувало родину від скрути, але Єгоханан помітив, що в Закхіївім голосі не було кращих нут, ніж перед тим.

— Чому ж ти не радієш з того, Закхіє? Бути храмовим сторожем не зле становище, особливо коли Матан змужніє. Багато краще, ніж гончарське ремесло. А сторожа не вимагає багато зусиль, добре забезпечена й у загальному пошанівку. Не буде зле Матанові, буде добре й вам.

— Так, Єгоханане! Мені трохи легше на душі, що родині не загрожуватиме бодай голод. Та ж за цілу свою довгу службу я не зберіг, на жаль, нічого на старечі дні. Бо мої руки не були липкі, а наші пани все дбали про те, щоб ми, воротарі, не забагатіли на храмовій службі, скупі відмірюючи нам заплату за нашу працю. Раніше я б, може, ще і звеличував наших первосвящеників на кожному перехресті ерусалимських вулиць. Але останнім часом, сидячи тут без праці, яка все життя хоронила мене від думок, я додумався до того, що не варто так дуже радіти і превельми дякувати.

— Як то, Закхіє?

В тонах оповіді старого Єгоханан уже давно підмітив ті самі нотки, що і в голосі Ази, коли той скаржився на мідярське життя. Так, життя всіх бідаків має ту саму терпкість, а від терпкості постають ті самі думки. «Напували мене терпким вином страждання, й болячками вкрилася душа моя», — пригадав він зойки нещасних біля Силоамської купелі. Але все таки допитувався Закхія далі:

— Чого ж тобі шкодувати, достойний Закхіє? Що не був злодієм? Що не утискав і не шахраїв? Не шкодувати, але радіти мусить душа твоя, що залишилася справедливою в законі.

— Того не шкодую, Єгоханане! Але шкода мені, що ціле життя виявляв я вірним псом лише покору велику й послух необмежений.

— А що б ти зробив, достойний Закхіє, якби не виявляв ані послуху, ані покори?

Єгоханан із зацікавленням поставив запит, але зразу не дочекався відповіді. Старий наче не чув його, вдвляючись у вуличний присмерк. Предмети втратили вже свої гострі обриси й лише де-не-де на тлі освітленого вирізу дверей зарисовувалися обриси постатей.

— Запитався ти мене, Єгоханане, а я не знаю, що тобі й відповісти! Ні, таки зразу й не знаходжу слів для відповіді. Але, щоб чесно відповісти, то здається мені, що такі справді нічого не зробив би. Так само слухняно виконував би, мабуть, свої обов'язки й не відмовляв би послуху. Але бодай покори, псячої покори не було б у душі! І тепер ось усе частіше й частіше пригадується мені одна давня пригода. Давно це було вже. Мабуть, і тебе ще не було на світі. Був у мене тоді знайомий священик, Захарій звався, із Геброну. Я знав і знаю багатьох священиків, але всі вони дивилися на мене як на митаря, ані один, бувало, не зостановився на розмову зі мною. А Захарій ніколи не дав мені пізнати своєї священичої вишості. Коли йшов до храму на службу або вертався до Геброну, завжди знаходив час привітливо розмовляти зі мною. Так ось цей Захарій, коли я раз у годину його скрути почав говорити йому про покору, сказав мені, що прий-

де ще на мене час, коли ані найглибша покора не охоронить моєї душі від болю й пониження. Пригадую собі це пророкування й не можу заперечити його.

Єгоханан слухав цілим єством. Він ледве стримувався, щоб не прискочити до старого, не вхопити його за руку й не затрясти: швидше, швидше! У свідомості завирувало нараз стільки думок, що лише зусиллям волі стримав себе і змусив до спокійного тону:

— Розкажи мені про це, достойний Закхїє!

Старого не треба було двічі припрошувати. І, час від часу помагаючи старому запитаними, Єгоханан наче побачив і останній в'їзд батька до міста, появу напівзнищеної болем й образою людини і від'їзд із Єрусалиму півмертвої, позбавленої зміслів істоти. Усе це колись чув від матері, але то були оповіді чужих оповідей. Як міг він останнім часом забути про це? Та ж то була думка про батька, ображеного, пониженого батька, що там у Геброні, на перших порах свідомості, надавала його душі гарту і його думкам жадоби помсти. Це ж батькова істота стояла за ним і вчитувалася разом із ним у пророчі слова про відплату, про кару на неслухняних рабів і жорстоких панів народу... Він засунув правицю під ліву пахву, намацав держака сіки, теплої від тіла, готової кожного часу. Це був батько, що передав її у синові руки. Це був батько, що завів його на зелотський шлях! О, хай буде благословенна пам'ять твоя! А син твоїх думок, батьку, не зрадив. Вихилявся, наче викрутасами полевих доріжок прямував до цілі, здавалося, що віддаляється від неї, але все-таки йшов уперед. Храм, садукеї, фарисеї, — все те було тільки підготовою до праці для храму й закону, приготуванням усього того, на що присягався ще дитиною, коли читав матері зі старих батьківських сувоїв. Так, мати! Єгоханан здивувався. Так рідко чомусь згадувалося йому тепер про матір! І нараз так нестерпно забажав побачитися тепер із нею, розказати їй все, почути хоч би її співчутливу мовчанку. О, вона зрозуміє його без багатьох слів. Як завжди розуміла його за часів гебронських мрій, коли викохувала на назорея й на-решті віддала на службу законіві і храмові...

Сам не пам'ятаючи, як попрощав Закхїя, сидів самотній на своєму даху, дивлячися на Єрусалим. Дільниця стихла, на сусідніх дахах давно вже поснули всі нічліжани, а Єгоханан сидів і не збирався спати. Навколо була темнота. Лише вгорі світилися смолоскипи небесної колісниці, а долі, серед темної маси домів, смолоскипи Антонієвої вежі й головної храмової брами. А далеко, на другому кінці міста, де був Іродів палац, підносилося легке сяйво: на освітленій світильниками стрісі знову відбувався один із безперестанних бенкетів римських панів. І Єгоханан стиснув п'ястуки. Ота Антонієва вежа була знаком ізраїльського нещастя. А в тому палаці воно кублилося. Ані один зелот не минав тих місць, щоб не притиснути міцніше свою сіку. А в тіні вежі й палацу ховалися ті, що боялися ізраїльських поглядів, що їм чужинецька сила й ласка були опорою, охороною і нацькуванням до нищення свого власного народу. О, вождє! На них передусім мусить упасти бойова сокира зелотських легій!

Цієї ночі Єгохананові приснилася мати. Снилось йому, що подає йому мати свіжу, ще теплувату пшеничну паляничку. Печиво вигнулося пригоршню, а в ній повно темно-бронзового, запашного меду. Наче в дзеркалі бачить Єгоханан у нім своє дитяче обличчя з радісним усміхом задоволення. Коли ранком прокинувся — здавалося, відчував на устах солодкість ласощів і ще втягував у себе останній пах свіжого пшеничного печива. І думка про Елісебу не залишала його цілий день. Вистукуючи своїм молоточком, він наче притакував її словам. Ах, можливо, що відтоді, як він не був у храмі, для нього передавали якісь черепочки з Геброну. А він навіть і не сміє показатися на храмових подвір'ях! І так нараз захотілося Єгохананові покинути це місто, Єрусалим великий, цю вуличку, повну гуркоти і брязкоту, цей верстат достойного Авакума! І податися до свого Геброну, пройти вузькими вулицями, тінистими левадами, дихнути прохолодою рідного дому і притулитися до ласкавих, спрацьованих, шершавих материнських долонь...

Як тільки Єгоханан зайшов за горби гебронського шляху, і Єрусалим зник з очей, — давно не відоме почуття охопило його істоту. Так наче не було жодного Єрусалиму, з його знесилуючою душу боротьбою останніх років, так наче б тільки вчора йшов він цією дорогою з Елісебою, повен мрій і сподівань. Усе було тоді, як і сьогодні. Те саме сонце, пекуче й сяйне, ті ж горби й поля, ті ж левади й дороги, що розбігалися радісними закрутами до сіл і гаїв. І він був той самий, рішучий, веселий і готовий віддати все і прийняти все для храму, закону й народу.

Тоді була осінь. Повнота буття схилилася над землею, всі дари землі й неба лежали, як приготувана жертва, перед олтарем Вишнього. Як і його серце за тих днів. Як і вся його істота, готова до назорейської жертви. Тепер весна. Зелень, яра і блискуча, аж сліпить очі, повітря напоєне незрівнянними пахощами — капшучок на грудях тої, фарисеєвої вродливці. — «А потому там я тобі своє кохання дам!..» - заворкотіла горлиця в Єгохананових думках. І він бачив блиск живих очей дівчини і блиск мертвих очей Беназара... Цікаво, що сталося з дівчиною? Він чув від Симона, що за злодіями шукали й у місті й по довколишніх селах. Але про дівчину боявся спитати. А тепер ось вона ішла біля нього, подзвонюючи сріблом прикрас і виблискуючи іскрами самоцвітів, ішла танковим кроком й наспівувала легко солодкі запаморочливі слова: «А потому там я тобі своє кохання дам!..»

Єгоханан спинився. Ні, ні! Тепер не те, цілком не те! І він не той самий юнак, що залишав із матір'ю Геброн. Не бракує йому ані завзяття для боротьби, ані жертвенності для офіри! Але яке ж воно все, все інше, як було тоді. Як скаже він про все матері? А чи скаже? Чи зрозуміє мати його теперішні думки? І чи варто про все це казати їй?

Єгоханан прискорює кроки, бо думки затримували його рух, наче бажаючи дати спокій для власного погідного хвилювання. На дорозі рух малий. Ціла околиця тепер по садках і виноградниках, на полях і городах. Немає часу відвідувати місто, хоч би і свята. Земля кличе! В поті лица свого будеш їсти хліб свій! Натискаючи з усієї сили на чепіги, йде он там за плугом селянин, а двоє молодиків ведуть волів, час від часу покрикуючи тяглими, співними перекликаками, а заду ідуть ще двоє і наче ті дзьобаті птахи на Йорданських болотах, підносять і спускають на виорані брили важкі дзьоби своїх мотик! Справді, скільки зусилля й поту! Скільки праці, солодкої, терпкої, невдячної і збагатливої праці!.. І Єгохананові здається найбільшим злочином хотіти для Ізраїля такої долі, щоб він став паном, що сам ніколи не прикладає рук до чепіги, мотики й рискаля, сам ніколи не працює на цій запашній ріллі, серед цих ароматних садів, левад і винниць! Великим гріхом було б Ізраїлеві стати таким паном! Бо земля має за пана лише того, хто пестить її своїми мозолястими руками, стискає в міцних селянських обіймах, хто милується прибжно її красою, хто тремтить заздощами від одної лише думки, що на чийсь чужі пестоці вона могла б відповідати пристрасніше і плідніше, ніж на його власні. І цю землю мав би пестити інший народ? Та ж тоді він, а не Ізраїль був би паном цього обіцяного раю! Цікаво, що ніколи ще такі думки не приходили йому до голови. Що сказав би на них Симон? А вождь? Ні, це не зелотські думки! Він торкається держала свого меча і наспівує бойовий псалом: «Господь твердиня моя — кого убоюся? Вишній сила моя — кого устрашуся!» Аж сіяч на дальній ниві спиняється на мент і вдивляється в самітнього співака на гебронській дорозі.

Сонце схилилося вже до заходу, коли, звернувши зі шляху, Єгоханан почав короткий спуск до міста по Гебронських схилах. Але на хвилину спинився, щоб з калатливим серцем придивитися до рідного міста. Здаля не було помітно жодних змін. Усе було те саме, як залишив був його останній раз. Може, навіть, як за часів царя Давида! Так, ніби ніколи не змінявся час над цією кам'яною купою домів. «Он там, між завиллинами вуличок їхній дім. Там мати! Де вона? Вдома? Чи на леваді, серед вечірньої краси весняної природи?» І він уже не спам'ятався, як опинився в місті.

І у вузьких вуличках було так само, як і завжди. Лише після Єрусалимської ворохобні, руху й галасу все здавалося ніби старше, менше, зшарганіше. Вулиці були ще майже порожні, бо всі ще знаходилися на роботі. Лише, як сонце діткнеться західних горбів, тоді оживе місто гамором дітвори й перегуками молоді. І, ніким не пізнаний на дорозі, прослизнув Єгоханан аж до батьківського дому. Аж трусився, коли підбіг до дверей, аж мусів на мить затриматися перед дверима і на порозі:

— Мамо!..

У півсутінку хати поволі обернулася до нього від млинка якась постать. Зі здивованим зойком піднеслася зі землі чужа жінка. І щось щемливого й важкого поклалося на серце і стиснуло горло, так, що жоден звук не вийшов уже з нього. А ця чужа жінка низенько вклонилася йому, і наче через імлу передчуття чув Єгоханан її запобіжливо-ласкаві слова:

— Привіт тобі, чужинче! Увійди й відпочинь у цім домі! Пробач мій оклик. Ти вступив так несподівано! Здійми ходаки, і я принесу тобі води!

Чужинець! Чужинець у власному домі. Хотів щось відповісти, але рука й далі тиснула за горло. Мовчки сів і, розв'язуючи ремінці ходаків, почав розглядатися по хаті. Видко було, що тут господарили чужі люди. Лише кілька знайомих речей, речей із його дитячих споминів, стояло на своїх старих місцях, як оцей стародавній млинок, що гуркотів так інакше від млиноків цілої вулиці. Але багато було вже чужого, незнаного, що відчужувало й цю кімнату й цілий спомин про рідний дім. Нарешті спромігся на слово:

— Дякую тобі, жінко! Я Єгоханан, син Захарії й Елісеби, пророчий учень з Єрусалиму.

Жінка, що з глечиком збиралася йти по воду, обернулася із легким вигуком:

— Єгоханане! О, Єгоханане! Це ти! Привіт тобі ще раз у твоїй хаті від твоєї служниці Ганни. Мир із тобою! А я ж не пізнала тебе! Та й ніхто в місті не пізнав би, напевно, тебе. Безбородим юнаком залишив ти був Геброн. А тепер ти — муж! О, равві! — і в її голосі почув Єгоханан нути шанобливості. — Бо й чутки про тебе були тут пішли, що немає тебе в Єрусалимі, що ти подався до Єгипту, до багатой Александрії! Посилали навіть до тебе восени принагідного післанця, щоб ти з'явився до Геброну. Ах, я забудько! Пробач мені, равві. Балакаю, а ти чекаєш на воду! — І вона зникла за дверима.

Єгоханан знову почав розглядати хату. Так, усе було чуже. Не варто було й допитуватися чому. І ця, як вона зветься, Ганна, не згадує нічого про Елісебу. «Немає, немає...», - прошепотіли уста. Але стиск на горлі задушив останній шепіт. Вернулася й Ганна з водою, перекинула рушника через руку, принесла мидницю — Єгоханан пізнав їхню стару родинну мидницю — і наготовилася зливати воду. Студений струмок приемний холодив натруджені дорогою ноги, і з прохолодою для тіла вступала й до душі рівновага. Скінчив умивання і сів у кутку, слухаючи Ганниної балаканини. Опісля почав уже розпитувати й сам.

Так, Елісеба померла восени. Саме коли стояли найкращі осінні дні перед початком дощів. Ні, не хворіла, не мучилася. Легку смерть післав їй Господь. Знайшли були на леваді під смоковницею. Хто бачив її, казали, що не виглядала як померла. Була ніби у глибокому сні. Навіть, кажуть, усміхалася. Ні, перед смертю Ганна мало зустрічалася з Елісебою. Але, кажуть, що завжди ходила замислена, ніби навіть зажурина. Часом чули, що сама із собою розмовляла. Хто відвідував її? Ну, як звичайно Давидова Дебора та її Рут. Вони часто заходили до Елісеби, а вона до них. А Дебора здорова. Як у неї? Внуків двох уже має. Звичайно, Рутові. Такі здорові хлопці, любо поглянути. Аж Дебора при них помолоділа. Каже, що не бабою відчуває себе, а матір'ю. Чи чув, Єгоханан, коли таке? А як вона, Ганна, опинилася в цім домі? Ну, та ж равві мабуть пам'ятає гончаря Рудена, що мав халупу й піч, там долі, під Давидовими печерами. Коли

Елісеби не стало — дім залишився порожній, ніхто не знав, де знаходиться він, Єгоханан. Сповіщали до Єрусалиму, але не знайшли його там. А тоді рада старших постановила дім винайняти, віддати за сніп і виорендувати леваду і виноградник. Усім цим керував ткач Небат. А тоді і приголосився її чоловік, Руден, до винайму цього дому. Від тих часів вони живуть тут із трьома дітьми. А гроші, що платять, знаходяться в молитовній скарбниці. Руден має десь усе закарбоване, скільки заплачено досі, а Небат також. А чи думає Єгоханан надалі залишатися в Геброні? І в її голосі він відчув турботливий знепокої.

Єгоханан слухав, відповідав і запитував, але одна думка не залишала його весь час: чужинець! Чужинець у власному місті і власному домі. Чужинець для поля і виноградника. Бо той лише їхній пан, хто прикладає до них п'ят свій і думки, як думав він ще сьогодні вранці. Але його праця і думки не тут. Немає матері — немає нічого, що лучило б його із Геброном. Може, б це була Рут? Ні, не мав правди Озій, коли намовляв його вертатися до Гебруну, до рідної рілля. Рідне місто й рілля для нього не лише тут, але всюди, де живе Ізраїль. Немає матері, немає Елісеби. Вона одна ще, мабуть, могла б прив'язати його до рідного міста! Ні, Ганно, він не думає залишатися в Геброні.

З тону дальшої Ганниної балачки відчув Єгоханан, яку полегшу справили їй ці Єгохананові слова, як бадьоріше почала вона крутитися по хаті, пригтовляючи вечерю. А за хвилину затупотіли дитячі ноги, хата наповнилася дитячим вереском і м'язистий Руден вернувся додому від своєї печі і кружала. Він привітливо поздоровив Єгоханана і, довідавшись від Ганни, кого має перед собою, просив гостя бути паном у власному домі. Він бо, равві, робить їм честь своїми відвідинами, а вони лише його слуги, повсякчасно готові до послуг. І крізь чемність звичайних гостинних висловів Єгохананові відчувалася одвічна, така добре вже в Єрусалимі пізнана, пошана того, хто не має, до того, хто має.

Мабуть, через дітей рознеслася вістка про Єгохананів прихід по цілому Геброні. Бо за якийсь час почалися обережні й зацікавлені відвідини жінок. Забігали, ніби позичати чогось, зойкали, наче від несподіванки, пізнаючи Єгоханана, низенько вклонялися, називали "равві", трохи лементували, згадуючи Елісебу. І відходили, вступаючи місце іншим. Прийшла й Рут. Спочатку Єгоханан не пізнав її. Де була та струнка дівчина, що, по коліна у протканій сонцем воді ставочка, співала пісеньку про кохання? Це вже була достойна мати й господиня. І Єгоханан відчув ще сильніше, що немає йому місця в Геброні. А Рут уклонила йому, як і всі інші жінки, так само назвала равві, вітала від старої Дебори і запрошувала до їхнього дому. Єгоханан дякував. Він прийде, обов'язково прийде. Але завтра, коли спочине трохи з дороги. Родина чесного Рудена буде вже сьогодні турбуватися про нього. Прийде!..

А коли скінчилися відвідини й вечеря, він радо прийняв запрошення господарів на спочинок. Вони хотіли відступити йому цілу хату, свою широку постіль і з цілою родиною спати на стрісі. Але Єгоханан не дозволив. Він хотів би бути сам на стрісі, де він так давно вже не спав. Сам один, необмежений чотирма стінами, сам під зоряним весняним небом. І коли залишився на даху на пруживих матах, прикритий теплою овечою шкурою, відчув нараз таку втому, що навіть думки засипляли на півдорозі до свідомості. Та й нараз і без спротиву занурився в сон.

Ранком Єгоханан устиг виховзнутися з хати ще раніше, поки водоноски не повиходили по воду, і подався до своєї левади. Поспішав, майже біг, наче там чекала на нього нетерпляча об'ява. Зовсім задиханий станув під старою смоківницею й обняв стовбур. Подивився довкола. Всюди була ярість весни: свіжість барв, сяйність променів, гострість обрисів і проникливість ароматів. Тільки стовбур старої смоківниці був сірий і непорушно-байдужий, наче б ніби не довкола нього буяла весна.

Тут, казала вчора Ганна, знайшли її. Єгоханан пильно обдивився довкола стовбура, наче шукаючи слідів останнього перебування матері. Але бильця були свіжі, неприм'яті й росисті, а стовбур мовчав. Ах, про що вона думала за останніх хвилин свого життя? І тепер уже справжній, визволений жаль стиснув Єгохананове серце, і він відчув, як вогкість сліз зрошує його щокі. Він не стримував їх. Вони вільно текли долі й мішалися з цією життєвою радістю поранку, з вологістю росяності, з тонкими ароматами садків і левад. Вони скочувалися, скочувалися, рясні і блискучі, і не б'ль підносилися в Єгоханановому серці, хоч і просилися на уста Проповідникові слова. Велика зрівноваженість пророчої мудрості охоплювала його мугутніми обіймами:

— Покоління минає й інше покоління настає, — каже пророк. Але земля триває навіки. А з нею й вибраний народ, заприсяжений народ Божий. В отцях і праотцях триватиме, в матерях і праматерях. Від Сари, що онтам в Авраамовій печері, аж до Елісеби в їхній предківській. А покоління минає й інше настає, лише земля триває навіки!

Єгоханан глянув угору. Смоківниця шуміла вже молодим листям, що не могло закрити ще безлічі зимових плодів. Вона родила і плодила, наче той великий народ, на всі чотири сторони світу, спокійна, мудра й плодотворна королева ізраїльських левад. Єгохананові стало легше, так ніби зі слізьми залишила серце напруга суму. Спокійно й радісно обійшов леваду, винницю, зоставляючися на знайомих місцях. Тут лежав Давид, тут уперше бачив Пасхура, тут підкрадався до точила із в'язем-зелотом. Де він тепер? За тією огорожею спалювали римського вояка, що так прудко був настромився на меч, як колись цар Саул. А там, на тих доріжках, він востаннє бачив Рут, солодку Беназарову танцюристку. І навіть видиво цього останнього спомину не закалмутило вже Єгохананового спокою.

Він ще раз радісно глянув довкола і нараз усвідомив собі незмінне рішення: це прощання. Ніколи вже не вернеться він до цих левад, ніколи не гляне на захід сонця за Великим морем, на полудневу спеку над причасним сірим містом, на зоряність над вечірніми левадами. Ніколи! На хвилину уявив себе Мойсеєм, що

ось звідти, з вершини Фасга, дивиться востаннє на обіцяну землю. Але засоромився. О, як далеко йому до Мойсеєвої величі й могутності. Лише Мойсеїв сумнів тремтить часом у нім помноженою мірою. І, залишивши левади, вернувся Єгоханан до міста.

Речитатив дитячих голосів зі шкільного подвір'я повернув його думки знову до дитинства. Він постояв хвилину під брамою, прислухаючись, як до такту вчительової тростини виспівувала малеча назви останніх літер абетки: Реш, шін, тав, реш, шін, тав... Опісля штовхнув двері й увійшов до середини. Усе тут було таке саме, як і перед роками, коли й він так само сидів на старій маті, підобгавши ноги, півзамкнувши очі, і проказував за Самлаєм приповідки премудростей Сирахового сина. Все було те саме, лише менше, зшарганіше, похиленіше. Лише на Самлаєвому місці сидів незнаний учитель. Побачивши чужинця, діти урвали свій спів, учитель озирнувся, і Єгоханан пізнав Ебеда, Самлаєвого внука, що вже за дідового життя вивчився був на помічника міському вчителю. Але Ебед не пізнав чужинця, і Єгохананові треба було називати себе. Згодом довідався, що старого Самлая давно вже немає між живими гебронцями. Восени передминулого року також одібрався до печерних осель своїх предків. Але дітей навчав до останнього. Так і помер на своєму місці, тихо й непомітно, наче задрімав, схиливши голову на груди і спершись об стінку, коли дітвора довкола, заохочена дрімотою старого, наповнювала галасом шкільне подвір'я. Слухаючи Ебеда, Єгоханан знову бачив довгобородого вчителя, його піднесену руку з довгою дошкульною олеандровою лозиною і чув його переконливий голос: «Хто стримує лозу свою — ненавидить сина свого, але, хто його любить — задалегідь карає його!» і переконливий висвист пруживої лозини, готової шмагати плечі лінюха.

Ідучи зі школи до Давидового дому, Єгоханан відчував легкий треміт. Після рідного дому це було те місце в Геброні, що найбільше в'язало його думки. Радість Дебори від зустрічі з ним не була ані крихітки штучною, але широко і близькою, якою могла б бути зустріч у рідному домі. Єгоханан і досі не знав, чи здогадувалася Дебора про його тодішню тугу за Рут, бо Дебора ніколи не дала йому цього пізнати. Та все-таки він був радий, що в хаті не було ані Рут, ані взагалі нікого з хатніх.

— Чекаю на тебе від самого ранку, Єгоханане! Всі пішли на винницю, мала і я йти, але заради тебе залишилася. Яка шкода, що не бачить тепер тебе мати, такого сильного й мужнього сина, Єгоханане!

Вона прикивувала головою, спинялася на хвилину при Єгохананові і далі метушилася по хаті, приготівляючи страву. Єгоханан мовчав і слухав, і перед його чуттям проходив старий Геброн його дитячих років з усіма дрібницями забутого життя, з усіма турботами, радощами й подіями гебронського існування. Його приятелі поодружувалися, придбали дітей і придбають ще більше, дехто відійшов до предківських печер, дехто допався до приморських міст, але найбільше залишилося вірними рідному місту. І все було, як і було, затиснуте в рамки цих вузьких вулиць і ще вузких бажань, що ними керувала та ситість хліба і безмежжя спокою, що так обурювала вже пророків. Ні, ні! Жити тут, залишатися серед них — нізачо! Він поправив меч під пахвою, наче шукаючи в цім вірнім зелотському друзі дружньої підтримки. Якби ще була мати жива. А так!

Єгоханан умився й мусів з'їсти свіжих паляничок з медом, покуштувати весняного овечого сиру і свіжих зимових фіг і сушених дактилів і всього, мабуть, всього, що мала в коморі Дебора. Лише від сушеного винограду відмовився, і Дебора вибачалася, що забула про його назорейство. Навіщо їй було знати, що він уже давно не є назореем! А стара стояла перед ним і все припрошувала та припрошувала, немов би хотіла впакувати до нього всі хатні запаси. І Єгохананові було добре, що вона не розпитувала, а сама перегортала перед ним сумні й веселі сторінки гебронського життя. Лише коли Єгоханан відсунувся від усіляких страв з подякою і запевненням, що вже більше не може, — лише тоді запиталася, як довго ще залишиться в Геброні. І зовсім не здивувалася, коли Єгоханан відповів, що завтра вертається назад до Єрусалиму. Лише зітхнула й покивала головою.

— Так, Єгоханане. Назорееві нема чого в нас робити. Твоє місце у святому місті, біля храму. Навідайся лише до старших, поговори з Небатов. Він тепер є головою ради і скаже тобі, що зроблено з твоїм маєтком. Ми з зятем розпорядилися твоєю хатою й віддали в найми твоє поле й винницю. Чи добре зробили?

Єгоханан подякував. Йому і до голови не приходило сумніватися в доцільність Дебориних заряджень. Все, що зроблено, — добре зроблено. Він відвідає Небата і підтвердить усі її розумні зарядження. І більше вже не було про що говорити. Ще далі гомоніла Дебора, вже про своє життя, про Рут, про зятя й унуків, але Єгоханан слухав і не чув. З Геброном був кінець. Якби не відвідини в Небата — вийшов би хоч зараз назад до Єрусалиму. Ні, ще залишилися відвідини батьківського гробу. Аж тоді.

Супроводжений Дебориними благословеннями, вийшов Єгоханан з Давидового дому й зараз же подався до Небата. Ткач був дома. Ще з вулиці чув Єгоханан прицокування ткацького верстату і від брами побачив у дворі знайому картину. Довкола двох верстатів ходило рівномірним кроком, наче воли на молотильнім току, двоє підмайстрів, що ткали коштовні незшивані сукні. На кількох високих верстатах працювали менш спритні підмайстри й учні, ткаючи довгі килими і грубе полотно. А сам Небат не стояв, а сидів перед новим сидонським ткацьким верстатом, що його лише він один мав у Геброні і на якому так зручно було ткати тонке, коштовне гебронське полотно. Небат уже мав цілком сиву голову, але ще так само приспівував, коливаючись до такту метушливого ткацького човника. І він не пізнав відразу Єгоханана. Але коли той назвав себе — ткач одразу залишив працю й повів гостя до хати. Сам кинувся по воду, і Єгохананові коштувало багато зусиль переконати господаря, що після відвідин у Дебори не може споживати

жодної страви. Небат не розпитував багато. Розказав, за скільки були винаймені його поле й левада. Єгоханан нічого не змінив на рішенні старших. Лише зменшив плату за оренду, а гроші приказав на утримання школи й молитовні. Небат лише здивовано покинував головою:

— Правда, ти назорей. Нічого не потребуєш. Але ж і найправедніші в Єрусалимі не цураються дібр земних!

Закхіївій родині сталося нещастя: захворів найменший десятилітній унук Елій. Траплялося часто, що серед ночі чув Єгоханан прудкий кашель дитини. Шамотіння внизу, босі кроки Міріам, що метушилися по хаті, й цей неперестанний, важкий, що здавалося, розірве маленькі груди, кашель. Єгоханан спинявся часом увечері коло його ліжка в куті кімнати. Він брав його гарячу руку, дивився в блискучі очі, де плигало світло чадливої лампадки, говорив кілька веселих слів. Хлопчик пробував посміхатися, але усмішка лише перекривлювала безкровні уста, а в блискучих очах чаїлася суворість. І Єгоханан ніяковів і замовкав. Щось було в тій передчасній суворості з останнього погляду старого Давида на гебронській межі і суворого, застиглого зору Беназара на підлозі його кімнати. Мати лементувала:

— Поглянь, Єгоханане, на нього, втіху мою! Як схуд, як змінився він! Бувало цілими днями пустував на вулиці, тепер лише лежить і кашляє. Бувало лише «мамо, їсти!» чула я від нього — тепер навіть на мід не дивиться. І все з того часу, як нам так зле було, коли Закхій мусів залишити працю. Що буду робити з ним, моїм мизинчиком! Ну, скажи, скажи мамі, що б ти хотів, моє зернятко!

Вона вклякала перед постіллям, підклала під дитячу спину свої так само худі руки, а Елій посміхався до неї змудрілою від хвороби посмішкою:

— Нічого мені не треба, мамцю! Мені й так добре!

Єгоханан звернувся до старого, що здаля дивився на них, розгребуючи бороду:

— Треба закликати лікаря, чесний Закхіє.

— Два рази вже ми кликали вченого рофе, що є наставлений для нашої дільниці.

— Ну й що?

— Перший раз він не прийшов, другого разу прислав свого умана, помічника-костоправа.

— А чому не прийшов сам? Таж рофе на те наставлений, щоб було кого покликати до хворого.

— Ти добре знаєш, Єгоханане, що й рофе дурно не ходить до хворих. Хто заплатить добре — того добре й лікує. Міріам дала йому лише два аси, й він порадив лише натерти груди часником. За два аси лікар не ходить до хворого, Єгоханане!

Закхій говорив спокійно, наче збайдужіло, і Єгохананові підступила до горла гіркість. Старий мав правду. За два аси можна було лише купити три-чотири шпаки на торговищі. Вчений рофе не буде собі студити рота задля людей, що не мають більше. Зрештою одним амгаарцем більше або менше — що на тому! Це не книжник або багатій-садукей, що не вірить у майбутнє життя й за всяку ціну чіпляється за земне. Лише вони можуть купити коштовні масті, чудодійні наливки, на меду роблені ліки. І хіба не краще бідному відійти з цієї долини сліз, відійти чим скорше, щоб у майбутньому житті втішатися з прекрасних, здійснених мрій про Авраамове лоно. Там є місце для всіх бідаків, всіх мугирів палестинської землі! Пощо ж ученому рофові намагатися позбавити їх цього блаженства!... О, Єгоханан знав цих лікарів і їхні практики. Ще в Геbronі говорили так про їхнього рофе, достойного Бенакіма. Наскільки ж єрусалимські лікарі вченіші від гебронських і безсердечніші! І гіркість вулиці бляшаників переповнювали його істоту.

— А що казав уман?

— Що розуміється на хворобах молодий костоправ? — відповів запитом на запит Закхій. — Він порадив дати на груди і плечі плястри з гірчиці, взяв два аси і пішов геть. За два аси і я можу бути таким лікарем.

— Але ж щось треба робити, Закхіє. Дитина дійсно хвора.

— І я знаю, що треба робити щось. Але що і як? Грошей ми не маємо, робити нічого не можемо.

— Значить... Елій помре?

Єгоханан зусиллям витиснув із себе це слово. Йому було шкода цієї, ще недавно такої веселої дитини, що він їй радо приносив блискучі обрізки бляхи для дитячих забав. Він бачив, як похнюпився від його слів старий, що, мабуть, любив свого найменшого внука ще більше, ніж матір:

— Ще одну надію маю я, Єгоханане. Покликати асаїна. Якщо він не pomoже — ніхто не pomoже.

— Асаїна? Хто це?

— Так вони звать себе, по-стародавньому. Ми їх звемо есеями. Або ще божими людьми.

— Ах, есеї!

Єгоханан чув про них, навіть бачив декілька разів. Була це, казали йому, дивна громада. Щось ніби назорейське братство, члени якого не їли м'яса, не пили вина, не знали жінок. Вони цуралися усієї спільноти ізраїльської, хоч пильно виконували всі приписи закону. Жили у своїх окремих есейських оселях, куди не мали приступу ані не члени, ані жінки. Обробляли землю, ткали полотно й робили все, що потребували для своєї громади. Нічого не продавали й не купували. Одного разу бачив Єгоханан такого есея на вулиці. Він був стрункий, худий, високий, в такому білому одязі, якого не мав, здавалося, ніхто в Єрусалимі. І від тієї стрункості й снігової білі він здавався наче ясний промінь, наче весняний легіт, що випадково залетів до цієї темної, засмородженої єрусалимської вулички. Він ішов серединою вулиці, наче сторонився посквернити сніжність свого одягу дотиком об плісняві мури, а зустрічні шанобливо вступалися йому з дороги. Другого

разу він бачив есея на молитві під храмовим муром. Лише дуже великі грішники або праведники не наважувалися вступати до храмових подвір'їв. Так і цей есей стояв під палаючим промінням полудневого сонця і, не зважаючи ні на кого, молився, обернений лицем до стіни, майже дотикаючись муру своїм головним тефіліном. Його біла постать коливалася до такту молитви, а довкола стояли уважливі глядачі і приглядалися із тихою пошаною здивованими очима. Слово «есей» шелестіло над ними тихим шепотом. Вони, казали, чекають Месію, кожного дня пригтовляючися до його приходу. Тому завжди такі білі, тому завжди такі чисті, такі ясно-суворі й байдужі до народних справ. Вони, казали, знають закон краще, ніж усі законники вкупі, вони сповняють його докладніше, ніж найправедніші між фарисеями, вони вміють лікувати краще, ніж найліпші олександрівські лікарі. І це останнє усвідомив Єгоханан, пригадавши обидві зустрічі. Але що Ізраїлеві з їхньої чистоти, праведності й знань, коли вони замкнули їх у своїй громаді, наче мушля дорогу перлину між міцними скойками! І Єгоханан ніколи не думав про них, аж сьогодні Закхій розбудив його спомин.

— Тепер пригадую собі, Закхіє. Я бачив їх і трохи про них чув. Асаїн, справді, по-старовинному зветься лікар. Але звідки і як ти хочеш покликати такого лікаря. Знаєш ти, де вони живуть?

— В Єрусалимі вони не мають жодного притулку. Лише приходять до міста на молитви при храмі. А живуть в долинах на захід від Мертвого моря, де є останні джерела й останні зелені кущі перед пустелею. Я не був там, звичайно, ніколи, але мені казали ті, що випадково заходили до тих долин. Прості кам'яні хатки з великими вікнами, таких не роблять у нас ніде, казали, грядки зі зелениною, ставок на купання. І довкола велика тиша. Чужинець може прийти й відійти, взяти собі, що бажає, і ніхто його не затримує й не запитаеться чому, куди й навіщо. Але туди мало хто заходить.

— Ти хочеш туди йти, Закхіє?

— Старий я, Єгоханане, й не можу блукати по пустельних межах. Але я знаю одне місце, де їх можна часом побачити. Це стати коло Овечої брами й чекати. Через неї часом об'являються вони зі своїх осель до міста.

— То їх мусить завжди чекати багато людей, якщо вони такі чудодійні лікарі, як ти кажеш, Закхіє.

— Ні, не чекає їх майже ніхто. Бо дуже, дуже рідко трапляється, щоб есей пішов до хворого, Єгоханане. Бачив я такі речі кілька разів, коли стояв біля Овечої брами. Дуже рідко йшов асаїн до того, хто його запрошував. Але я маю надію. Бо, як і йшов він до кого, то ніколи до наших багатіїв, лише до бідних, таких, як тепер я.

Єгоханана торкнулася несподівана внутрішня радість:

— Що ти кажеш, Закхіє? Справді не йдуть до багатіїв?

— Не йдуть, Єгоханане! Часто не йдуть і до бідних, але до багатих — ніколи. Так воно випадає, що ніби пізнають по якихось таємних ознаках, до кого йти, а до кого ні, кому допомогти, а кого навіть не чути. Але мушу спробувати. Бо крається моє серце, коли подивлюся на Елія. Хочеш допомогти мені, Єгоханане?

— Хочу, Закхіє! Але як? Маю йти до есейського села?

— Ні, Єгоханане. Маєш стати зі мною коло Овечої брами й вичікувати. Потім будеш говорити до нього, йти за ним, щоб не дозволити йому зникнути в місті. Я вже не маю того сприту ані до кроку, ані до крику.

Єгоханан з радістю погодився, а старий Авакум відпустив його з праці. І вже перед сходом сонця стояли Закхій з Єгохананом коло Овечої брами.

Вузька площа перед важезними ворітьми була, мабуть, вже від півночі заповнена тими, що хотіли якнайскоріше вийти ранком із міста. Бо коли Закхій з Єгохананом прийшли перед браму — мусіли спинитися далеко від виходу. Коні, верблюди, осли й люди стояли тісною юрбою, очікуючи, коли з вежі засурмить буцина римського вартового, даючи знати, що зійшло сонце. Нетерпеливилися і люди, і тварини, готові кожної миті зірватися з місця і втиснутися в темний простір під вежею, з якого виблискували списи римської варти, вишикуваної перед брамою. Не менша, напевно, юрба чекала і з другого боку. Як у такій юрбі можливо побачити есея, не те що й пробитися до його? Єгоханан не сховав свого сумніву від старого, і той лише сумно покивав головою. Але що мали вони робити? Треба було чекати. І обидва терпеливо чекали, спершись об мур. Зрештою есей не мусів увійти з цим першим навалом перехожих, він міг прийти, як казав Закхій, пізніше. Якщо вони не побачать його сьогодні — мусять чекати завтра, позавтра або ще далі, кожного дня. Може, б Єгоханан іншим разом і не пішов на таке вичікування. Але він бачив гарячкові очі дитини, чув її хрипливий кашель, і великий жаль торкався його серця. Що може він зробити, щоб вирвати від шеолу цю маленьку істоту бідолахи-амгаарца? Вичікувати на лікаря-цілителя було тією найменшою поміччю.

Засурміла буцина крикливими дикими звуками, і ясна щілина почала поволі розширюватися на тому місці, де була брама. Знявся ще більший галас, в якому губилися тони римських дударів, що пригравали до відчинення. Поволі сунула юрба до переду, бо в брамі римська сторожа вимагала порядку. Єгоханан і Закхій чекали. Нарешті останні осли зникли за брамою й пішли перші ряди тих, що вступали до міста. Кілька митарів спритно оббігали їх, і, кинувши їм свої мідяки, подорожні намагалися чим швидше зникнути в напрямку до середини міста. Старий уже давно сів під стіну, поклавши біля себе торбу з харчами на цілий день. Єгоханан ще стояв над ним, пильно розглядаючи гуртки, щоб не пропустити ані особи, на якій би не спочинув шукальним зором. Але серед тих мандрівників не було досі жодного, хто б нагадував знані постаті білих людей. А юрба все сунула й сунула. Першими пройшли селяни з довколишніх сіл —

доньок міста, як їх звали в Єрусалимі — зі своїми ослами, навантаженими зелениною, овочами, клітками з голубами, курами і шпаками. Запах часнику й цибулі, погляд на свіжі огірки і грона винограду викликали почуття голоду. Але теплий дух овечої отари перебив його, а телячий мекіт заглушив усі викрики подорожніх. Це були жертвовні тварини, і м'язисті чабани мали чимало праці, щоб змушувати до ходу вперед цю сполохану юрбу. Есея не було. І коли минули отари і перейшли всі подорожі та площа зістала порожньо-самітною, з широким отвором брами на кінці, за яким лежала соняшна дорога, — Єгоханан присів до Закхія. Старий витяг хліб і цибулю, солодку сихемську цибулю, й обидва почали мовчки снідати.

Порожня й тиха лежала перед ними поранкова площа. Під брамовим склепінням митники дорухували зібрані шістьки, високі легіонери, що від своїх списів навсторч здавалися ще вищими, наче підпирали стіни вежі, і через широку браму губилася в даліні дорога. Не хотілося говорити про невдачу, що могла повторитися й завтра, і післязавтра, й бозна-коли перемінитися на зустріч з лікарем-цілителем. І нараз Закхій перестав жувати й задивився через браму. Самітна постать мандрівника з віслюком показалася здаля. Якийсь спізнений прочанин, мабуть, ішов до міста. Єгоханан теж задивився у чужинця, але сяєво сонця на білій дорозі сліпило очі і не можна було нічого розібрати, крім білої постаті мужчини і сірої — віслюка. І лише, коли вони увійшли в тінь вежового склепіння і спинилися, щоб платити мито, Закхій уловив Єгоханана за руку й устав. Устав і Єгоханан. Не було сумніву — це був есей.

Поклавши на стіл митникам своє мито, есей узяв осла за налігача й вийшов на площу. Закхій рушив навпроти і став на дорозі. Есей мусів спинитися. І Єгоханан бачив його спокійний і лагідний погляд, що спочинув на старому. Закхій низенько вклонився, так низенько, що аж рукою доторкнувся землі. З придушеним старечим стогоном підводився знов:

— Змилуйся наді мною, чоловіче божий! Внук мій умирає!

Єгоханан також уклонився зі старим. Вони нарівнялися, а есей мовчав. Він лише пильно розглядав Закхія, потім зробив рукою рух, наче просив уступитися з дороги, й рушив уперед. Закхій уступився, і в старечих його очах було болюче замішання. «Чоловіче божий!» — лише вигукував він, вкладаючи в цей оклик всю тугу старечого відчаю. Не спиняючись, не озираючись, віддалявся геть есей. Лише його кроки були швидшими, наче він хотів утекти від настирливого прохача. А Закхій залишився, стоячи ніби соляний стовп, безвладно звісивши руки. Єгохананові стало шкода його, він сповнився безконечною жалістю, якої він ще ніколи не відчував. І одночасно лютя ухопила його за горло. «Чоловік божий!» — який висміх! Без відповіді, без слова обійти нещасного брата ізраїльського і поспішати від нього геть, щоб не дати помочі! Це має бути той асаїн-лікар для душі й тіла — що на нього була остання надія в домі безнадії! Він глянув ще раз на Закхія і скочив за есеєм.

Ще асаїн не був за поворотом, як Єгоханан наздогнав його. «Чоловіче!» - гукнув він і ледь витиснув із себе «божий». Есей обернувся, глянув на Єгоханана сумним і ласкавим поглядом, але зараз же обернувся без слова знов і потяг осла за налігач у дальшу дорогу. Тепер уже обурення заклекотіло в Єгоханані весняним буревієм. Він устроїв руку під пахву, але твердий дотик держала опритомнив його:

— Чоловіче! Я чув — тебе звуть лікарем душі й тіла! Брешуть! Ти не лікар, а обманець! Чуєш! Обманець! Тебе благає старий за життя внука — а ти обминаєш його, наче лепруватого! Ти...

Єгоханан вигукував це майже до вуха асаїнові, але той наче не чув нічого. Так само швидко йшов він своїм шляхом байдужий до вулиці й Єгоханана, як і його осел. Але Єгоханан не вгавав. Він тримав свій крок за есеєм і не переставав гукати; він знаходив найгірші слова, але на есея вони мали такий самий вплив, як краплі дощу на розпечений камінь. Він простував далі, і його мовчазна байдужість була сильніша від Єгохананової люті. Хотів ще простягнути руку, щоб ухопити есея за плече, обернути до себе обличчям, гукнути до тих сумних і спокійних та ласкавих очей якусь найсильнішу образу. Але замість того велика гіркість стиснула йому чуття, і він лише доказав зміненним голосом:

— То ж добре, асаїне! Не хочеш навіть говорити! Смерті грішника не бажає Адонай — тобі байдужа смерть дитини. Ти посквернитися боїшся дихом уст нещасного, але забуваєш, що сказав Єдиний: милість давайте, а не жертву!..

Неочікуване сталося. Як був у русі, так раптом спинився есей. Уступився з дороги, наче звільняючи Єгохананові шлях, і подивився на нього своїм довгим ласкавим поглядом. Єгохананові стало ніяково за свої вигуки і тверді слова, бо глибина й ласкавість цих очей не заслуговували їх. Указуючи рукою поперед себе, асаїн промовив таким самим ласкавим голосом, трохи лише важкуватим, як у людей, що довго мовчать:

— Показуй шлях, юначе!

Єгоханан забіг наперед і ще встиг побачити, як здаля наближався Закхій. Але не хотів чекати. Ще в стані піднесення прудко обернувся й повів асаїна до Закхієвого дому. За собою ледь чув тихі кроки босих есеєвих ніг.

Ще того весняного вечора, року Божого 1750, з'їжджаючи в почоті полковника Вишневського з зарпатського нагір'я до Угорської рівнини та побачивши далеко на обрії Токайську гору, — відчув нараз Григорій Савич Сковорода, що він у Токаї довго не затримається.

Вдивляючись здаля в трикутник злиття Ляториці й Бодриги, де в серпанку передвечірньої імлі маячіло місто, пригадав собі Григорій Савич, що це почуття тимчасовості було охопило його вперше перед багатьма роками. Це було такого ж весняного вечора, коли він, натхненний жадобою знання юнак, ступив із тремтінням серця на зелене подвір'я Київської Академії, від якої очікував, що ось-ось одімкне йому всі двері від скарбниці знань і чеснот. Але нічого з тих надій не справдилося, і мав рацію тасмничий голос, коли шепотів йому тої хвилини: «Не тут, не тут...».

Цей же самий голос торкнувся знов душі за два роки пізніше, коли, покинувши Академію, подався він до «Північної Пальміри» — Петербургу і з-під повсті кібітки побачив, мов тую осторогу, гострий шпиль адміралтейства. Той голос дуже вразив його. Бо ж він з такою радістю залишав був осоружні стіни Академії та подався в широкий світ. Ні, передчуття таки мало правду, бо швидко переконався придворний співак, що не серед петербурзької імлі, не під зеленкувато-синім небом півночі, не в ласці чужої цариці й відчуженого гетьмана знаходиться тая життєва вісь, якої так палко прагне його душа.

І ось він назад повернувся до Академії, ще раз чув той сам голос остороги, щоб по-друге покинути свою «Альма матер» і податися нарешті до чужих земель. Приймаючи пропозицію полковника Вишневського їхати як перекладчик з царською місією за кордон, — чекав з тривогою Сковорода, що ось-ось озветься в нім знов знаний внутрішній голос і нагадав своє осторожливє: «Не тут, не тут!...» Але нічого не сталося й він з радістю вирушив у далеку путь.

Одразу, на перших кроках по тих землях Священного Римського Цісарства, через які йшов шлях місії, очікував Сковорода, що побачить новий, інший світ, радісніший, ніж у себе вдома на Україні або й на Московщині, де «багатому кланяються, а бідного зневажають, неуків дають нагороду, а вислуга годується жебрацтвом, розпуста пеститься на м'яких перинах, а невинність томиться за ґратами».

Та ніякої особливої різниці між чужиною й батьківщиною не помітив одразу Григорій Савич. На перший погляд, йому навіть здалося, що тая чужина і бідніша, й сумніша, ніж його Україна. А сталося так тому, що дорога місії йшла через Червлену Русь, захопила глухий кут Польщі, а після пішла серед буйної природи забутої Богом і людьми Угорської Русі.

Але своє розчарування він ще скривав. Європа — велика, й серед багатьох королівств і народів знайде таки він можливість пізнати мудрість, справедливість, всі чесноти життя, що роблять людей достатними, щасливими та розганяють темряву, гноблення й визиск... Не озивався й голос остороги, ніби підтримуючи надію, що все бажане знайде він за цими кордонами, які так давно прагнув переступити. Тому й радісно виїхав Сковорода до Токаю, але коли той голос озвався знов, — то видалося йому місто чужим і байдужим.

Та день за днем утікав од приїзду до Токаю, а Григорій Савич потрохи втягувався в свої обов'язки. Бо не так дяківські повинності при старій Токайській церкві, як її цісарська влада передала для вжитку місії, як перекладчицька праця відбирали від нього багато часу та уваги й не лишали місця для інших думок.

Місія Вишневського була вислана за кордон для закупна вина для царського двору й православних церков, а також, щоб узяти в оренду російського уряду кілька славних токайських винниць. Це вимагало від Вишневського багато турбот, розмов, оглядин, торгів, умовлювань і відвідин, при яких товмачем завжди мусив бути Сковорода. Бо зі своїм знанням лише французької та московської мови, почував себе Вишневський цілком безпорадним серед того могоязичного Вавилону, яким видався малий Токай навіть і поліглотові Сковороді.

Стало чимось звичайним, що одної й тієї ж години мусив часом Григорій Савич перекладати й галасливий потік слів токайського жида, в устах якого знайома німецька мова здавалася чудернацькою плутаниною й кучеряві латинські періоди освіченого угорського шляхтича, й віденський діалект присланого до місії з Відня урядовця. Доводилося часом зібрати й розгублені знання й старої гебрайщини, але найчастіше доводилося перекладати з тої, йому здавалось мішанини слів'янських і угорської мов, серед якої пізнавав він усі первні всіх слов'янських мов, але свого „язика малоросійського” найбільше.

З Вишневським довелося об'їхати Сковороді цілий довколишній край, подивляючись славне Токайське винарство, оглядаючи орендовані винниці та приглядаючись до людей, звичаїв і природи Токайської околиці. Опинившись за містом, брудним і по-жидівськи метушливим, переносився враз Григорій Савич у свої рідні Чорнухи на Лохвиччині. Тая ж жарка блакить літнього неба здіймалася над Токайськими винницями, як і над ланами Полтавщини, білі русинські хати здавалися перенесеними сюди з його рідних Чорнух, так само майоріли золоті соняшники й маячили на обрії довгі журавлі криниць та розмірно коливалися в ярах зустрічних возів круторогі угорські воли. І посполитий люд околиці був усім, усіма проявами свого життя той самий, що й на Україні. Він лише під угорськими магнатами зазнавав й обман і презирство, зневагу й визиск, все теє, що, відчував Сковорода, зазнає швидко і його батьківщина в недалекій уже панщині.

Як поступало літо, жарке й промінисте, зменшувалося Сковороді роботи. Праці по винницях були скінчені, церковні служби раз на тиждень не вимагали багато турбот. І тепер Токай почав здаватися йому остаточно чужим і знов потягло його до широкого світа.

Від недоученого клирика, що був токайським міським писарем, довідався нещодавно Сковорода про славне задунайське місто Тирнавія, або Трнава. Має бо це місто пребагато гарних костелів, по них чудотворні образи, жиє в нім багато вчених богословів і філософів. Та ще більше відоме воно своїм університетом, що його перед століттям заснував славний Петро Пазмань і дав у введення єзуїтам.

Але ані костели й чудеса, ані чесноти єзуїтського ордену й слава «слов'янського Риму», як іноді, натхненний старим токайським, називав Трнаву писар, — не цікавили Сковороду. В іншій формі й іншій обрядності знав це все Григорій Савич вдома. Вельми цікавив його лише університет. У церковному архіві знайшов він і стару, безліч разів дерту і знов ліплену мапу Угорщини, оздоблену красним, кучерявим написом: «Спеціаліс Маппа Географіка». На ній у куточку причаївся й чотирикутник з написом Тирнавія. Григорій Савич повісив мапу на стіну й усе частіше почав придивлятися до неї, міряючи віддаль від Токаю до Трнави... Але все не міг відважитися.

Аж одного вечора, коли по південному швидко спадав смерк на затихлу околицю, узяв Сковорода, виграючи на своїй нерозлучній сопілці, один давно вже забутий акорд. Щось у тих нутах було такого, що враз розбудило в нім усі надії, які покладав він колись на за кордон... І Григорій Савич усвідомив собі, що в Токаї нема вже чого йому робити, нема чому вчитися, нема чого сподіватися... І того ж таки вечора просив він Вишневського, щоб відпустив його з Токаю, навіть зовсім звільнив від служби.

Усіма спокусами вмовлювань і обіцянок намагався полковник затримати Сковороду. Нічого не помагало. Хоч офіційно й був Григорій Савич лише дяком при місії, але всі вважали його положення за щось тимчасове й невідповідне для такої вченої людини. Вишневському навіть і до голови не прийшло, що він може затримати свого дяка силою.

А на другий день нашвидку попрощав Сковорода всіх своїх знайомих, поспішаючи, ніби боючись, що запізниться з відходом і щось важливого стратить. Лише довше побалакав з писарем, напослед розпитуючи його про Трнаву, університет, професорів, спудеїв і старанно занотовуючи все потрібне. Писар теж намагався затримати його. Він висував навіть такий, на його погляд, важливий аргумент, як те, що Сковорода не бачив ще славного празника винозбору, що відбувається під осінь у близькій до Токаю Маді. Свята, на яке, крім безлічі посполитого люду з околиці, приїзять графи, князі й високі достойники навіть зі столичного Прешпорка... Все було марне...

Склавши в свою тайстру трохи білля, кілька книжок, зароблені гроші та засунувши за пояс нерозлучну сопілку, вирушив Григорій Савич з Токаю по своєму давньому звичаю „пер педес апостольорум», це значить пішака. Через Будапешт, Остригом, Паркань, Комарно прямував він до Трнави.

Дорога була радісна, як була взагалі для Сковороди радісною кожна мандрівка зі своєю зміною обривів і новотою думок. А тут ще була й природа, ціла околиця, так подібна до рідної, був безпосередній зв'язок з посполитим людом, але найбільше те невідоме, що манило його вперед. І все це робило цю мандрівку найцікавішою з промандрованих досі.

Не зменшила тієї радості й Трнава. Місто випадало, як розкішний сад на тлі недалекого передгір'я, а всередині було навіть чистіше, ніж він сподівався, бо, незважаючи на велику кількість костелів, це ж було місто переважно жидівське. І на нім бачив Сковорода, що не помилявся, думаючи про цілу країну: «Село слов'янське, місто жидівське, уряд німецький, а пан угорський».

Та прийняття його в університетських колах було гарне й навіть сердечне. Такого він зовсім не сподівався. Правда, отці каноники й пралати університетської колегії спочатку з подивом і недовір'ям придивлялися до неблизкучого зовнішністю чужинця, але досить бувало перших хвилин розмови, як недовір'я уступало місця подиву, а подив пошані до цієї людини, що мала таку блискучу ерудицію та заворожуюче поведження. А проте цей чужинець з далекої землі бажав лише одного: повчитися в славному університеті, доповнити свої знання, що він їх знав ще «скудними».

У зазнайомлюваннях, відвідинах, диспутах швидко утівав час і, зголоднівши в Токаї за „пищею духовною», радісно почував себе Сковорода серед ученого оточення. Вже почали Сковороді закидати, що тільки стати б йому магістром, а тоді й натривало він може зв'язати своє життя з університетом, Трнавою і цісарською землею. Розумним отцям єзуїтам хотілося б мати при університеті цього вченого схизматика як засіб принади до своєї школи й некатоліків, як пропаганду серед східної схизми.

Байдужий до зовнішньої обрядовості, не цікавився Сковорода високою політикою воюючої церкви й ніколи не протестував проти цих прихильних натяків, та нарешті з радістю прийняв своє зарахування до студентського конвікту. Треба було лише ректорові згоди, але ректор, виїхавши до Прешпорку, не повертався довго до Трнави та давав знати, що затримається в Прешпорку довший час. Щоб самому вирішити свою справу й разом побачити столичне місто, вирушив Сковорода до Прешпорку.

Осінь була вже в повні розвою й цілком захопила Сковороду. Такої барвистої феєрії осінніх барв він у себе вдома не бачив. Ніколи, здавалося, й повітря не досягало там тої прозорості, яку спостерігав він у той день над гребенем близьких гір, коли здала-здаєка вгледів лісисті відроги, під якими лежало столичне місто Угорщини — Прешпорк.

І ось нарешті з горба Трнавського шляху виблиснув перед Сковородою сріблястою сіттю своїх рукавів многоводний Дунай, велична будова королівського замку вип'ялася над Прешпорком у всій своїй могутності, потім потяглися назустріч низькі дома передмістя, такого подібного на Київський Подол, далі горбатий брук півсутінком вечора вкритої угорської вулиці й нарешті похмура Михальська брама...

А ще через півгодини рекомендаційний лист і плінна латина з'єднали Григорію Савичеві найщиріше прийняття в господі отця каноника, якого він знайшов по вказівкам з Трнави серед тої плутанини вуличок і переходів, що роїлися довкола кафедрального костела.

Від приватного господаря довідався також Сковорода, що ректора він може побачити завтра рано на відправі в кафедралі. Й як тільки він почув це та глянув через вікно на осяяну місячним сявом масу цього собору, що заслонював собою пів-овиду, як тільки усвідомив, що завтра рішиться його доля — хвиля радісного піднесення охопила його й уже не залишала цілий вечір.

Коли господар відвів його нарешті до комірки під стріхою, побажав доброї ночі й вийшов з попередженням про небезпеку пожежі, то Григорій Савич, незважаючи на втому, не ліг відразу. Він загасив лойову свічку, розчинив дрібно рямоване вікно й вихилився на двір.

Під потоками місячного сява гонтові дахи будинків здавалися вкритими сріблястою лускою, велетенська тіль соборної вежі простяглася аж попід замок, десь далеко за мурами міста, калатав у било вартовий, але від сухого коцання дерева об дерево врочиста тиша осінньої ночі видавалася ще тихішою... І Сковорода мимоволі захопився цим миротворчим настроєм.

Ось нарешті привів він корабель своєї душі до пристані. Ректорова згода — це ж тільки формальність і через пару день буде у спокійно-мудрому колобігу університетського життя. Так буде добре. Куди бо він не кидався досі, а все повертав до науки, до збирання знань, все надила його до себе лише одна мудрість - Мінерва. То ж власне й з Академії одійшов він лише тому, що нічим уже не міг у ній задовольнити свою жадобу. І до Петербургу манило його ніщо іншого, як тая ж владна Мінерва. Вона ж вказала йому й шлях за кордон, аж до далекої Трнави (чи хто в Чорнухах чув про неї?)... Тут і залишитися?... Далекі від батьківщини?... Служить чужині?... А чому ж і ні... Чого шукати?... Усюди однакові люди!... Усюди!...

Так легко дихати чистим повітрям осінньої ночі, так радісно й мирно на серці, що здається ступив би на сріблясту дорогу, яку місячне сяйво розстелило по дунайських хвилях, і пішов би, помандрував у королівство мудрої Мінерви...

Він відвернувся від вікна, щоб іти на постіль і нараз мов закам'янів. Так ясно, як ще ніколи перед тим, зазвучав у його свідомості знаний від-давня голос. Ясно, як ніколи раніше, почув Сковорода обережливе: „Не тут, не тут!...». Непереможне почуття тимчасовості знеслося на нього, як тихий морок і витиснуло всі думки, всі почування, всі настрої, щоб ясніше чути було таємничий голос таємничої остороги...

Сковорода прикрив рукою очі, ніби заслонюючи їх від якогось осліплюючого сяєва, постояв ще хвильку, потім повільно роздягся й схилився біля постелі, як дитина, що повільно проказує молитви. Почуття тимчасовості вже проминуло, але цілком вже інші думки запанували над немов освітленим мозком. Ось сьогодні лише, тут, у цесарській землі, починає розуміти він нарешті, чий то був голос, навіщо попереджував його й куди кликав...

То не туга за Мінервою - мудрістю гнала його з місця на місце. То сама його душа Мінерва, сповнена вкрай назбираними скарбами, тягла його роздати їх по тій землі, з якої вона вийшла. Відплатити їй за радість вечорів, гармонію співу, насолоду пізнання, шукання правди...

О, він знає тепер, що ця відплата мусить відбутися не тут, в цесарському місті, за мурами колеї... Не діалектикою Академії і не розмножуванням мудрості шкільних лав. Ні, повернутися додому, до «рідної тітки» (так іноді жартуючи, прозивав він Україну), проходити знов тими рідними ланами, яким так бракує радості й ласки, знання й розваги, задоволення й щастя... Усе, що назбирала душа по мандрівках, віддати цій землі, вхопити її кігтями мудрого Мінервиного птаха і до кожної ранки вкапнути свою краплину мудрості й любові...

О веди ж мене, душе моя, Мінерво вірна!... Геніє мій непоборний!...

Міська брама Прешпорська ще була замкнена й Григорій Савич мусів чекати встановленої для відмикання години. Того ранку він був першим, що переїздив дунайським паровозом на другий бік...

Сходило ясно-холодне жовтневе сонце, а Сковорода, прямуючи через міські луки, до віденської дороги, здавалося, йшов йому назустріч...

ОКСАНА ЛЯТУРИНСЬКА
(1902—1970)

Оксана Лятуринська народилася 1902 р. біля Вишневеця (звідси один з псевдонімів — Роксана Вишневецька) на Волині. З 1924 р. перебуває в Чехословаччині. Навчалася у Карловому університеті, Українській студії пластичного мистецтва, Чеській вищій промисловій школі у Празі. Працювала як маляр і скульптор, створила пам'ятник полеглим (1932), погруддя Т.Шевченка,

С.Петлюри. Друкувалася у “Літературно-науковому віснику” («Віснику»), «Пробосм» та в інших періодичних виданнях. У Празі вийшли її збірки «Гусла» (1938) і «Княжа емаль» (1941).

У роки війни пережила загибель частини своїх творів. Після Другої світової війни жила в м.Ашафенбурзі (Німеччина), з 1949 р.- у США. Друге видання «Княжої емалі» (1956) включало також збірку «Веселка». Для дітей видала збірку новел «Материнки» (1946) і збірку віршів «Бедрик» (1956). Померла 1970 р. в м. Міннеаполісі у США.

МАТЕРИНКИ

Даремне було б виводити цю назву квіток-материнок від трави-материнки, якої вживають у нас знахарі для різних лікувань і яка росте чи не всюди. Ці квітки з тією травою нічого не мають спільного.

Вони росли на Материнщині - маленькому хутірці, і, може, тому їх діти так назвали, тим більше, що ніде інде їх не можна було знайти.

Всі люди, хто їх тільки не побачив, були заздрі на ці материнки, пробували пересаджувати до себе. А от на, ніде вони не приймалися!

Як вони справді називались? - Хто його знає. Ніхто ні зблизька, ні здалека про це не міг нічого сказати. Може, про це можна було довідатися щось у старолатинських ботанічних атласах. Пригадую, допавшись колись такої книги, я заглядила під рубрикою дивовижної флори якісь квіти - Sancta mater чи щось подібне. Але вони не були такі, як материнки. Материнки були далеко кращі, і з тим в один голос погоджувались усі діти з Материнщини.

Їхній колір був сивоблакитний, оквіття подібне до оквіття повних стокрот, тільки трохи більше. Якби не той колір, вони б майже цілком були подібні до квіток Атосу, так званих "слізок Матері Божої".

Про ці слізки, що ростуть лише на Атосі, тамошні ченці розповідають таке:

"Мати Божа ходила по горах, плакала:
її Син мав бути розп'ятий!
Вона питала Місяця, Вона питала Сонечка:
"Чим полегшити йому муки?"
Ніхто не знав, лише Земля-праматір:
"Слізьми, своєю мукою!"
Мати Божа ходила по горах і плакала,
Просила Місяця, просила Сонечка:
"Будь свідком моєї печалі!"
Місяць посвітив, Сонечко пригріло,
Земля сльози квіточками позбирала".
В слізках перламутром блистіла справжня сльоза.
В материнках завжди стояла синя роса.
Слізки пахли бальзамами і кипарисом.
Материнки - чимсь дуже наближеним - маминою хутрянкою.

Вони росли на галявах Материнщини з ранньої весни до пізньої осені. Іноді здавалось, що вони ростуть і взимку на глибокому снігу, особливо ввечері, як приплющиш трохи очі.

В домі материнок, сухих або свіжих, завжди повно. Вони стояли в їдальні на столі, в дитячій біля узголів'я, в божниці біля слізок.

Вони, ніби як слізки, ніколи й не в'янули.

Коли хтось з дітей був далеко від дому, йому посилали материнку. Тоді дитині ставало легше на душі: хтось знав про неї, хтось пам'ятав! І згадка про Материнщину була однією пахучою материнкою.

Тепер усіх дітей з хутора розігнала хуртовина в різні сторони. І ніхто вже їм не пошле материнку. А вони так би втішились, якби хтось хоч сказав, чи ще ростуть материнки на Материнщині.

Якби хтось з вас чув про це - перекажіть!

ОЛЕНА ТЕЛІГА
(1906 -1942)

Олена Теліга народилася 1906 р. в Іллінському під Москвою у родині вченого-гідротехніка І.Шовгенева. Дитинство минуло у Петербурзі. У 1917 р. родина переїхала до Києва, навчалася у трудовій школі, гімназії. З 1923 р. О.Теліга в еміграції. У Чехословаччині закінчила матуральні

курси, навчалася в Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова, увійшла в коло Празької поетичної школи.

У 1929 р. переїздить до Варшави, працює манекенницею, вчителькою, друкується у «Літературно-науковому віснику». З 1939 р. – у Кракові, очолює літературно-мистецьке товариство «Зарево», працює в Культурній Референтурі Проводу ОУН.

У роки Другої світової війни налагоджує літературне життя в окупованому Києві, очолює Спілку письменників, редагує тижневик «Літаври». Розстріляна гестапівцями в Бабиному Яру (1942) разом з І.Прлявським, І.Рогачем, М.Телігою. Поезія і публіцистика О.Теліги вийшли посмертно: «Душа на сторожі» (1946), «Прапори духа» (1947), «Полум'яні межі» (1977), «О краю мій...» (1999).

АБО-АБО
(Фрагмент)

В канцелярії, де була зайнята Ніна, з самого ранку був надзвичайний рух. Працівники бігали безнастанно по посвідки, бо завтра видавалися пайки й мануфактура.

Соняшний ранок, відлига, а тому на чоботях цілі фунти болота, що розкидалося мальовничими плямами по підлозі.

Біля самого входу, на лавці, сиділо декілька хлопців. Приїхали з села, щоб зробитися студентами, а сюди прийшли розпитати, як це перевести в життя. Кліпали очима, розглядалися довкола, а час від часу флегматично лушили зернята. Урядовці, минаючи їх, декілька разів кидали:

— Товариші, це вам не село.

Або:

— Товариші, це ж канцелярія.

Та на хлопців це не робило найменшого враження. Ніби не до них і зверталися.

З самого ранку Ніна була в русі. Вона була на посаді звичайного посильного, що розносить оповістки у всі кінці міста. Крім того, і оголошення виписувала, а поміж всіма роботами у канцелярії позичали її до бібліотеки і до деканатів політехніки, в якій мурах вона працювала.

У Ніни був чудовий настрій — завтра вона мала отримати пайок і мануфактуру, а сьогодні, замість того щоб хлюпати по болоті, їй довелося працювати нагорі, в деканаті. Там помічницею завідуючого канцелярією була Наталочка, яку за це називали «канцелярською крисою», назва, яка так не любила її з її довгими косами.

«Канцкриса» біла на машині повістки, а Ніна надписувала їх своїм не дуже виробленим, п'ятнадцятилітнім письмом. В кімнаті було тепло, низенька груба («буржуйка») розпалилася на червоно. А при ній так гарно було мріяти про минуле. Про дитячі роки з пухкими котлетами й золотими пиріжками, про вередливо недопите молоко, про нез'їдені зупи і сало, відтате від шинки. Тепер було інакше: щоденний пшоняний куліш і брудна юшка, яка чомусь зветься кавою.

— Лектор Миколай Семенович Жаба,— перервала тишу Ніна, підписуючи якусь повістку. — Уяви собі, Наташо, виходиш ти заміж за людину, яка має таке прізвище, хоч би вона була найгарнішою в світі?

Наташа вложила новий аркуш паперу, задумалася на хвилину:

— Це прикро, але якби він був дійсно симпатичний, я все-таки вийшла б за нього. Зрештою, можна поставити на кінці «о» замість «а», і все гаразд. Навіть гарно: пані Жабо. Е, Ніно, в наші часи прізвище взагалі нічого не значить. Не подобається одне — зміниш на друге. Раз-два й готово. Чи ти можеш бути певною, коли знайомишся з ким-небудь, що він Кухаренко, а не Кохман, або ще якимось інакше? А ти вийшла б заміж за цього Жабу?

— Я? Не знаю... Ні... Я взагалі ніколи не вийду заміж.

Ніна почервоніла. Невідомо чому згадала вона майбутню вечірку, згадала, що йде весна, й на душі у неї стало так радісно, що вона забула свій голод, ненависну пшоняну кашу і зробила велику пляму на новій адресі.

— Якраз на повістці до нашого професора. Між іншим, щодо нашого професора... Вимий руки, ти вся в атраменті. Обличчя теж, ось тут, біля носа, як ти так вимазалась?.. Щодо професора... Ти чула, що з ним вчора було? Знаєш старшого майстра, комуніста Бабенка? Ну, є такий. Ще молодий, амбітний, але цілком неінтелігентний, двокласову школу скінчив. Та майстер, кажуть, дуже добрий. За те його всі цінують, але ж і бояться, бо, розумієш, комуніст, має зв'язки. А щодо сентиментів, то не дуже... Цього самого Бабенка ніколи не задовольняла та пошана, яку йому виявляли як здібному майстрові. Він захотів іншого. І уяви собі... ну, вгадай, чого він захотів?

— Звідки ж я знаю? А може, освідчився тобі?

— Ні. Цей Бабенко рішив зробитися ні більш ні менш як інженером-механіком. Скромне бажання, правда? Тільки не думай, що він для цього хотів кінчити вісім класів гімназії, а потім п'ять років політехнікума. Він рішив відбутися пару практичних вправ у наших професорів, а потім просити, щоб йому підписали диплом. Просити. Чи ти знаєш, що то за прохання? Коротко й ясно: «або-або». І підписали: мовляв, скінчив повний курс механічного відділу й надається йому назва інженера. Але слухай далі.

Сиджу я вчора ввечері в нашого пана Олексія. Ще твоя мама була й моя теж. Сама знаєш, пані Ольга після того, як дізналася про смерть свого сина, сама ледве живе, отже, ми всі силкуємося хоч трохи її розважити.

Раптом входить посильний і подає старому повістку. Прохають прийти на урочистий підпис диплома інженера Бабенка, а потім на товариську вечерю до нього додому.

Пан Олексій прочитав, бідолаха, це на голос, захвилювався, почервонів весь. А потім заходив швидко по кімнаті й як не почне викрикувати.

— Я порядна людина, мене вечерею не підкупиш. Тридцять років вже професорую, ані одного ще диплома без іспитів не підписав.

І знов забігав по кімнаті, щось репетує, руками вимахує, а сам ледве не плаче.

— Ну і що ж, не пішов?

— Аякже ж. Тільки він трохи заспокоївся, як почала охкати й плакати пані Ольга, мовляв, що з ним буде, куди вони подінуться й що вона, хвора, буде робити... Адже ж інші підуть, бо вони люблять свою родину, вона у них на першому місці. Від підпису рука не відвалиться. Що ж робити, коли тепер весь світ перевернувся, а з вовками жити — по-вовчому вити. Потім ще щось торохтіла про те, що вона йому все життя своє офірувала, а він для неї такої дрібниці не може зробити.

А він, уявляєш, Ніно, стоїть, старий, сивий, і весь час повторює:

— Зрозумій, що не можу. Я не шахрай. Що ти на старі роки примушуєш мене зробити?

Довго вона його благала, нарешті замовкла й заплакала. Дивимося — й він замовк. Ми всі потихеньку й розійшлися по своїх кімнатах.

Аж по хвилі стою я в передпокою й бачу: виходить він в своєму парадному френчі. Знаєш, що з зеленої порт'єри, права кишеня вища, ліва — нижча. Проїшов повз мене, ні слова не сказав, але ясно було, куди йде. А повернувся, мабуть, пізно, бо ніхто не чув. Вже сьогодні в деканаті дізналися, що всі до одного підписали диплом, а потім... А потім була чудова вечеря з вином. Бабенко був у надзвичайнім гуморі, дуже привітний, всіх частував, а нашому старому весь час підливав. Той відмовлявся, а потім пив, як і всі...

— Я б не пішла й не пила, — сказала Ніна твердо.

— І пішла б, і пила б, коли б іншого виходу не було. Дивись, яка героїня. Шарлотта Корде. Та чого ти посмутніла? Ходім краще по квитки. Завканц вже, мабуть, повернув з обіду.

На широкому коридорі було весело й соняшно. Довгомісячний порох аж танцював від радості в веселих проміннях. Сонце, весна й золото лилися крізь брудні вікна.

В канцелярії було порожньо. Тепер, коли в ній не було нікого, ще яскравіше кидався в очі її нечепурний вигляд. Підлога сіра від пороху, дивовижно вигаптована брунатним болотом, білими недокурками, якимись червоними скравками паперу й жовтим лушпинням гарбузового насіння. Біля дверей, під лавками, чітко вимальовувалися на темній підлозі декілька плевків майбутніх жреців науки.

Але й тут, як і в коридорі, цю вбогість і бруд весело освітлювало нахабне сонце крізь вікно, від бруду різнокольорове, мов вітраж, з відтиском чіхсь пальців.

— Як же ж тут гидко, — подумала Ніна, — як в помийній ямі.

Вона була сама. Наташа чекала її в коридорі.

Раптом двері відчинилися, але до кімнати ввійшов не завідуючий канцелярією, а звичайний собі сторож з ганчіркою, відром і щіткою.

На устах його блукала усмішка. Ні, не блукала, а сиділа міцно й певно. Ніна дала йому дорогу — мабуть, прийшов робити порядок.

— А я до панночок справу маю, — звернувся він до неї. — Декілька разів сюда заходив, але вас не було.

— Я нагорі писала, в деканаті, — пояснила Ніна. (— Що за справа у нього до мене й чому «панночка», а не «товариш»?) — В чому справа?

— А в тому, що ви, панночко, мусите тут сьогодні добренько змити підлогу: бачите, яка брудна, та й того... вікно теж треба змити, і двері пошурувати варто, та й коридор, до сусідніх дверей. Я вже вам і води приніс, і щітку. Ось вже й поміч вам, хоч і не моє це діло.

Ніна здивовано глянула на відро, на ганчірку, на усмішку сторожа й нарешті зрозуміла: хочуть, щоб вона після цього дня праці, після всієї писанини поза годинами роботи, ще змила своїми руками весь цей бруд. Десь глибоко в душі зайнявся вогонь образи й гарячим полум'ям спалахнув на обличчі.

— Хто це сказав? — знайшла вона нарешті силу запитати спокійно.

— Як хто? — здивувався сторож. — Звичайно, завканц. А ось і він іде.

— Я ось кажу, щоб вона мила, а вона вередує, — звернувся він до чоловіка, який входив до канцелярії, — скажіть їй самі.

Він весело хіхикнув і відійшов набік, цікавий сцени, яка має відбутися.

До кімнати ввійшов завканц. З його темного френча звисала ціла серія різних ремінців і якихсь футлярів на олівці, сцизорики й навіть мапи. Розкішне галіфе пишно, як два самовари, віддувалося над високими чоботами із жовтої шкіри. Все це надавало йому військового вигляду, хоч з військом він зроду не мав нічого спільного.

— В чому справа? — пролунав його спокійний солідний голос. — Ви не хочете виконувати свої обов'язки, товаришко?

— Це ніколи не було моїм обов'язком. Я роблю, що від мене вимагається, цілі дні розвожу повістки. Де ви бачили, щоб посильний складав каталоги, навіть німецькі? А я все роблю, бо то я все вмю, а підлогу змити не можу, — швидко забелькотала Ніна. — Подивіться, яка вона? У всіх деканатах це спеціальні баби роблять. Та й змучена я за цілий день праці і голодна дуже.

— Боже мій. Тільки бути спокійною,— пронеслася думка,— це, мабуть, помилка. Він сам зрозуміє. Не з дерева ж він.

— Я вам кажу, — знову пролунав дерев'яний голос, — що ви, товаришко, або вимієте підлогу, або... я знайду собі іншу працівницю, яка буде це робити. Не маємо стільки грошей, щоб розкидати їх направо й наліво. Кажу вам востаннє: підлога мусить бути вимита сьогодні і то добре. Візьміть ласкаво своїми ручками ганчірку.

Сторож у кутку хіхікав. Ніна відчула, як кудись далеко відривається від неї вся радість, яку вона носила в собі цілий день. Відірвалася й покотилася далеко по недокурках і гарбузовому насінню.

Кинутися на коліна під поглядами завканца й сторожа і шкребти, дряпати що є сили цю брудну вонючу підлогу? Кожна баба виміє її за годину, а вона буде вовтузитися цілий вечір, та й добре не змие. Зробити їм цю приємність? Цей театр?

Перед очима встала постать матері, яка чекає на сукно й цукор. Перед очима затріпотали всі олівці, ножики й мапи на грудях завканца й, як крізь сон, долетіли його слова:

— Бачу, що ви, товаришко, нарешті хочете мене послухати. Ось і добре. І столи відсуньте, всюди вимийте. А я буду тікати, бо дійсно погано робиться в цьому оточенню.

— Аякже, і під столом треба, і під лавками,— швидко заговорив сторож і затупотів до дверей. Цілим виразом свого обличчя він хотів продемонструвати, що й його нерви ні однієї хвилини більше не можуть витримати цієї атмосфери.

Ніна подивилася на ці два такі різні й однаково підлі обличчя. Хотілося ногою вдарити відро, а брудною ганчіркою хльоснути по задоволенім обличчі завканца й по його надзвичайному френчу.

— Не буду я мити вашу підлогу, мийте самі, — крикнула вона й вибігла на коридор, не чуючи затривожених питань Наташі.

Сонце по-старому світило крізь вікно, але Ніна вже не бачила ні його золота, ні весни. І нічого веселого не було в танцях порохи у весняному повітрі. Ні. Це просто був порох, який давно було б змити.

На душі було сіро, тяжко й брудно, як все довкола. Як жива, стала перед очима мати, як живий, став весь тяжкий завтрашній день, без отримання їжі й одягу.

Але раптом в душі щось сіпнуло й розпач зник, як хворий вирваний зуб. І відразу ж хворе місце залила пекуча, незнана до того часу хвиля ненависті. І замість жалісних — вирвалися слова спокійні й жорстокі.

— Слухай, Наташа, я вже не буду тут працювати. Завканц примушував мене сьогодні мити підлогу. Розумієш, просто йому треба було мене викурити або висміяти. Я його вже давно дратую. І не тому, що зле працюю, а якраз тому, що осмілилася не киснути дома, а працювати й заробляти. Навіть помилки того тумана на оголошеннях виправляти. Якби я ще працювала з виглядом мучениці, то, може б, він стерпів мене. Бо я ж мушу бути для нього «жертвою революції» й ні до чого непридатним продуктом «гнилої інтелігенції». Але коли цей «продукт» радісно ганяє по місту з повістками, а потім голодний до вечора пише всяку требуху, він не може цього знести.

Краще буду маківники продавати, на городах працювати, і, повір мені, я з ним ще зустрінуся. Але в інших умовах і при інших обставинах.

На слідуючий день на місці Ніни працювала інша — родичка завканца.

Підлогу вимив сторож. Мануфактуру й пайок за цілий місяць одержала нова працівниця.

ГАЛИНА МАЗУРЕНКО
(1901- 2000)

Галина Мазуренко (Боголюбова) народилася 1901 р. в Петербурзі, середню освіту закінчила у Катеринославі (1919). У період національно-визвольної боротьби воювала в армії Української Народної Республіки, за бойові заслуги була нагороджена залізним хрестом. Після поразки УНР навчалася в Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова та в Українській студії пластичного мистецтва в Празі. Друкувалася у “Літературно-науковому віснику”(«Віснику»), «Пробосм» та в інших періодичних виданнях. Перша збірка «Акварелі» вийшла 1926 р. у Празі, згодом там же вийшли «Стежка» (1939), «Вогні» й «Снігоцвіти» (обидві 1941).

Після Другої світової війни переїхала до Лондона, працювала у студії-ательє, потім коледжі при Лондонському університеті. У 1992 р. стала членом Співки письменників України. Померла 2000р. у Лондоні. Там вийшли її збірки: «Пороги» (1960), «Ключі» (1969), «Зелена ящірка» (1971), «Скит поетів» (1971), поема «Золота корона» (1972), «Північ на вулиці» (1980).

*“НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ,
А ТОЙ КОЗАК, ХТО “ВИВЕРНЕТЬСЯ”...”*
(уривки)

*«Хай нас по тюрмах садовлять...»,
або Чортків
(Зі старої революційної пісні)*

Минуло багато годин, поки жовніри маялись із полоненими. Ті то падали, то підіймались, а конвой терпляче чекав.

В нікого з тифозних з рушниць не стріляли, бо ніщо не могло допомогти хворому, коли лягав на землю, хіба пхнути ногою та залишити лежати. Сам підійметься і дошкульгає до в'язниці, і куди йому йти? Кривава зоря, мов когтисті крила Чортківської тюрми, захопила півнеба і причаїлась, ніби вдивляючись, як кігті входять глибше й глибше в серце Польщі, і те серце стає кам'яним.

Вже таки добре потемнішало, коли їх вкинули в маленьку камеру, на кам'яну підлогу. У слуховому вікні нагорі не було кукурудзяного снопа, і з підвіконниці капав дощик. Снопа не було й на підлозі. Замість нього лежав молодий легінь з села. У нього, мабуть, знайшли патрони і тепер місяць за місяцем гноїли в мокрій і холодній коморі.

Він і лежав, мов подушка, в головах у тифозних. Все-таки і йому, й їм тепліше.

«Хочеш квасолі?» — питала його Ліза, принісши з черги на сніданок мале горнятко, але він мовчав, відвернувшись до стіни.

«Та ти помреш так. Їж!» — частував хто інший, але не було ніякої відповіді, і коли б не кожух гуцула, такий гарячий, що пара йшла з нього, можна було б гадати, що він вже не живий. А так, мабуть, був тифозний? Дні проходили одноманітно, зате вночі тюрма наповнювалася стогоном і криками. То приводили галицьких вояків...

І тоді ніхто не балакав, а тільки прислухався. Тюрма знала, кого спіймали і як тяжко б'ють!

Особливо один... коли б його ім'я залишилось в пам'яті людей! Мучили й замучили його, та він не зрадив і не видав нікого на ті самі муки, що сам терпів. До камери вдень з'являлися ні з того ні з сього якісь солодкі й балакучі чоловіки і розпитували, хто звідки, чи не з Галичини? Треба отак посидіти та послухати в Чортківській тюрмі, щоб зрозуміти, чому галичани воліли денікінців, а наддніпрянці — Пілсудського.

А хто тільки міг та видужав, манівцями махав з таборів смерті через кордон, де, ходили чутки, що Омелянович-Павленко зібрав чимале військо й розкурює свою люльку...

Старий вояка був Омелянович-Павленко. Народ вірив і любив його.

У Лізи від неспаних ночей, коли приводили галицьких вояків і стогнала в'язниця, і від підозрілих відвідувачів почались кошмари. Як раніш, вона не хотіла вірити в злих людей, так тепер її вважався шпигун у невинній людині.

Польська сторожа пропонувала їй перейти до одиночки. Все-таки панночка, а то чоловіки. Незручно. Чоловіки? Ці тифозні в камері були люди вже, а не чоловіки! Вона боялась бути сама. Краще на кам'яній підлозі. Краще! І поляки її залишили.

Що діялось в тюрмі, знало все населення Чорткова. Здавалось в той час, що у міщан було одно серце і воно сиділо в військовій в'язниці.

Коли дозволяли відвідувати ув'язнених, вулиці пустішали, а перед ворітьми витягались, мов перед церквою на Великдень, один за одним кошики з хлібом та що Бог дав, і жінки у хусточках, з перемученими обличчями стояли і чекали, коли їм дозволять передати це все.

В'язниця стала переходовим пунктом до концентраку.

Сонце помалу повертало на зиму. Але Лізі не було холодно в валянках та кожусі, а там якось буде! І вона байдуже чекала на свою долю, що була вже виписана на клаптику паперу одного ранку в польській поліції.

Всі кудись розійшлись, а вона все терпляче сиділа на заяложеному стільці й дивилась у вікно. Коло вікна сидів русявий хлопець, щось переписуючи. Вона його тільки тоді помітила, як він підняв голову, озирнувся на двері і щось промовив до неї по-польськи. Вона не зрозуміла. Тоді він ще раз оглянувся на двері і сказав знов. Тепер по-українськи.

«Славна дівчина! А пошлють Вас туди, де й здорові чоловіки не витримують. Прохайте, поки не пізно, щоб взяли на поруки!»

«Та я нікого не знаю, щоб взяв мене».

«А Ви прохайте й прохайте. Та не відзивайтесь до мене при всіх».

Тут хлопець витяг свій полуденок, що його мати чепурно загорнула, і поділився з Лізою.

Тільки грюк у двері — а хлопець шусть до свого столу. Сів і, мов не він, пише далі. Повернулись урядовці. Зібралась дівчина з духом і давай прохати та й вмовляти:

«Лишіть мене тут. Я ще слаба».

Ті нічого — слухають і починають радитися.

«Та й можна лишити. Та де? В кого?» — радяться далі. Коли не підсяде збоку якийсь липкий та поганенький в червоних прищах.

«Та чого довго думати! Залишайте в мене. В мене мати, і їй буде добре з нами». — Решта глянула на нього і ніби згоджується, і ніби вагається. А самій Лізі чомусь страшно стало. Пішла геть з поліції назад до тюрми. Ніхто не вів її, бо мала перепустку, та й куди втече на опухлих ногах і з хворим серцем?

Та тільки вийшла, а той хлопець, що з нею полуднував, вслід вискочив. Мабуть, і йому стало моторошно.

«Не журіться. Я щось надумав...»

І помчав невідомо куди для польської поліції!

Стась, а потім куховарка на кухні

Куди побіг Стась із ніжними очима Андрія з Тараса Бульби?

А побіг Стась, забувши, що він поляк і служить у польській поліції і не можна йому бігти, куди несли його молоді ноги і душа, що вже їй сили не стало терпіти! Ледве дихаючи від задухи, вскочив він до галицького комітету і промовив до зачудованого пана судді, голови комітету:

«Беріть на поруки Вашу українку. Рятуйте! Її лихо чекає». Та й метнувся назад щодуху, поки не помітили відсутність його в поліції. А підстаркуватий суддя, що бачив багато на своїм віці, на цей раз тільки здивовано похитав головою:

«Ось тобі й на! Буває ж...»

І пішов брати на поруки Лізу.

Після служби в поліції схвильований Стась повернув додому за місто до одного з дрібненьких будиночків, що, мов грибки в городі, стирчали коло річки, а далі йшли знов городи, а там очерет.

Стара мати його накривала на стіл на два прибори: йому й собі. Вона цілий день чекала його, щоб отак разом поїсти й побалакати. Обтирала полицю з книжками, що він так любив їх читати. Але на цей раз вона сказала:

«Стасю!» — і докір, і страх були в її голосі, бо пані Зося щойно дізналася від нього, що він наробив.

«Стасю! Ти мусиш зрозуміти, що діється в світі! А що як дізнаються? Ти ледве знайшов працю в поліції! А вже побіг клопотатись за якусь біженку до галицького комітету!»

«Мамцю, не бійся, суддя нічого не скаже».

«Стасю, що тобі вона? Всім не допоможеш! Та й ти поляк і побороти б вони, чи дістав би ти службу в польській поліції? Тут нічого не поробиш і, як тобі хоч трохи шкода твоєї старої мами, забудь цю дівчину!»

Стась понурив голову. Ось як мати зрозуміла його бажання просто допомогти в біді! Може, й суддя так зрозумів і тому всміхнувся?

І щоб забути, після вечері Стась сів читати свого улюбленого Шіллера.

Але його добре діло тим часом давало добрі наслідки, бо Ліза покинула в'язницю і сиділа в отелі, де галицький комітет винайняв їй кімнату.

«Звідки і хто Ви?» — говорив до неї поважний, літній чоловік, що назвав себе суддею. І чим більше розпитував він її, тим все ясніше ставало для неї, що він ніякий не суддя, а просто хитрий шпигун, що хоче щось вивідати від неї, чого вона сама не знає, але все єдино його підслала польська контррозвідка. Але для чого? Та так, на всякий випадок! Щоб галичан виловлювати. І поки Ліза, охоплена манією переслідування, молола всяку нісенітницю, суддя, що був дійсно суддя, і руки опустив, не здогадуючись, за кого його приймають! Як кожне щире співчуття його обертається в очах загнаної людини в щось фальшиве й гидке! Тяжко допомогти, коли людина не вірить вже, що може бути дружба й поміч без брудних примішок. Але нічого, це осядеться.

Нарешті Ліза попала до переходнової хати, яку винайняв галицький комітет для тих, кого зміг взяти на поруки.

Суддя дав їй жіночий одяг від своєї жінки, подарував фарби й папір, щоб малювала, але вона платила самою чорною невдякою.

Як загнане звірятко, бачила вона, чого не було, — провокаторів, шпигунів, польських вивідувачів. Це була якась божевільна реакція, що загубила всяку міру, і найгірше, що воно ніяк не проявлялось назовні, крім мовчанки і безвиразної маски на обличчі. Це б не довело ні до чого доброго, коли б не сталось щось, що знов перевернуло її життя догори ногами.

Поки сипняк потихеньку підкрадався до неї, Ліза жила на кухні, де панувала куховарка.

Ясно, що куховарка її не злюбила: Лізу покляли на кухарчине ліжко (не спитавши, чи та того хоче), бо сусідня кімната була переповнена чоловіками. На всякий випадок куховарка кричала:

«Піди донеси пану судді, що я тут роблю! Шпигунко!»

Це Лізу трохи заспокоїло. Куховарка сама боїться шпигунів і не донесе на Лізу, бо тільки галичани зараз переживають, що зазнала Ліза.

Куховарка мала своє товариство і допомагала «по-своєму». Побачивши, що власне Ліза «таке ні до чого», що й донести про те, що діється, судді боїться, товариство почало ігнорувати її присутність на кухарчинім ліжку.

На ліжко до Лізи сідала не раз, обернувшись до неї спиною, немолода жінка. Здавалось, вона була по професії знахарка. Загорнувшись так, що тільки стирчав гостренький носик із шалі, вона також нагадувала й контрабандистку, коли цього було треба.

«Дай йому петрушки! А до лікаря нехай не йде. Всі вони пани і серця не мають».

«Хіба петрушка допоможе? А жаль його мені. Так плакав, так плакав, аж плече в мене досі мокре», — шепотіла молоденька повія, щоб ніхто не почув, але куховарка раптом повернулася до неї, у руці у неї був пучечок, що хотіла кинути до борщу.

«Гей ти, бери петрушку, та ось трохи з'їси сама». — Поки кудись зникав шматок м'яса, до Лізи повторювалось улюблене:

«Голову відірву! Бач, як розляглась, пані! Донеси судді — голову відірву!»

І Ліза, почувавши себе в повній безпеці від доносів, почала виліковуватися від манії переслідування.

Непрохану сльозу вона все-таки ковтала, але це тому, що дуже любила поплакати, і крізь сльози, як крізь магічну пелену, тремтіла в куті на божниці лампада. Що ближче наближається Різдво, то все лютішала куховарка, їй так і кортіло замість того, щоб скалкою катати тісто, проїхатись по Лізиній спині.

«Дивиться і мовчить, дивиться і мовчить. А що думає, хто знає. Ой, донесе, донесе панові судді!» — тривожилась вона і замість того, щоб поділитися «серед своїх», несла картопельники до іншої хати, де мешкали, чекаючи долі, арештовані галицькі вояки.

Але одного разу вона вже дуже завзялась, Ліза встала з ліжка. Біла й страшна здавалась вона у своїй нічній сорочці, і все товариство повернулось до неї. Куховарка нараз затихнула.

«Бог Вас покарає за мене», — тихо й роздільно сказала Ліза до куховарки, і здавалось, щось нараз перевернулось від тихо промовлених слів, мов зашуміли якісь крила.

А Лізи вже не було в хаті, вона вийшла надвір, як була в сорочці, й лягла на Різдвяний сніг.

Гарно було лежати під зоряним небом. Сніг студив розпечене гарячкою тіло, і вона відразу заснула. Отак її внесли до Чортківського шпиталю, до палати зі зловісною назвою: «Сипняк».

РІЗДВО

Зоряний Рік кінчався. Панував Козеріг над тим, що залишилось жити, а йому дісталась замучена Галичина, голодна й хвора Україна та ще далекі рештки людства, що мали свої біди.

А від землі над Чортковом підіймалася чорна мла. Це старий біс виліз перевірити кості зі страшних підземель замку і, щоб довго не ходити, засів на шпиталі. Хтось ніби викликав його, йому здавалось. Але ніхто не кликав. Хворі мирно спали, перевернувшись з людини з прізвиськом в людину з числом над ліжком.

«Не тратьте сили, так легше», — так, щоб щось говорити, шепотів під ніс собі біс, роздивляючись своє місто.

І Ліза не втрачала сили, а просто нерухомо лежала. Одне око її перестало знов бачити, але друге ще якимось трималось. Серце давало себе знати опухлими ногами, а на легнях висіли банки — тоді так лікували запалення легенів і з успіхом, судячи по Лізі.

Вона не рухалась, але дивно ясна стала голова; було цікаво знати й бачити те, що у звичайних обставинах нікому не побачити. Бачити, як зміщаються цінності людських відношень.

Ось принесла дівчинка-покритка своє немовля. Воно лежало й плакало на столі, а вона все кудись зникала, аж дитячий скривлений ротик навіки затих від голоду.

До Лізиного ліжка підійшов дволітній хлопець із опухлою головою, він хотів, щоб із ним хтось побавився. Чути було, як лікар казав: «Цій дитині ліпше б не родитись!»

Принесли жінку з розпухлими гландами на шиї, і вона хрипіла три ночі й три дні без перерви і подібна була до страшної чорної ропухи.

«Жабо, замовчи!» — кричали на неї сердито жінки з сусідніх ліжок. Нарешті її тіло задубіло, і санітарки, що вона їм всім набридла своїм передсмертним хрипом, прибігли з ношами, вони жартували і, злегка підкидаючи тіло, так для сміху підкидаючи, вийшли з палати.

Це все більше зачіплювало й врізувалось в мозок, а вже манії переслідування як не було. Так загадково як прийшла — пропала. Гарно й тепло спати в чистих простирадлах і, коли трохи покращало, Ліза широко відкрила своє здорове око.

Недалеко від неї жінки або суперечились, або оповідали страшні й дивні пригоди з нечистою силою. Чортків, здається, мав за собою цю славу.

«У Вас тиф?» — якимось запитала Ліза одну з них.

«Ні, я отруїлась. Випила кислоту».

Вона помовчала й додала:

«І лікар сказав мені: дитино моя, будеш жити! Тільки хворітимеш довго. Вся шкіра з кишок, зі шлунку позлазить, а будеш жити...» Це було подібне до старого «сказу» і говорилося напівспіваючи. Невже такими словами дійсно говорив лікар?

— А з чого Ви отруїлись?

— Набридло жити.

— А чи Вас ніхто не любив?

— Ще й як любили! Один жовнір так мало через мене не зарізав другого. Ось як мене любив! Але так, щоб жалів, не було...

— Так Ви його не любили?

І Ліза з цікавістю вилізла з-під ковдри послухати про вічну казку «Люблю — не люблю».

Назустріч Лізі висунулась інша, кучерява голівка молодої жінки з проваленими очима і синцями в півщоки, бо випала отруту.

— Любила? — і задумалась. — Ні, я нікого не любила. Я тільки гроші любила! — гарячково блиснули очі. Видно, що вона й гроші не любила. А так... вихор життя, співи й сміх! Як весело жилося, коли з кишень військової старшини текли гроші, а потім вона перейшла до жовнірів. А чи варто жити інакше? Бог забув нас. А може й Бога нема. Як Він може терпіти, що людина така підла свиня!

Неочікувано викрикнула жінка, а потім затихнула й почала співати якесь заклинання: «Сафатина, сафату, вшицькі хлопці пойдьте ту!» — і почала оповідати легенду — вона вміла оповідати!

Так ось, сиділи дві жінки під Різдво й ворожили. А хтось і грюк до дверей. Відчинили. Хлопці! Один краще одного, кличуть кудись їхати. Сани великі, всіх вмістили, і коні баскі, як вогонь!

Та якое моторошно стало жінкам, і потиху стали вони читати молитви. Коли бачать — і коні не так скоро біжать, і в одного з хлопців виресли роги! От жінки з воза та в кущі. Дивляться, а вони під шибенцею, де з Бучачу харцизяку повісили.

Тут жінка раптом заспівала, але так сумно й тихо.

Ой на тій лонці, лонці зеленій,
Там лежить Стась мій, збитий, змучений...
Прийшла до нього матуся його.

Та й задумалась. «Отсе я й струїлась тоді вперше», а потім через кілька хвилин заспівала далі, мов забулась.

Ой, Стасю, Стасю, що з тобою?..

А там у палаті настала мертва тиша. Малий хлопець, що в нього голова роздулась, мов гарбуз, зложив свої ніжки, як у павученяти, тонкі й заснув. Ніхто на нього не кричав: «Йди геть. Ану набрид! Хто тебе спородив такого?..»

...Добрий Вечір, святий Вечір!

Це могли співати колядники? А через плечі Різдва, мов нічого не сталося, весна сипала проліски, повстання, подорож і нові живучі надії! І воскресала пам'ять про Того, Хто не піддався в боротьбі проти страшного ворога людського роду, а може, й всього Божого світу. Хоч (з Гоголя) «Два страшних ока просто вперлися в Нього, ніби готуючись пожерти Його...»

Цей хрест кладу на могилу Тобі, Мамо!

**Ти спокутувала за мене,
і Тобі, замученій під час терору в
Києві 1935 р.,
він належиться!**

Донька Галя

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ
(1907—1944)

Олег О л ь ж и ч (О. Кандиба), син поета О. Олесея, народився 1907 р. у м. Житомирі. Дитинство провів у Пущі-Водиці поблизу Києва. У 1923 р. разом із матір'ю виїхав до Берліна, де перебував його батько. Університетські студії закінчив у Карловому університеті в Празі, захистив докторську дисертацію “Неолітична мальована кераміка Галичини”. Був асистентом Українського вільного університету в Празі. Як археолог працював у чеському Національному музеї, брав участь в археологічних розкопках у Словаччині та інших країнах. 1938 р. читав лекції (слов'янська археологія) в Гарвардському університеті.

Перша збірка поезій «Рінь» вийшла у Львові 1935 р., друга — «Вежі» (1940) у Празі. Посмертно вийшла упорядкована автором збірка «Підзамча» (1946). У роки Другої світової війни О.Ольжич керував підпільною боротьбою на окупованій фашистами території України. У травні 1944 р. у Львові був заарештований і вивезений до концтабору, закатований гестапівцями у цьому ж році.

РУДЬКО
(Життєпис одного півня)

Отже, я розповім вам про півня. Не про величезного слона чи хижого лева, а про звичайного півня, яких ви безліч бачили за своє молоде життя. Ви, може, не пригадуєте, але я знаю, що колись ви були з ним в

дуже близьких відносинах. Він непереможно вабив вас до себе яскравістю барв та дзвінким голосом, і ви, пручаючись в обіймах матері, тяглись до нього малими рученятами.

Згодом, коли ви навчилися ходити та копатись в піску посеред подвір'я, ви відчули до нього пошану. Ви уступилися йому з дороги або, кинувши всі скарби, стрімголов бігли в сіни і причиняли за собою двері, коли він надходив занадто близько. Ще за якийсь час ви шпурляли в нього тоді, як виводив свою голосну пісню, грудками, і, нарешті, він став для вас зовсім байдужим. Предивний птах з закрученим хвостом перестав для вас існувати.

І от роки ви тішитесь з літа, нудьгуєте взимку і менше знаєте про те, що твориться в душі вашого колишнього приятеля, ніж він, що відчуваєте ви!

Сором! Сором! Отож — про півня. Слухайте!

* * *

В сінях було душно, і сіра чубата квочка, що два дні тому була перенесена сюди з прохолоди стайні, часто дихала розкритим дзьобом. Квітневе сонце таки добре припікало! Можна було б устати й напитись з мисочки, що стояла коло гнізда, але вона досиджувала сьогодні свій двадцятий день і обурювалась на саму згадку про воду чи пшоно, яке лежало поруч золотою купкою, не зачеплене ще від позавчора. Двадцять днів! Це вам не хруща проковтнути!

Її майже голі від сидіння груди горіли останнім огнем, який могла видушити матерня любов з виснаженого тіла. Ще доба, — ні, не доба, ще кілька годин — і прийде найшасливіший мент її життя, мент, за який можна віддати все, витерпіти всі муки!

Яйця були якраз в міру теплі, й, перевертаючи їх ніжно дзьобом з одного боку на другий, вона всією своєю істотою відчувала в кожному маленьке скорчене тільце і величну силу життя, що його наповняла. Година ще!

А проте я не оповідастиму, що сталося за годину. Я не малюватиму вам щастя матері, коли тріснула перша шкарлупина і почулось жалібне хлипання немовляти. Я не маю для цього гідних барв. Не згадуватиму і всіх тих переживань, що їх мали нові мокрі громадяни світу, коли ступили на межу свідомого життя. Вони мало чим різнилися від ваших власних, коли ви були в такому становищі. Безліч незрозумілого, дивного і сила неприємного, як-от шкарлупка, що не хоче одстати від пупика, або погана колюча соломина.

Прийшла господиня і, вийнявши, щоб не подушилися між яйцями, тих, що вже обсохли, поклала в решето та поставила на піч. Тут зібралися вони всі п'ятнадцять (не було ні одного бовтуна чи заморка), тут навчилися підводитись на ноги і вперше відчули голод, що відтоді став їх найвірнішим товаришем на ціле життя.

Здебільшого лежали вони, притулившись одне до одного, і тихенько пищали, немов заспокоювали самі себе. Якийсь заворушиться, і всі прокидаються зі свого напівсну та вибухають жалібним лементом.

На другий день, після того, як квочка добре викупалася в піску та досхочу наїлася, під неї підпустили курчат.

Чи вона пізнала своїх дітей? Чи ті почули в ній матір? Пізнала! Почули! Почули і побігли до неї на перший ніжний поклик. Так, але, скажу вам, курка на 21 день сидіння має такий настрій, що прийняла б під свої крила цілий всесвіт. В цей час у ній знайде собі оборонця взагалі кожне курча, нехай воно навіть убереться вже в колодочки.

Хитаючись на непевних ногах, розбіглися наші малі по хаті і раптом, злякавшись чи то чорної тіні, чи власної самотності, летіли назад на тихий голос матері. Вони хотіли їсти. Мати це чула, і, коли чийсь великі руки покришили на долівку жовток з яйця і грудку пшоняної каші, кілька самі кинулись на неї, а решті почала пояснити призначення цих жовтих шматочків матери. Ніжне дрібненьке квокання, щось наче: «так, так, так, так», що його вона ще в дитинстві чула від своєї матері, тепер само з'явилося на язиці. Брала зернятка каші і знов випускала їх з рота, боячись, щоб не проковтнути ненароком коштовної страви. Сама вона сміла їсти тільки гречку та житнє зерно, насипані поруч. Малеча хапала гливкий жовток, давилася, чмихала. Нарешті це обридло. Всіх стали більше цікавити очі першого найближчого або його жовтенькі пазурці. Вони здавались особливо смачними, і то один, то другий голосно шльопався на землю, коли сусіда занадто сильно сіпав його за палець.

Одно руденьке з двома блакитними латочками на спинці курча зацікавилось маминою бородою, підскочило і повисло на ній. Квочка несамохіль тріснула головою, і мале покотилося по землі. Запам'ятайте собі це курча. Задля нього одного я почав своє оповідання. На вигляд було це звичайнісіньке мале курчатко, півник, з цікавим поглядом карих оченят та ледве помітним зубчастим гребінцем. Він довго не міг заспокоїтись після цієї пригоди, але це не пошкодило йому за хвилину вскочити по пояс у миску з водою, яку всі тепер учились пити.

Мокрий, він поліз під матір, але не міг там довго висидіти, виглядав то з-під крила, то спереду, вилазив на спину або біг геть і націлявся на стіні на поважну чорну муху.

Проте всьому буває кінець. Прийшов кінець і сонячному квітневому дню, і все товариство опинилося під піччю. Було темно, душно і не лишалося нічого іншого, як забитися в мамине пір'я і віддати себе на поталу тривожним снам.

* * *

Другого ранку, коли висохла роса, всіх винесено на двір. Стурбована квочка бігла ззаду, підскакувала, хочаби відняти свій скарб. Та нічого страшного не сталося, курчата знов були коло неї. Малеча дивувалася з усього, що бачила навколо. М'який порох під ногами, довгі зелені травинки, які ніяким чином не можна висмикнути з землі, гаряче-гаряче світло, що сипалось згори, — все це і бентежило кожного, і наповняло душу веселощами.

Тепер вони вперше побачили інших схожих на маму істот. Довірливо бігли до їх і зразу ж розчаровувались. Ці сотворіння або, здивовані, йшли собі геть, або, гірше, — дзьобали малих боляче в тім'я. Мати мусила ставати в їх обороні, і за перший день їй довелося кілька разів витримати порядну бійку.

Треба сказати, що за час сидіння на яйцях багато подруг, які колись ставились до неї з належною пошаною, встигли цю пошану цілком втратити. Охляла та заклопотана, вона під час своїх коротких прогулянок не могла дати їм доброї відсічі, зате тепер, почувавши себе матір'ю, вона зважувалась ставати й проти тих, що на них колись навіть очей звести не сміла б.

Перед самим півнем, цим володарем курячих душ, вона своїм тілом закривала дівчору і, намагаючись не дивитись на його обурене обличчя, кричала хрипким голосом та молила йти геть. Любов робить героями. Колишня полохлива сіра курочка не вагалася тепер кинутися на голову Сіркові, що з виваленим язиком прийшов глянути на нових мешканців подвір'я, а кота Кирила вона погнала галопом через увесь двір до першої дірки в баркані.

Всі думають, що кури вміють лише цокотати та кудкудахкати. Ніхто з вас, певне, і не підозрівав, що у них є власна, розуміється, не подібна на людську, а проте багата і вироблена мова. Цією мовою можуть кури і висловлювати свої почуття чи бажання, і ділитися зробленими спостереженнями. Так, так! Я колись, ще малим хлоп'ям, досконало знав її та пробував навіть складати курячо-людський словник. Мені нічого не коштувало збентежити всю шановну громаду принесеною звісткою або примусити її сховатися перед вигаданою небезпекою. Я водив за собою цілу зграю поважних курок, задурених найпривабливішими обіцянками, і доводив до сказу гордовитого півня, кидаючи йому в обличчя тяжкі образи.

Досить сказати, що я заслужив щиру приязнь наших та сусідських курей, а між півнями нажив собі найлютіших ворогів. Не один вбачав у мені такого ж півня, як сам, і збройно виступав проти чужинця. Тому часто ходив я то з подряпанними руками, то з підбитим оком.

Отож цієї самої чудової мови вчилися тепер наші малі клубочки. Про значення одних згуків догадувались інстинктом, інших — навчалися з досвіду. Коли мати кричала довге «кре-е-е!» — всі бігли під баркан чи ховались в лопухах, бо це значило, що в повітрі є якась небезпека, шуліка або що.

Як мати киркала одривчасто «кр, кр, кр!» (небезпека на землі) — малі розуміли, що треба уважати на кота, який, ідучи за своїми справами, щось занадто підозріло б'є хвостом. Вони й самі за матір'ю гукали зляканим голосом на нього, і цей голос скидався на сюркотіння цвіркунчиків.

Настали найщасливіші дні життя наших курчат, їх переселено з-під печі до курника, в перекинуту бочку. З ментом, коли господиня одчиняла вранці двері і сипала їсти, починався день самих насолод. Мати вела дівчору крізь дірку в плоті на город, на грядки з різним зіллям, або мандрувала в сад, що весь заріс високими травами та кропивою. Там, мовляв, безпечніш, як на городі, звідки господиня захвачувала родину віником. До того попід тином лежали цілі купи старого листя, де чудесно можна було шукати різних хробаків.

Тут, на лоні природи, дівчора здобувала всю науку, що її має знати тижневе курча з доброї родини. Малпуючи матір, вони навчилися чухати собі ногою за вухом (і не падати при тому!) та дзьобиком розправляти пух на малих крильцятах. Навчилися купатися в сухому піску, підкидаючи його вгору, наче дощик, лягати боком, відкинувши ноги, проти сонця і навіть удавати, що гребуться.

Малий Рудько всюди був перший. Чи то ковтати довжелезного хробака, чи заплутатись у траві і переполохати матір своїм вереском. Це він весь обробився у павутиння, він сам на сам зустрівся з загадковим зеленим коником.

Коли надвечір квочка вела всіх додому, курчата почували себе найщасливішими істотами в світі.

Вола їх були повні добірною стравою, переважували їх на бік, а дома чекала ще вечеря з рук господині. Переганяли одне одного, тріпотіли крильцями й удавали, що б'ються. У цій забаві однакову участь брали і півники, і курочки. Згодом одступили одні, поважніші півники, далі останні, й гра була полишена самим курочкам, що не зрадили їй аж до сивого волосу. Але це сталося потім. Тепер всі з однаковим захопленням стукали носиком у носик і робили це доти, доки не забували, чого вони, власне, стоять одне проти одного в таких страшних поставах. Е ні, не всі! Одне курчатко, мизинчик, якому господиня мусила допомогти вилупитись з яйця, не тішилося білим світлом. Весь час бігло воно, жалібно квілячи, слідом за матір'ю і, коли вона хоч на хвилину спинялася, зараз ховалося під крило. Мати перш турбувалася, заспокоювала його ніжно, але скоро побачила, що йому однаково вже не топтати рясту, і зовсім перестала звертати на хоре увагу. І справді одного ранку воно не вибігло разом з усіма з бочки.

День минав за днем, і курчата незчулись, як гидкі палочки на крилах та хвості обернулись у красні новенькі пірця.

Наш Рудько мав хвостик не менший, ніж курочки. Це показувало на його низьке походження (півники добрих порід довго не мають хвоста), але Рудько тим не журився. Досить було навколо речей багато цікавіших, щоб звертати увагу на власний хвіст.

Взагалі за останній час настали в житті курчат поважні зміни. По-перше, вони ночували вже на сідалі, мов дорослі! Мати — посередині, діти довгою низкою по обидва боки. Щовечора, звичайно, траплялась сила непорозумінь. Курочки лізли під матір або на неї, одні курчата, злітаючи, збивали з сідала інших; щоразу ніч заставляла когось на землі. Далі: їх перестали так смачно, як раніш, годувати. Але найдивніша зміна сталася в поведженні матері. Вона не була вже така дбайлива, як колись, і часто, ідучи поперед своєї родини, дзвінко-дзвінко цокотала. Цього вже курчата за нею ніколи не помічали, їм було навіть ніяково слухати. Згодом і ночувати вона стала не з ними, а з дорослими курми і, коли якесь занадто їй обридало, злегка дзьобала його в голову або плече.

Взагалі, давала зрозуміти, що старе минулося. «Що ж, як ми з своїм не в лад, то ми з ним і назад», — вирішили курчата, і тільки деякі курочки все не могли забути смачних шматочків з дзьоба матері і постійно наражались на неприємності.

Настала нова доба в житті родини. Курчата ще трималися купи і разом виправлялися на здобитки в старі знайомі місця. Але тепер на них самих лежали всі турботи про хліб насущний і про власну безпеку. Перед Рудьком послався широкий шлях самотійного існування, і він, не вагаючись, ступив на нього.

* * *

Рудько знайшов у собі новий хист. Він і сам не знав гаразд, як це сталося, але одного сонячного ранку, коли навколо горіли роси, зі старого саду почулось його хрипке, тремтяче «ку-ку-рі-ку».

Старий півень, що був саме на дворі, здивовано крутнув головою, а далі погірдливо скривився. Справді, це «кукуріку» було таке дитяче, таке несміливе, що й ми б з вами напевне засміялися, але самому співцеві здалось воно вершком мистецтва й сили. І з того часу Рудько повторював його кожної нагоди і взагалі без жодної нагоди. Раптом він непомірно виріс сам у своїх очах. Він не почував себе вже тим руденьким курчам з довгим хвостиком, яке кожний може безкарно ображати. Рудько розумів, що своїм співом сказав усьому світові про своє право на радість життя і що він боротиметься за це право.

Сестри, які вже давно з зачудованням поглядали на його мужню бороду, тепер відчували до нього просто побожність, а брати... заздрість. Ця остання і призвела до того, що на другий день заспівав ще страшнішим голосом його старший сіренький брат, а за тиждень сім запальних горлянок з ранку до вечора, забувши про все на світі, намагалися переспівати одна одну. Дорослі кури глузливо посміхалися, і тільки мати зайшла одного разу в сад і, пильно подивившись на Рудька, з задоволенням виглядом подалася назад.

Але поруч з тим перед нашими півниками стали з'являтися питання, які раніш їх ніколи не турбували. Це питання їх взаємовідносин та становище кожного в їх тісній громаді. Колись з одної зовсім незначної причини виникла суперечка між Рудьком і його сірим братом. Таких непорозумінь траплялось вже досить, і вони зараз же забувались, але сьогодні кожний спитав себе, чому, власне, він, він має поступитись, спитав і враз почув себе гірко ображеним.

Бачили ви, як люто б'ються між собою старі півні? Отже, бійки малих півників бувають куди страшніші. Там змагаються два досвідчені вояки-лицарі, два мистці у своєму фасі, тут — діти, недорослі діти стають до засліпленої боротьби, незручні, обняті одним гірким почуттям враженої гідності. Час такого змагання прийшов і для наших курчат, а початок йому поклали Рудько з братом.

Вони бились не день і не два. Бились посеред двору, в саду, навіть в темному курнику, бо обоє не мали сили злетіти на сідало, їх купали в бочці з водою, замикали в різних помешканнях. Даремне! Вгледівши один одного, бігли вони собі назустріч радісні, що зможуть знову гасити свою згагу ненависті. Найшла коса на камінь! Їх гребінці являли собою живе м'ясо, очі злипались від крові, пір'я на грудях зашкарубло. Коли раніш один міг легко перемогти, то тепер це було неможливе, їх завзятість дійшла до останнього, і вони майже не відчували болю.

Проте Сірий мав перевагу. Він бився розважніше, був витриваліший і багато більший. Йому ставало все легше і легше боротися з Рудьком, у якого зовсім запухло одне око. Сірий постійно був зверху, але, коли він хоч на хвилину випускав з дзьоба скривавлений гребінець Рудька, той сліпо ліз на нього знову. Сірого почала лякати ця безстрашність, це божевільне завзяття, і от одного ранку він побіг од Рудька...

У курей є одна негарна риса: вони б'ють лежачого. Боротьба Сірого з Рудьком дала початок для вияснення стосунків і між останніми півниками. Кожний з них витримав бій з кожним іншим, але всі хотіли використати слабкість Рудька (Сірого вони не зачіпали, бо той був не такий знесиленний), щоб він визнав їх перевагу. І хворому Рудькові доводилося боронитися.

Навіть курочки, і ті підходили до нього тільки на те, щоб ударити в скривавлену голову, мабуть, помщаючись за якісь давні кривди. Зате, коли Рудько вичунав, він усім їм задав доброго хльосту. Встановився ось який ряд послуху: Рудько—Сірий—Чорний—Рябенький і т.д. Але була й така чудна річ: Чорний бив Рябенького, Рябенький помикав Жовтим, а цей знову ганяв Чорного.

Такі відносини скоро поклали край колишньому щасливому життю родини. Вона почала розсипатися. Перший утік Рябенький, бо йому не давав дихати Чорний. Другим подався Рудько; просто з туги по цілковитій незалежності. Незабаром тільки курочки тримались ще купи, а з ними цибатий Сивко, найбільший боягуз, що його всі лупцювали і який ще досі пищав по-дитячому.

У курячій суспільності панують суворі закони. Найважливішим з них є закон шанування старшого. Хай Ви будете які хочете мізерні, а коли хтось молодший за Вас на два дні, то малий він чи високий до неба,

а мусить Вам коритися. Ви можете скубити його, можете ганяти по подвір'ю, і він не смітиме Вам слова сказати.

Правда, кожний закон можна обійти. Наприклад, Ваша шановна бабуся впродовж місяця не з'являється на подвір'ї. Що тоді? Вона губить права горожанства і трактується, як кожна зайда. Ви можете зробити вигляд, що її не пізнаєте, і хай стара поспробує вибороти собі давнє становище!

Вище посунутись по суспільній драбині можна також, коли Ви завокчете та набудете тим права бити всіх на праве й ліве плече. А досить Вам когось раз потовкти, і Ви назавжди займаєте його місце. О, кури на це мають дуже добру пам'ять! (От і кажи: куряча пам'ять!) Біда ж, коли хтось по темному абощо ударить свого зверхника: довго тямитиме він цей нещасливий день!

Певне, що трапляються бунтарські душі, які не коряться благочестивим звичаям, але їх не можна брати на увагу. Вони роблять це на власну руку і самі знають, на що ідуть.

Все це найліпше було бачити за вечерею, коли все громадянство збиралось навколо господині. Кожний бив другого чи для того, щоб зірвати свою злість за те, що не може з'їсти сам всього зерна, чи просто для того, щоб показати, що має право його вдарити.

Скільки тут було вигуків, і справедливого гніву, і гіркої образи! Скільки погроз і жалібного нарікання!

Кожна курка щипала сусідню, кожна квочка лупила курчат чужого виводка, кожне курча вважало обов'язком скубити свого меншого брата. Найгірше було тим, що їх покинула вже мати. За таких ніхто не заступався. На цьому вечірньому зібранні Рудько найближче стикався з товариством, тут почав свій переможний життєвий шлях.

Всі курчата молодших виводків ставились до нього з належним жахом. Двох пишних Марчуків, яких прикупив десь господар, він приборкав у перший же день, але Рудька пекло презирливе відношення до нього дорослих курок. Кожна з них могла видерти йому найліпше перо, йому, що співає незгірш за старого, могла з ганьбою прогнати геть від миски з водою, могла... Коли Рудько не хотів тікати, його так бито в голову, що він несамохіть кричав, наче двомісячний. Боронитись він перше не смів, тепер йому цього не дозволяла його лицарська честь.

Він одхиляв свою голову від ударів, примушував себе приємно всміхатися і показати тим, що він уважає все це за милу забаву, але коли якась занадто вже на нього напосідала, терпець вривався і Рудько одним мистецьким ударом вибивав з неї увесь гонор. Після такої пригоди курка ставала як шовкова і цілком визнавала в Рудькові дорослого.

Так мусив він переконати у своїй повнолітності усе старше громадянство і до початку вересня побачив, що далі йти нікуди. На горішнім щаблі життєвої драбини стояв великий сірий півень, пан і господар цілого подвір'я.

Відколи звезли з поля хліб і коло клуні виросла величезна скирта, а на городі почали збирати картоплю, стали траплятися загадкові події. Одного вечора в курник зайшла господиня з синами (неприємні хлопці, але свої) і взялася знімати з сідала курчат. Один парубок схопив Рудька і закричав — «а цього також?» — «так!» і хотів запхнути в клітку, де вже шкреблося кілька полоняників. Та Рудько раптом тріпнувсь, вирвався з рук і, спотикаючись, вибіг на двір. Там у бур'янах він і просидів до ранку.

На другий день усіх зловлених з огидною кліткою побачив він на возі. Господар (поважна людина) махнув батоном, кінь хвостом, і Рудько ніколи вже їх не стрівав. Нічна пригода зробила на нього таке враження, що Рудько став диким та обережним і навіть ночувати почав десь на дереві. Його ще раз ловили вже вдень, але півень забився у хмиз, і хоч сам насилу звідти виліз, та зате лишився живим. І коли надворі складено дрова й господар з сином заходилися молотити жито, з давніх Рудькових знайомих товаришів дитинства лишилось дуже мало. Зникли деякі старі кури, зникли всі півники, крім Рябенського та сивого Дилди. Молодших курочок теж багатьох не стало, Рудько за ними, правда, не жалкував занадто. Тепер це був присадкуватий мідяно-червоний півень з довгим, ще мало закрученим хвостом, великим гребінцем та напрочуд мелодійним голосом. Йому лишалося вже дуже мало рости. На ногах у Рудька з'явилися невеличкі, не зроговілі ще остроги, а коло вух білили білі, як сніг, сережки.

Рябенський теж став струнким та вродливим юнаком, і тільки Дилда досі корчив з себе маленького. Старий півень щось став звертати на них свою увагу. Він побачив в юнаках небезпечних суперників і почав переслідування. Увечері не пускав у курник, вдень протурював з двору. Бідні парубки не мали ні хвилини спокою, але не мав його ще більш за них Старий. Заздрим оком стежив він за молодцями, застукував їх у глухих кутках, неочікувано з'являвся з-за рогу хати і бив, бив і ногами, і дзьобом. Перший не витримав Рябенський. Десь у третього сусіда знайшов він пару щирих курячих душ, що в самоті там проживали, у них днював і ночував. Сивий незрівняно розв'язав питання: просто не виходив аж до темна з саду. Не піддавався один Рудько. Правда, й він з горя заходив до сусідів і навіть дражнив там чудернацького волохатого півня, але здебільшого тримався двору, зручно уникаючи зустрічей зі Старим. Різними правдами і неправдами віднімав у нього курей, вів гуляти на город, на тік, розстрібав їм гній та здобував собі все більшу й більшу прихильність, особливо серед молодших. Старий вискакував з себе, біг, спотикаючись, туди і на чім світ стоїть гнав гречного молодика аж у діл, де колись росла капуста. А за хвилину, коли він, задиханий, вертався на подвір'я, Рудько вже вів своїх товаришок на вулицю збирати розсипаний овес. Та це ще нічого, але уявіть собі муку Старого, як чув він серед ночі майже поруч на сідалі мелодійний спів свого ворога.

Опало листя з дубів. Вранці стало неприємно ходити по землі, що за ніч вкривалася намороззю. Курей знов почали добре годувати. Зі ставка вернулися ситі качки, а гусей давно не ганяли пасти в поле. Вони

цілий день сиділи дома і забирали собі щокращі шматки. Під час сну дошкуляв холод. Кури, сидячи на сідалі, настовбурчували пір'я і скидалися на великі темні клубки. А справжніх морозів ще, власне, й не було.

* * *

Одного ранку, коли відкрито курник, його мешканці побачили, що все навкруги укрилось пухкою білою ковдрою. Старі кури побігли до ганку, лишаючи за собою низки дрібних слідів, але молодь, що ніколи не бачила снігу, була страшенно збентежена. Рудько боязко ступав по землі, обтрушуючи після кожного кроку ноги, а Сивий, розігнавшись, спинився посеред двору, з жахом поспробував сніг, став на одній нозі і вже не рушився з місця. Курочки просто — летіли через подвір'я, билися у вікна, падали і застрягали в снігу. Цей сніг вже не розтав. Хлопці розчистили доріжки, і на них обмежилось поле діяльності курей. Тут товклися і гуси, проходжувався кіт. Тільки пес Сірко не визнавав ніяких кордонів. Горобці нав'язали приятельські відносини з усіма мешканцями двора, до свині включно, бо на городі нічого не лишилося, а жити ж якось треба було. Навіть ворони, і ті прилітали поритися на смітнику. Зате кілька разів з'являвся вже коршак і одного разу попав просто проти вікон якусь курку, та вискочили люди і напад не повівся.

Перемерзли дві наймолодші курочки, а Рудько одморозив собі найкращий зубець на гребені.

Старий півень у своїй злості дійшов до останнього. Бігав за Рудьком доріжками, а в курнику заганяв на найвище сідало.

І призвів нарешті, необачний, до того, чого найбільше боявся. Одного дня Рудько став проти нього! Рудько вже кілька разів заступався за курей, коли, бувало, їх кривдив Старий, але завжди приймав за це належну кару. І цього разу Рудько на свої груди прийняв удар розлютованого Старого, але тепер він не побіг геть і враз переповнився шаленою хоробрістю. Йому нічого більше губити! Це Старий ставить на карту своє панування, а він хіба що свої муки! Старий на хвилину закам'янів від здивування, потім хижо блиснув очима і кинувся вперед...

Ніхто не б'ється так завзято, як повстанці. Бо знають, що їм нема дороги назад. Тому завжди стається, що півень-повстанець перемагає своїм завзяттям пана-гнобителя.

Ніхто не заходив у курник. Вони билися цілий день. А ввечері господиня побачила в двох різних кутках два скривавлених тіла. Коли вона взяла їх на руки, щоб змити поранені голови, малий рудий півень кинувся на великого сірого. Той зовсім не боронився. Старе тіло не витримало в борні. Не міг витримати ганьби і гордий дух. На другий день він був мертвий.

Рудько виборов собі своє щастя. Невеличкий півник, що був колись пухкеньким курчатком з двома блакитними латочками на спинці, взяв тепер на себе провід життям рідної громади. І показав себе гідним свого становища. Рудько належав до тих півнів-лицарів, міцних духом і шляхетних серцем, що сміло підставляють груди кожній небезпеці і останні ідять посилане зерно.

Коли сонце почало дужче пригрівати і вода дзюрками побігла зі стріх, а горобці стали знімати невимовний галас, коли в стайні почало чути кудкудахання курей, що в яслах лишали теплі яєчка, коли нарешті з тих яєчок вилупилися маленькі курчатка з блакитними латочками на спинках, Рудько відчув всю повноту свого щастя.

Уважний, дбайливий, він, здається, був усюди. Допомагав курці, що носилася з першим яйцем, знайти найвідповідніше для цього місце і заспокоював ту, яка вже знеслася. Він вчасно з'являвся на городі коло квочки з курчатами, і ворони, що прилітали сюди вже не для того, щоб порпатися у смітнику, даремне топтались на гілках дерев, ласо поглядаючи на дрібні клубочки.

Двічі мав він у своєму дзьобі сіре пір'я яструба і від нього носив на щоці широкий рубець.

Дурного Сивого Дилду, який встиг вирости за цей час на величезного півнюру, що лякав усіх своїм безнадійним басом, він зовсім зігнав з двору. Так ніхто й не взнав, куди той подівся.

Тепер Рудько поширив свій вплив на цілу вулицю та сусідські двори і запевнив там собі блискуче положення. Кожний півень з того кутка пам'ятав день і ніч про мідяного півника, що так надпівняче побив його в першій і останній бійці. Бо незручному борцеві не допомагали ніякі хитрощі. Даремне було удавати, що ніби обом загрожує спільна небезпека і доцільніше звести рахунки іншим разом, даремне було робити вигляд, що дома чекає пильна справа. Рудько переслідував такого боягуза аж до самого його двору і там примушував прийняти бій. Отож, кажу, кожний півень міг завжди чекати, що на баркан рідного подвір'я злетить пишний Рудько і примусить його до найбільш принизливого, найбільш ганебного для кожного півня вияву покори: підняти вгору тремтячі крила і закирвати куркою...

Рудько, як власної чести, боронив і чести свого народу. Увечері, коли до ганку сходилися всі кури і квочки приводили свої родини, гуси здалеку мусіли чекати своєї черги, а великий злісний гусак, що душив ногами малих курчат, не раз визнав перевагу Рудькового залізного дзьоба.

Нахлебних дурних качок він любив одганяти так скоро, щоб у них запліталися ноги, і вони, зарившись носом у землю, ще довго крякали, дивуючись, як це воно сталося. Кіт Кирило, якому Рудько попри всі його чесноти не довіряв, смів ходити тепер лише по барканах та дахах, і часто траплялось, що голодний Сірко, дарма що клацав у повітрі зубами, мусів тікати у другий кінець двору від Рудькових острогів.

Ба й самій господині не дозволяв він зачпати своїх курей. На цьому ґрунті виникали великі непорозуміння, і Рудько ледве не попав у борщ. Бо й дійсно, коли півневі здавалося, що господиня мучить котрусь курку, то він вважав своїм прямим обов'язком злетіти їй на груди або кинутись на спину. Не зважав на удари ногами чи дрючком і скоро примусив боятися себе навіть жвавих синів господаря. Рудько дійшов у

своїй сваволі до того, що просто ганявся за кожним, хто виходив з хати, і, певне, йому не минути б казана, якби не велике горе, що звалилось на щасливе подвір'я.

Захворіло кілька курчат і на вечір були мертві. Вранці Рудько побачив, що дві курки не вийшли разом з усіма з курника. Сиділи настовбурчені на землі під сідалом і не озивалися на всі його заклики. Опівдні під барканом у кропиві лишилися сидіти ще три. Вночі кілька упало з сідала... Страшна пошесть на протязі двох тижнів винищила велику Рудькову родину. Устоявся тільки він сам та ще дві старі курки — бабусі. Кілька видужало, а курчата загинули майже всі.

Ця хвороба призвела до тої великої катастрофи, що цілком перевернула життя нашого півня. Господар вирішив завести добрих, породистих курей, і от одного дня на підвір'ї з'явилися 10 великих чорних курок. Але коли б то вони були самі, а то з ними був ще більший і ще чорніший півень з такими довгими ногами, що наш Рудько, не згинаючись, міг би пройти між ними. Ноги ногами, та це не дає права ходити по чужому подвір'ї, і Рудько порадив йому швидше повернутися, звідки прийшов. Той щось глумливо вигукнув, Рудько цього тільки й чекав, і... почалося!

Господар придбав також індика з індичкою, їх Рудько зразу не помітив. Вони, певне, були з одного двору з чорними курми, бо, коли індик вгледів, як у повітрі метнулося два тіла, і почув гнівний крик болю чорного велетня, він поспішив на поміч чужинцеві. Перістий птах на вигляд куди страшніший за шуліку, з голосам ще чуднішим від свого вигляду, про існування якого Рудько навіть не підозрював, тепер кинувся зненацька на нього ззаду. Та не було на світі нічого, що могло б примусити затремтіти мале серце червоного півника. Він відскочив убік, мить — і вдарив об землю рябою потворою. Чорний кинувся вперед, але Рудько перелетів через нього і, перш ніж той встиг обернутися, вже вп'явся йому острогами в спину.

Тим часом опам'ятався індик, а незграбний чужинець, лютуючи, став з страшною силою бити своїм дзьобом. На допомогу чоловікові з'явилась вірна індичка, і почалося огидне знущання.

Вони ганяли Рудька по двору, оббігали його з різних боків, і, доки він встигав збити з ніг індичку або потягти за кишку індика, Чорний вже топтався по ньому своїми ногами. Але він і на мить не подумав про втечу. Він, що ні разу не був переможений і почував своє право! Рудько підбив чорному око, розрізав йому бороду, але удар падав за ударами, він заточувався, спотикався і лише надзвичайній зручності завдячував, що не лежав ще напівмертвий на землі. Тим часом Рудькові кури гідно стояли за честь свого роду у боротьбі з чужинками. Вона випала на їх користь. Одна навіть спробувала прогнати індичку, але злякалась і мусила щодуху тікати геть. На галас вибігла господиня і, вгледівши кров на голові Чорного, зловила Рудька і злісно шпурнула його в хлів, замкнувши дверцята. Там співав він свої бойові пісні, закликаючи велетня прийти битись крізь щілину, але той, певне що, й не думав про це. Він поводивсь у дворі, як дома, і половав Рудькових курей. Рудько все бачив і терпів тяжкі муки.

Так минуло два дні. Господиня хотіла, щоб новак освоївся на чужині, і не випускала Рудька. Та він, гнівно довбаючи носом землю під дверима, вигріб добру яму, і на третій день Рудько був на волі! Господарі поїхали на поле. Індик з дружиною саме пішли прогулятися на город. Півень кинувся на подвір'ї і за клунею знайшов свого ворога...

Коли господиня вернулась додому, вона в снігах за цебром побачила хвіст свого укоханця. Рудько стояв і сіпав його за пір'я. Напівнепритомного індика знайшли у бур'янах. Його Рудько, певне, застукав після того, як упорався з Чорним. Він не мав на собі живого місця. Я не хочу, не можу розповідати вам про лютування господарів і про всі знущання, що їх витерпів Рудько за те, що не схилив голови перед нахабним чужинцем. Згадалися і смерть Старого сірого півня, і прогнання Сивка, і взагалі Рудькова завзята вдача та оборонництво кривджених курок.

На ранок на возі в соломі, поруч з ворочком сиру та кількома головками капусти, лежав зв'язаний в ногах та крилах Рудько, а гнідий кінь, крутячи хвостом, ніс його в невідому далечінь.

* * *

Рудька ніхто не купував. Його брали в руки, роздували йому пір'я, але, побачивши на сухорлявому жиливому тілі самі синці, кидали назад на віз. І це було його щастям.

Господар злякався, що доведеться везти півня назад, збавляв ціну. Аж ось до воза підійшла старенька бабуся, підійшла й понесла Рудька селом, потім лісом, далі знов селом, Рудько бачив багато курей і багато різних півнів, співав до них, щоб показати, що нічого не боїться. Та вони з бабусею пройшли якоюсь хвірткою, і тут, посеред затишного, зарослого калачиками та гусячою травичкою подвір'ячка, ласкаво зустріли його чотири чорні курочки. Це подвір'я і широка сільська вулиця стали Рудькові новою батьківщиною. Правда, йому довелося одучити ходити сюди аж чотирьох півнів, з яких кожний уважав себе господарем, але це не забрало багато часу.

І коли ви вгледите десь малого червоного півня з пишним хвостом і покаліченим смілим обличчям, знайте, що це напевне мій Рудько!

Євген МАЛАНЮК

СПІЗНЕНЕ ПОКОЛІННЯ

Леонід Мосендз і інші

Стародавня формула «поети родяться» є безсумнівна. Але, як завжди в живім житті, кожне правило потягає за собою винятки.

Маю поважні сумніви, чи Мосендз був «уродженим» поетом і письменником взагалі. Ці сумніви, цей «виняток з правила» можна було б у нашій історично-національній дійсності поширити на цілий ряд літературних імен (Зеров, Хвильовий — щоб згадати найголосніші). Перш за все літературна чинність в нашій історично-національній дійсності, завдяки поважним причинам (історичні обставини й психічний «ліризм» українця) були завжди найбільш «природним» стимулом для духової енергії, щоб не сказати «напрямком найменшого опору». Нахил українця до «писання», а «писання віршів» — зокрема є занадто очевидний, щоб розглядати його як явище тільки хворобливе, чи тільки як анекдоту, особливо, коли це явище розглядаємо на ширшому тлі потягу національної української психіки до «краси», отже, до мистецтва взагалі. З цією психічною властивістю в'яжуться таке типове у нас аматорство, яке, на жаль, доводить і до театроманії, і до хороманії, і до графоманії...

Не можна забувати, що великий наш політик (та ще й школи Макіавеллі!) Іван Мазепа теж писав вірші. Вірші писали ченці й єпископи доби барокко, що, зрештою, було зовсім нормальне. Але знаємо, що віршами грішив історик Грушевський, не малим поетом був видатний учений сходознавець А. Кримський, визначний поет, предтеча неокласиків Микола Філянський був практикуючим архітектором, як Гнат Хоткевич був практикуючим інженером-механіком, творцем нового типу паротягу. З автопсії знаю, що вірші писав навіть дехто з генералів нашої армії... Ці приклади можна було б множити далі.

І не завжди легко було б дати відповідь, яка ж, властиво, професія у даного земляка була головною, на кого, властиво, він «уродився».

Італійське Відродження дає нам цілу галерею творців універсального характеру, вже не згадуючи Леонарда да Вінчі. Оця універсальність — це також характеристична і традиційна риса української творчої психіки. Згадаймо хоча б Віктора Петрова: якою в дійсності була спеціальність цього археолога, історика культури, критика, літературознавця, філософа і повістяря в одній особі? Це був, певно, останній з могіканів нашої Київської Александрії.

Але вернімось до Мосендза.

Його літературна спадщина досить поважна, свідчить виразно, що автор її був таки справжнім письменником і, при цьому, письменником-майстром дуже тонкого й безпомилкового стилю. Чи візьмемо його вірші, особливо подебрадської доби, чи його новели й пізніші широко запроектовані повісті, переконуємося, що це справжня література. Може, дещо сухувата, занадто інтелектуальна, не так «зроджена», як «створена», але створена мистцем.

І все ж, усвідомлюючи собі всю голословність такого припущення, смію думати, що справжнє покликання Мосендза було зовсім далеке від літератури і що «народився» він не для письменства. Письменство було лише досить випадковою формою виладування його творчої енергії, формою, зумовленою т. зв. обставинами — і зовнішніми, і, що найважливіше, внутрішніми (певною психічною «травмою», яку Мосендз пережив у перший рік його студентства і про яку знали лише 1-2 близькі йому люди).

Думаю, що «народився» Мосендз ученим, дослідником, інженером-організатором, і це, а не письменство, було його справжнім покликанням. Письменство прийшло, сказати б, лише як вихід з безвихідності, в якій опинилося на чужині ціле покоління.

Спізнене покоління, для якого самої «літератури» (в згірдливім значенні В. Липинського) не вистачало, але, яке, наслідком історичної дійсності, саме літературі (трагічно й парадоксально) віддало свої сили і життя.

Покійний Євген Чикаленко любив повторяти, що революція 1917 року для України прийшла на 10 літ завчасно. Це своє твердження він обґрунтовував досить переконливо, хоч переважно соціологічно та й не без «історичного матеріалізму» (мовляв, за 10 літ вже був би заможний шар «українства», була б «національна буржуазія», отже, необхідна для державності база).

Трудно було дискутувати на цю тему тоді з Чикаленком. І якось не доводилось на ній зупинятись пізніше (може, й часу не було). Хай подумают над цією темою більш фахові люди: вона, здається, має не лише академічний інтерес.

Вживаючи виразу «спізнене покоління» для генерації, що й сам до неї належиш, мимоволі згадуєш ці чикаленківські «десять літ». Події застали бо нас в тім критичнім віці, коли відбувається «мутація» з молодика на мужа. Всі ми (отже в літературі — Ю. Дараган, Ю. Липа, О. Стефанович, Л. Мосендз, М. Грива і інші) мали тоді приблизно коло 20 літ. Є неприємним історичним фактом, що українське суспільство (поза Галичиною) до р. 1917 являло собою певну герметичне замкнену секту). Про жодну передачу «політичного досвіду поколінь» — не було мови, незалежно від того, хто з нас з якої верстви вийшов, або в яких обставинах виховувався (хоч, переважно, всі ми мали т. зв. національну свідомість в тій чи іншій мірі). Переважно військовики (і в цьому найяскравіше наша свідомість, скорше інстинктивно, проявилася), ми були політично незрілі, покладаючись на старше від нас покоління. Тим більше, що представники того

покоління вже були парламентаріями, лідерами, міністрами. Ані апарату для оцінки політичної діяльності «старших», ані часу на це (війна!), ані бажання, врешті, смаку до заміни «старших» на політичному полі — наше покоління не мало. Навіть думка про це нам не приходила! Ми були переконані, що коли, напр., Голубович є «прем'єр», то значить він має до того кваліфікації і виконує свої функції так само ретельно, як ми виконували свої в ролях хорунжих і поручників. Сумніви, очевидно, з'являлися (особливо в тих з нас, що мали нагоду зустрітися з поколінням Голубовича особисто). Але розчарування, а з ним біль, досада і спізнений жаль — прийшли вже в таборах, де була нагода продумати недавнє минуле, особливо читавши Донцова та «Листи» нещадного своєю логікою Липинського.

Розчарування в «старших» довершило нашу політичну свідомість, зробило нас політично зрілими, але це сталося жахливо пізно, себто коли ми були вже обеззброєні і збройна Визвольна Війна для нас була скінчена.

Якби ж та політична дозрілість прийшла була вже не на 10, а хоч би на 2-3 роки раніше!

Прихід політичної нашої дозрілості в розпачливо-таборових умовах обеззброєного війська і спричинив своєрідну «психічну травму», яка повела наше покоління в науку (Подєбради), в мистецтво, а нашу групу завела в літературу (переважно поезію).

Бо про логічніший для декого з нас вихід — у чинну політику — не можна було мріяти: «старші» заздрісно тримали на це монополію, підсвідомо уважаючи себе за не смертєльних, а наше покоління до сивого волоса уходило за «молодь»...

З тієї групи чи «плеяди», як колись казали, думаю, що лише Юрій Дараган та Олекса Стефанович були поетами уродженими. Та ще уродженим критиком і літературознавцем був дещо старший — Михайло Мухин. Але і йому силою обставин та наслідком тієї ж «травми розчарування» судилося заглибитися в історію політичної думки і — попутно — відкрити в ній фатальне місце драгоманівщини й Драгоманова, якого не так писаннями, як мітом було виховане й політичне сформоване старше покоління.

Ані Юрій Липа, ані Максим Грива, ані Оксана Лятуринська (пластик, емальєр!), ані з молодих — Олег Ольжич чи Микола Чирський — «уродженими» не були, як і Мосєндз. Всі вони пішли в літературу тільки тому, що серед безвихідності — то був, може, єдиний вихід для дальшого ведення перерваної війни вже не військовою зброєю, лише зброєю мистецтва й культури, а зброєю поезії — в першу чергу.

Інакше Юрій Липа був би, майже без сумніву, — лікарем, біологом-філософом, для якого література була б маргінесом, дозвіллям, «нотатками». Максим Грива — чернігівський козак з походження — був би видатним військовицом. Ольжич, правдоподібно, — політиком. Мосєндз, як вже згадувалось, — людиною науки і, одночасно, організатором, «капітаном промисловості». Чирський — першорядним фільмовим актором або режисером...

Але брами полоненої Батьківщини були замкнені. Поля для життєвої діяльності — бракувало. А надмір енергії владно кликав як стій до національної творчості в сфері хоч би лише духової, нематеріальної чи майбутньої, України. Таким чином поставали «Суворість» Липи, «Зодіак» Мосєндза, «Рінь» Ольжича, «Княжа емаль» Лятуринської і просто «Емаль» Чирського — книжки, безперечно, літературно-повновартісні, історично важливі ба й навіть «історіотворчі», але, все ж, відмінні від «фахової продукції» уродженого професійного письменника.

Як це добре сказав О. Стефанович про Ольжича-поета:

... він був більш

За сірий і камінний його вірш.

Але це саме, з певною зміною, можна застосувати й до Мосєндза-письменника. Був бо він більший за свої, хоч як вартісні й історично важливі, книги. Був більший за своє письменництво, в той час коли справжній письменник увесь входить у свої книги і — поза ними — майже не існує...

Що ж, мимо того всього, вніс Л. Мосєндз в нашу сучасну літературу? Чим збагатив нашу духовість?

Нагадаймо ті, на жаль, сталі «константи», що перебували й перебувають і в нашій духовості, і в нашій літературі. Сентиментальність, часом у дуже трагічній формі. Перечуленість, часом глибока й болючовражлива. Розпливання особистості в суспільстві, в масі, в обмеженості доби: особистість часом майже потопає в хвилях — навіть історичних і історіотворчих — буднів... Реєстр можна продовжувати далі, уточнювати, загострювати, але чи варто? Ті, хто тим цікавляться, знають самі.

І от вже перша новела Мосєндза під саркастичним титулом Номо Lenіs прозвучала, як громова пригадка, як приховане temento, як майже франківський гімн Характеру, Вольовості і Розуму.

Ця новела, може найповніше і найвлучніше, дає відповідь на вгорі поставлене питання. І звільняє від всіляких формальних аналіз та розважань.

...І ще хотілося б — для повноти образу — нагадати один вірш Леоніда Мосєндза, підкресливши лише дату та місце, де той вірш народився:

З МОГО ШПИТАЛЮ

Любий Друже! Як кидати
Ймуть на мене глину важку,
Прошу я тебе, благаю:
Не дозволяй співать «Кру-кру».

Не хочу, щоб всі стояли,
Мов сичів облізлив зграя,
І гукали глухо в землю:
«в чужині умру... умру».

І скигліли довго й нудно.
Оглядаючись навтьоки,
Співчуваючи фальшиво
І мені, і журавлям...

Ні, я прошу, друже милий,
Заспівати наді мною
„Гей нум, хлопці, до зброї» –
Пісню бою й перемог.

Хай хоч раз при цій нагоді
Змусять вас бадьорі нути
Зняти зір сміліше вгору,
Подивитися вперед.

І, втішаючись із вами
На майбутні перемоги,
Дух мій радісно полине
На останній Божий герць.

Братислава 1932

ПРИМІТКИ

До цього видання ввійшли прозові твори представників «Празької школи». Твори друкуються в основному за прижиттєвими книжками письменників, у деяких випадках використано пізніші видання. Тексти узгоджені з нормами українського правопису при збереженні лексичних та синтаксичних особливостей авторів. Відхилення від норми допускаються там, де це обумовлено художньою доцільністю. Подаємо перелік використаних видань:

Клен Юрій. Твори. - Торонто: Фундація ім. Юрія Клена, 1960. – Т.3. – 221 с.

Архангели – старші ангели, слуги Бога й посередники між ним і людьми.

“Ave Caesar, morituri te salutant!” – так вітали римського імператора гладіатори, виходячи на арену.

Липа Ю. Нотатник. - Детройт: Український прометей, 1955. - Т.1. – 112 с.

Липа Ю. Нотатник. – Детройт: Український прометей, 1955. - Т.2. – 96 с.

Липа Ю. Нотатник. – Детройт: Український прометей, 1955. - Т.3. – 125 с.

Липа Ю. Поезія. – Торонто, 1967. – 256 с.

Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто: Видання Організації Українок Канади, 1983. – 813 с.

Мазуренко Г. Вибране. – К.: Видавництво імені О.Теліги, 2002. - 248 с.

Маланюк Є. Книга спостережень. –Торонто: Гомін України, 1962. –Т.1. - 527 с.

Мосендз Л. Відплата. – Львів, 1939.- 125 с.

Мінерва (лат. Minerva) – в давньоримській міфології богиня мудрості, наук, ремесел і мистецтв.

івнічна Пальміра – поетична назва Петербурга в російській художній літературі.

Мосендз Л. **Людина покірна (Homo lenis).** – Вінніпег, 1951. – 143 с.

Берладник – князь-вигнанець, що заснував у Молдавії місто Берлад (XII).

Роксолана (Лісовська Настя) – дочка рогатинського священника, дружина турецького султана Сулеймана II.

Тмагавк – метална зброя індіанців Північної Америки у вигляді кам'яної чи металевої сокирки або палиці.

Мосендз Л. *Останній пророк.* – Торонто, 1960.- 456 с.

Гаон – *достойник, аристократ.*

Ессени – *одна із сект, що відзначалася крайнім аскетизмом. Ессени вважали себе лікарями тіла і душі.*

Єгоханан – Іван Хреститель. *Ім'я означає “кого Єгова любить”*. Єгоханан провозвістив змилювання Бога над людським родом.

Зелоти – релігійна і політична партія, кількісно незначна, що ставила своєю метою оздоровлення суспільства.

Раббан – найвищий титул законоучителя.

Фарисеї – одна з трьох великих сект, що відзначалася дотриманням закону Мойсея. Фарисеї були найбільшими ворогами Христа.

Ольжич О. Незнаному Воякові. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1994.- 432 с.

Теліга О. О краю мій... : Твори, документи, біографічний нарис. – К.: Видавництво імені О.Теліги, 1999. – 496 с.

ЗМІСТ

ПРОЗА “СПІЗНЕНОГО ПОКОЛІННЯ” Віра ПРОСАЛОВА 3

Юрій ЛИПА	23
ЛІТЕРАТУРА	24
МОРЕНКО	29
ПЕТЬКА КЛИН, НАЛЬОТЧИК	40
ГАДЮЧКИ	51
Юрій КЛЕН	58
ЧЕРГА	59
ПРИГОДИ АРХАНГЕЛА РАФАЇЛА	64
ЧУДО ВОСКРЕСІННЯ	84
МЕДАЛЬЙОН	87
ЯБЛУКА	93
Леонід МОСЕНДЗ	108
ЄВШАН-ЗІЛЛЯ	109
БРАТ	117
ПОВОРОТ КОЗАКА МАЙКЛА СМАЙЛЗА	121
ВЕЛИКИЙ ЛУК	134
РОКСОЛАНА	143
БЕРЛАДНИК	151
ОСТАННІЙ ПРОРОК	153
МІНЕРВА	195
Оксана ЛЯТУРИНСЬКА	202
МАТЕРИНКИ	203
Олена ТЕЛІГА	205
АБО-АБО	206
Галина МАЗУРЕНКО	211
“НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ, А ТОЙ КОЗАК, ХТО “ВИВЕРНЕТЬСЯ”...”	212
Олег ОЛЬЖИЧ	219
РУДЬКО	220
Євген МАЛАНЮК	232
СПІЗНЕНЕ ПОКОЛІННЯ	232
Примітки	237